

Maria
Østerby
Elleby
Ph.D.-
afhandling

DE SENE TROLDDOMSPROCESSER

Trolddom i den danske Højesteret 1664-1741

Ph.d.-afhandling indleveret februar 2022 ved Institut for Historie, Det Humanistiske Fakultet, Syddansk Universitet

Vejleder: Louise Nyholm Kallestrup

Anslag: 622.283 = 259,3 ns

Forsidebillede: Maleri af Højesteret, ca. 1698, på Rosenborg Slot, original placering, med afbildning af følgende assessorer, nederst fra venstre med uret: Ulrik Frederik Gyldenløve, Jens Juel, Marcus Gøye, Frederik Gabel, Matthias Moth, Jens Harbo, Willum Worm, Niels Benzon, Oluf Hansen, Frederik Christian Adeler, Peder Lemvig, Balthasar Seichman, Conrad Reventlow, Knud Thott, Peter Brandt, Otto Krabbe, Thomas Balthasar von Jessen, Hans Henrik Ahlefeldt, Niels Krag, Wilhelm Mule, Poul Vinding, Johan Worm og Caspar Bartholin.

Maria Østerby Elleby

De sene trolddomsprocesser

Trolddom i den danske Højesteret 1664-1741

Ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2022

Indholdsfortegnelse

Forord	7
Formalia	10
Kort	11
<i>Del I – indledning og kontekst</i>	12
Kapitel 1: Indledning	13
Problemafgræsning: trolddom i Højesteret.....	15
Afhandlingens opbygning	17
Trolddomsprocessernes ophør?	18
Kronologisk og geografisk afgræsning	19
Empiri	20
Kildepræsentation.....	20
Kapitel 2: Forskningsoversigt	24
Retshistorisk perspektiv.....	24
Konstruktion af trolddom som forbrydelse	26
Trolddomshistorie.....	28
Ophørshistorie	30
Opsamling: trolddomsprocessernes ophør.....	45
Kapitel 3: Teoretiske perspektiver og metode	47
Ophørsteorier	47
Fortællinger og selviscenesættelse	50
Fortællingsanalyse.....	54
Opsamling.....	58
<i>Del II – redegørelse</i>	60
Kapitel 4: Med lov skal land bygges	61
Det tidlige moderne retssystem	61

Trolddomslovgivning	62
Trolddom dekonstrueret	67
Højesteret.....	68
Kapitel 5: Religionens rolle	72
Kirken	73
Ortodoksi.....	75
Den spirende pietisme	76
Det Teologisk Fakultet	77
Skepticisme i dæmonologien.....	78
<i>Del III – kronologisk analyse</i>	<i>81</i>
Kapitel 6: Mosegrise, barnemord, bortførelse og løse rygter	82
Fejø 1664-1665.....	84
Vissenbjerg 1672	96
Rendalen 1674	102
Trondhjem 1675	108
Opsamling.....	111
Kapitel 7: Arenfeldtskandalen	114
Rugård 1686	116
Kapitel 8: Trolddomsspektakel og djævlesnak	129
Nibe 1688	130
Kapitel 9: Den sidste trolddomshenrettelse	142
Falster 1692-93	144
Kapitel 10: Den Satans tumult	173
Thisted 1696-1698	175
Kapitel 11: Djævpagt og troldesmør	204
Fredericia 1733	207

Ågård 1738	215
København 1738.....	219
Ågård 1741	225
<i>Del IV - Afslutning</i>	230
Konklusion: dekonstruktion af trolddom	231
Resumé – dansk	237
Abstract - English	239
Litteraturliste	241
Literatur og trykte kilder.....	241
Utrykte kilder.....	249
Bilag	250
Bilag 1: Lovuddrag	250
Bilag 2: Alfabetisk liste over assessorerne	256
Bilag 3: Tabel over assessorerne 1664-1741	259
Bilag 4: Graf over adelige og borgerlige assessorer	262
Bilag 5: Grafer over assessorernes alder	263

Forord

Jeg var netop ankommet på ferie i Grækenland, da en besked tikkede ind. Tjek lige det her Ph.d.-stillingsopslag, stod der. Fristen er kort. Og således blev fantasyromaner afløst af forskningsartikler, og selvom ferien endte brat, så er jeg dybt taknemmelig over, at min faste historieveninde siden studiestart på Aarhus Universitet, Maria Nørby Pedersen, fik mig varskoet om opslaget. Tak Maria. Uden dig var denne her Ph.D.-afhandling ikke blevet til.

Tak til Kulturministeriets Forskningspulje, Institut for Historie, SDU, og Sydvestjyske Museer, som har samfinansieret afhandlingen, for at muliggøre dette projekt.

Jeg har i løbet af mit Ph.d.-studie været utrolig velsignet med at møde mange dygtige, kloge og ikke mindst imødekommende og hjælpsomme mennesker. Det har været formende for mit Ph.d.-forløb, og en stor tak skal lyde til alle dem, der har hjulpet mig. To år af min Ph.d.-tid er blevet brugt under corona-pandemien. Det har været en mærkelig og udfordrende tid at skulle lære forskningshåndværket i, og jeg er derfor ekstra taknemmelig for alle dem, der har støttet mig undervejs.

Allerførst skal en stor tak lyde til min hovedvejleder Louise Nyholm Kallestrup, der med stor kyndighed har vejledt mig fra første færd med uddybende spørgsmål, og ikke mindst kontinuerligt stillet det måske vigtigste spørgsmål: ”Men hvorfor Maria?” For alle de gode såvel som (og måske særligt) de hårde snakke, for lån af bøger, utallige kopper kaffe, råd og sparring skylder jeg dig stor tak. Du har altid gjort en dyd ud af at sørge for, at det her blev *min* afhandling.

En stor tak til alle mine kollegaer på Sydvestjyske Museer. Min chef Lulu Anne Hansen, der altid har været klar med konstruktiv kritik, opklarende spørgsmål og et opmuntrende klap på skulderen. Du har været en stor støtte, og er den bedste, mest empatiske leder man kan tænke sig.

At få muligheden for at skrive en afhandling om trolddomshistorie har i sig selv været et privilegie, men at samtidig være med til at skabe *HEX! Museum of Witch Hunt* har været at få opfyldt en drøm. Hertil har min kollega, faste partner-in-crime og trolddomsforskerbuddy Louise Hauberg Lindgaard været en af de største arbejdsglæder, og samarbejdet har budt på utællelige mængder tid brugt på at snakke om trolddom, hjælpedjævle og dæmonologi såvel som Harry Potter, katte og memes. Ikke mindst tak for husly, værtskab og bespisning i en klasse, som selveste Bilbo Baggins

ville være tilfreds med. Også tak til Tue Bøgelund, Louises mand, der har budt mig velkommen, når jeg i tide og utide er kommet væltende i jeres hjem.

Mine kolleger på Ph.d.-gangen skylder jeg også en kæmpe tak. Særligt Tine Kondrup, Jeanne Søberg Jørgensen og Aske Hennelund Nielsen, der sørgede for, at jeg både vidste hvor lokaler på SDU lå, fik kaffe samt svarede på alle mine mange spørgsmål. Særligt vil jeg godt sige tak til Line Mex-Jørgensen, som lod mig flytte ind og blive din kontormakker. Du har sørget for, at en stor del af min Ph.D. blev mindre ensom, og givet plads til både fordybning, arbejdsro og til samtaler om alt mellem himmel og jord. Også tak til mine to Ph.d.-"årgangsfæller" Mie Nedergaard Fredenslund og Nils Valdersdorf Jensen. I to er nogle af de mest imødekommende, inspirerende mennesker, som jeg har mødt.

En stor tak til min tidlig moderne kriminalitetshistoriske studiegruppe: Jeanne Søberg-Jørgensen, Maria Nørby Pedersen og Emilie Luther Valentin. At bringe os fire sammen var en af de bedste beslutninger, som jeg har været med til at tage. Maria og Emilie, vi var de sidste tre i gruppen her til slut, og uden jeres selskab, sammenhold, opmuntring, sparring, venskab og hjælp, så havde den er afhandling været markant hårdere. Emilie, de mange, lange aftener og nætter på zoom i dit og Taylor Swifts selskab har uden tvivl haft en positiv virkning på afhandlingen, og vores skriveuger i eksil med natarbejde har rykket bjerge.

Tak til Rita Voltmer og Owen Davies, for at byde mig velkommen på miljøskifte i henholdsvis Trier, Tyskland, og Hertfordshire, England. Herunder til Elizabeth og Erling Fallesen, som gæstfrit bød mig på kost og logi i deres smukke hjem i Trier, og til Tina Mistry, som ligeledes tog både mig og min mand ind i London, selvom vores ophold desværre brutalt blev afbrudt af den første corona-nedlukning.

En stor tak skal også lyde til mit impromptu corona-kollektiv *Rytterborgen* aka *Fort Fallout*: Eva Mærsk, Christian Mikkelsen, Nadia Due Herbst og Anton Storm. I har både givet plads såvel som kommet med mad, kaffe og snacks, når hjemmearbejdet nogle gange kunne virke mindre overskueligt. Vi har gået turer, spillet spil og holdt hinanden lidt længere fra at blive vanvittig under nedlukninger, hjemsendelser og undtagelsestilstande. Tak for jer.

Tak til min familie, og særligt mine to brillante søskende, Line Ladegaard Østerby og Simon Koust Østerby, der har læst korrektur på afhandlingen.

Den allerstørste tak skal gå til min mand. Christian, tak for at du altid støtter mig, ligegyldigt hvad jeg vil kaste mig ud i. Om det er at skrive forskningsansøgning på vores ellers tiltrængte ferie, de mange sene afteners og nætters arbejde, hvor jeg har lukket mig inde på kontoret, eller om det er at varetage størstedelen af de hjemlige pligter for at give mig mere tid til at fokusere på afhandlingen, så har du været en klippe undervejs. Ikke mindst med altid at understrege, at du er her for mig. Tak mus.

Mange flere har hjulpet mig undervejs. Tak til jer alle. Om det er fagligt, socialt eller personligt, så har I været med til at danne og hjælpe mig. Jeg påtager mig naturligvis det fulde ansvar for de fejl og mangler, som afhandlingen måtte indeholde. De er mine alene.

Maria Østerby Elleby
februar 2022

Formalia

Citater

Citater i afhandlingen er gengivet på moderne dansk for at fremme læseoplevelsen og helheden. Citater er oversat af forfatteren selv. Dette gælder også omskrivning fra stort til småt begyndelsesbogstav ved substantiver.

Personnavne

Aktører vil i sagsgennemgange blive nævnt ved deres fulde navne, idet mange af de implicerede parter delte datidens mest almindelige navne, samt at adskillige af højesteretsassessorerne var i familierelationer til hinanden og delte ofte både for- og efternavne. For at undgå forvirring om hvilken Maren, Hans eller Bartholin, der er tale om, skrives personnavnene på højesteretsassessorerne og retssagernes aktører derfor kontinuerligt fuldt ud.

Forkortelser

Højesterets voteringsprotokol = HR vot

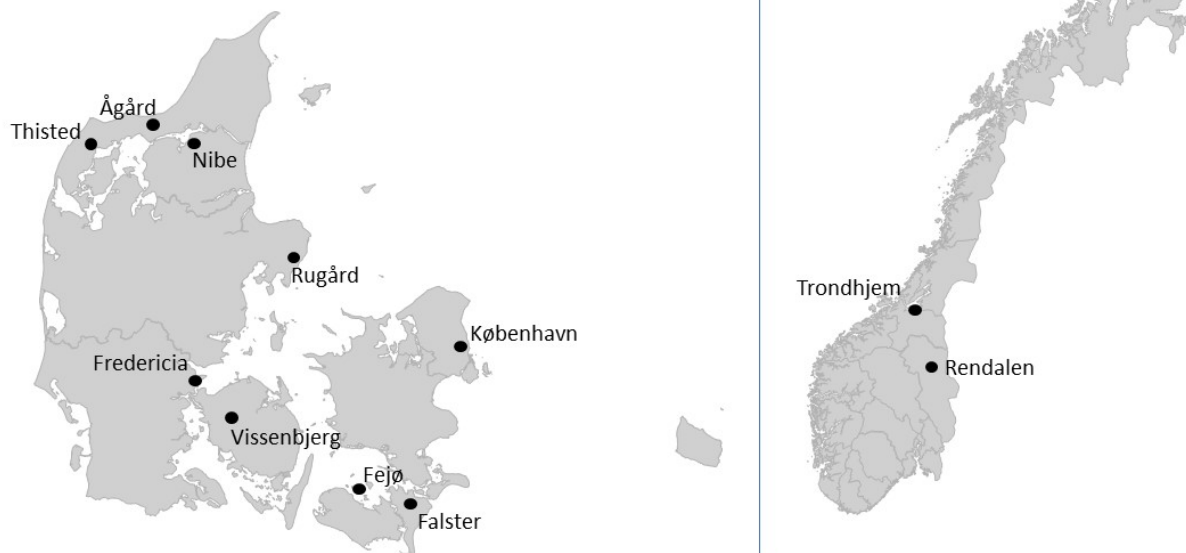
Højesterets dombog = HR dom

Højesterets stævningsprotokol = HR stæv

Højesterets voteringsprotokol *norske domme* = HR vot norsk

Kort

Danmark-Norge

1

Placering af de geografiske oprindelsesområder for de højesteretssager som afhandlingen undersøger.

Del I – indledning og kontekst

Kapitel 1: Indledning

Trolldom kaldes en videnskab, som gemen mand mener at nogen haver, for at fortrylle folk og kvæg med.¹

Dette er beskrivelsen af trolldom (latin *maleficium*) defineret i *Moths Ordbog*, forfattet af højesteretsassessor Matthias Moth omkring år 1700.² Siden reformationen var trolldom ellers overvejende opfattet som helt reelle, onde kræfter, som djævelske troldfolk brugte til at skade andre, men igennem særligt de sidste årtier af 1600-tallet var nye teorier og diskussioner vundet frem. Denne definition af trolldom gav udtryk for den tiltagende forestilling om trolldom som en hedengangen overtro, der ikke hørte til på tærsklen til det nye århundrede.³ Matthias Moth tilhørte dermed den del af Danmarks befolkning, der forholdt sig kritisk til konceptet trolldom i sin samtid. Denne opfattelse harmonerede dog ikke altid med den lovgivning, han som højesteretsassessor havde pligt til at dømme i overensstemmelse med. Under Matthias Moths tid som assessor (1692-1699) var trolldom fortsat en juridisk forbrydelse i Danmark, og Danske Lov var ganske klar, når det kom til dom og straf: "[...] befindes nogen troldmand eller troldkvinde at have forsvoret Gud og sin hellige dåb og kristendom og hengivet sig til Djævelen, den bør levende kastes på ilden og opbrændes."⁴

Kun tre år efter Danske Lov af 1683 blev der udsendt et skærpende reskript, der krævede, at ingen domme i trolldomssager måtte eksekveres, førend de var blevet stadfæstet af Højesteret. Det var derfor endegyldigt hos Højesteret, at afgørelser vedrørende bålstraffe for troldfolk blev truffet. Sidste gang dette skete var i 1693 i en trolldomssag, hvor Danmarks sidste troldkone, den 74-årige Anne Palles fra Falster, blev idømt dødsstraf ved Højesteret.⁵ Henrettelsen blev den sidste lovlige hekseafbrænding i Danmark efter 153 år med trolldomsprocesser.⁶ På den baggrund er det mit fokus i denne afhandling at undersøge højesteretsassessorernes argumenter og voteringer i de sene trolldomsrelaterede sager ved Højesteret. Når der i afhandlingen refereres til trolldomsrelaterede sager, skyldes det, at ikke alle de sager, der nåede Højesteret, og som behandles i denne afhandling,

¹ Matthias Moth, "Moths ordbog: Historisk ordbog ca. 1700," <https://mothsordbog.dk/>. Med gemen mentes der almindelig.

² Betegnelsen *hekseri*, på tysk *Hexerei* og på engelsk *witchcraft*, var ikke en del af det ordforråd, der blev anvendt i sagerne førend anden halvdel af det syttende århundrede.

³ For mere om den skadelige trolldom, se Louise Nyholm Kallestrup, "The Infected and the Guilty: On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark," (Cham: Springer International Publishing, 2017), s. 235.

⁴ Bjørn Andersen, *Kong Christian den Femtis Danske Lov 1683: Ved justitsministeriets foranstaltning udgivet paa grundlag af den af dr. Jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911 - digital udgave* (Søborg: G. E. C. Gads forlag, 2003), 6-1-9.

⁵ Se kapitel 9: *Den sidste trolldomshenrettelse*

⁶ Den første henrettelse for trolldom, som der er kilder på, fandt sted i 1540, men eftersom der indgår lovbestemmelser imod trolldom langt tidligere, så er det dog næppe sandsynligt, at dette har været den allerførste. O. Haack, "Om "ægte" Trolldom i Danmark i retshistorisk Belysning," *Nordisk Tidsskrift for Strafferet* 28 (1940): s. 151.

var ”ægte” trolddomssager i den forstand, at en tiltalt direkte blev dømt skyldig i trolddom, og ikke andre forseelser. I nogle tilfælde var der tale om søgsmål mod en, der oprindeligt havde anklaget en anden for trolddom, men assessorernes håndtering af disse sager giver også en indsigt i deres holdning til trolddom, hvorfor de er medtaget.

Ved at belyse højesteretsassessorernes voteringer i trolddomsrelaterede sager vil det også være muligt at undersøge kausaliteten imellem disse og den skiftende forestilling om trolddom - både som noget afskyeligt og farligt, og som gemen mands overtro. Som et eksempel på sidstnævnte kan der nævnes en række trolddomssager i Thisted, som i 1698 blev skelsættende for nedgangen af trolddomssager i Danmark.⁷ Disse var med til at iscenesætte fortællingen om blind tro på trolddom og djævlebesættelser som enfoldig. I sagerne foregav flere unge kvinder at være besat af djævle. Skylden lå, ifølge kvinderne, hos nogle lokale troldkoner. Bytinget i Thisted havde først dømt to af troldkonerne skyldige, hvorefter de dog blev frifundet ved Viborg Landsting.⁸ Den lokale præst i Thisted, magister Ole Bjørn, påtog sig derefter opgaven at appellere sagen til Højesteret. Her bestod de tilforordnede assessorer af mange gengangere fra Anne Palles’ sag fem år forinden, herunder Matthias Moth. I modsætning til sagen i 1693 støttede flertallet af assessorerne denne gang *ikke* trolddomsanklagerne, og sagen endte i stedet med, at Ole Bjørn fik frataget sit embede og idømt landsforvisning.⁹ Efterfølgende udgav man på centraladministrationens vegne, foranlediget af Matthias Moth, et mindre skrift vedrørende sagen med det formål at mane befolkningen til besindelse og afholde dem fra at føre lignende sager fremover.¹⁰

Den ændrede holdning til og fortælling om trolddom i Danmark kom få årtier senere til udtryk i Ludvig Holbergs teaterstykke *Hexeri eller blind Alarm* fra 1722.¹¹ Teaterstykket omhandlede en skuespillertrup, der ved forvirring og misforståelser blev udstillet som troldfolk i byen Thisted.¹² Holberg leverede i stykket en skarp kritik af almuens overtro, som han fremstillede som værende irrationel, og samtidigt udstillede han den generelle rygtedannelse, idet en enkelt persons misforståelse pludselig dannede basis for en hel bys panik. Holbergs stykke er et klart eksempel på, hvordan forfølgelsen af trolddom på få årtier var kommet til at symbolisere en forældet, uoplyst

⁷Anders Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1*, Danmarks folkeminder, 69 (Munksgaard, 1959). Sagen gennemgås i kapitel 10: *Det Satans tumult*.

⁸ Se kapitel 4: *Med lov skal land bygges*.

⁹ Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1*.

¹⁰ Skrevet af Arne Magnusson på bestilling af Højesteretsassessor Matthias Moth.

¹¹ Stykket blev opført for første gang offentligt i 1731.

¹² Et Thisted, der havde en hel del til fælles med København, og de uoplyste heksetroende mindede en del om folk, der i hovedstaden var imod teater. På den facon blev heksejagt og teatermodstand koblet i en stor latterliggørelse. Indledning til *Hekseri eller blind alarm* fra bogudgaven *Holberg · Ludvig Holberg et al., Ludvig Holbergs hovedværker* (Aarhus Universitetsforlag, ~Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2016).

overtro. Holbergs valg af Thisted som scene for sin komedie viste, at besættelsessagen havde haft skelsættende indflydelse på opfattelsen af trolddom - i hvert fald blandt den lærde elite. Samme år som stykket blev forfattet, mistænkte nogle folk i Øster Grønning ved Salling en gammel kone for trolddom. De bandt og slog hende, og lod hende derefter brænde inde i sit eget hus.¹³ Længere borte var den gemene mands 'enfoldige trolddomstro', som Matthias Moth refererede til i sin ordbog, trods alt endnu ikke.

Problemafgræsning: trolddom i Højesteret

Afhandlingen vil vise, at trolddomsprocessernes ophør var mere kompliceret end en naturlig overgang til oplysningstiden og et mindre overtroisk Europa i 1700-tallet, og problematisere, om en sådan term som ophør overhovedet kan benyttes førend afskaffelsen af trolddomsparagraffen fandt sted i 1866.¹⁴ Det blev længe blevet antydnet i den danske trolddomsforskning, at den lærde elites skeptiske holdning til trolddom, som blev særdeles udpræget i årtierne efter Anne Palles' død, var en faktor i forbindelse med processernes ophør.¹⁵ Dog er denne teori ikke tidligere blevet efterprøvet i en sammenhængende analyse af de sene trolddomssager, og denne afhandling vil dermed være den første, der foretager en sådan undersøgelse.

Det er intentionen i afhandlingen at påvise, hvorledes assessorerne igennem deres voteringer og domme var toneangivende i nedgangen af førte danske trolddomsprocesser, men også at deres håndtering af trolddom i Højesteret ikke kun handlede om skepsis. Det handlede også om selviscenesættelse.

Det er afhandlingens formål at undersøge, hvordan trolddom som forbrydelse blev behandlet i Højesteret i perioden 1664-1741.

Hovedspørgsmålet undersøges gennem følgende underspørgsmål:

¹³ I 1722 brød en lille flok mennesker ind hos den enlige, ældre kvinde, Dorte Jensdatter, i Øster Grønning, Salling, Jylland. Dødsfald og kvægproblemer plagede landsbyen, og gruppen mistænkte Dorte for at være en troldkone, da hun længe havde haft et ondt rygte. De satte hende i et "privat forhør", bandt hende til en stol, tæskede hende, og forlod til sidst huset for kun at sætte ild på det og indebrænde Dorte, der stadig sad indenfor bundet til en stol. Som resultat af denne selvtægt og ulovlige heksebrænding blev de implicerede efterfølgende tiltalt for drab og to blev henrettet herfor; én dømt til livsvarigt strafarbejde og yderligere fem blev straffet, om end noget mildere. Louise Nyholm Kallestrup og Danmarkshistorier, *Heksejagt*, vol. 38 (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020), s. 85-86.

¹⁴ Gunnar W. Knutsen, "Trolddomsprocessernes ophør i Skandinavien," *Historisk tidsskrift* 84, no. 4 (2005): s. 594.

¹⁵ Gustav Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87* (Herning: Skippershoved, 1991), s. 170-73; Anton Jensen, "To hekseprocesser," i *Staten og civilisationen* (1984), s. 78-81; Alex Wittendorff, "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark," *Historisk Tidsskrift* 1 (1992): s. 13.

- Hvordan blev trolddom italesat af højesteretsassessorerne i voteringsprotokollerne 1664-1741?
- Hvilke argumenter for og imod trolddom præsenterede assessorerne via deres vota i trolddomssagerne?
- Hvem var de toneangivende assessorer i Højesteret i forbindelse med trolddomssagerne?

Højesteretsassessorerne, og dommere i trolddomssager generelt, er ikke tidligere blevet undersøgt på aktørniveau i forbindelse med at forklare trolddomsprocessernes ophør.¹⁶ Ganske vist er det ikke nyt, at en lærd elite er blevet fremhævet som toneangivende i ophøret, og det er også før konstateret, at man i Højesteret begyndte at frifinde anklagede troldfolk i sidste halvdel af 1600-tallet. Dog er der ikke tidligere blevet fokuseret på, hvem de konkrete individer i Højesteret var, og hvad deres direkte indblanding betød for forløbet.¹⁷ I denne afhandling vil jeg derfor undersøge de 11 trolddomsrelaterede sager, som i perioden 1664-1741 endte i Højesteret. Via en gennemgang og analyse af voteringerne undersøges assessorernes argumenter, og det undersøges herunder, hvem der fremstod toneangivende, ligesom det kortlægges hvilke af assessorerne, der var gengangere i de forskellige sager. Herigennem er det muligt at undersøge, hvorvidt assessorerne bibeholdt deres umiddelbare opfattelse og holdning til trolddom, eller om der skete et paradigmeskifte gennem voteringerne.

Det var ikke en egentlig afkriminalisering af trolddom, som fandt sted i den danske stat i 1664-1741. En sådan skete først med de begyndende tiltag til at ophæve lovgivningen mod trolddom i henholdsvis 1841 og slutteligt 1866, hvorefter et reelt ophør også først fandt sted her. En redegørelse for argumentationerne i højesteretsassessorernes voteringer i trolddomssager kan bidrage med en forståelse af deres bevæggrunde til at besværliggøre, endda umuliggøre, en retslig forfølgelse af troldfolk. Denne tilgang ligner umiddelbart en *top-down*-analyse af den lærde elites indflydelse på den almene meningsændring i forhold til trolddom i Danmark, en akkulturationsproces, men dette er

¹⁶ Dog allerede foreslået som forskningspunkt af Gustav Henningsen, "Jens Christian V. Johansen: Da djævelen var ude. Trolddom i det 17. århundredes Danmark. Odense Universitetsforlag 1991.," *ibid.*: s. 142 ff.

¹⁷ I Jens Christian V. Johansen, *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*, Odense University studies in history and social sciences, vol. 129 (Odense: Odense Universitetsforlag, 1991), s. 128-38., er der en kort gennemgang af assessorerne, deres uddannelsesmæssige baggrund, alder og vota, i Falster-sagen, men dette er det tætteste den danske trolddomsforskning hidtil har været på en reel aktørundersøgelse af Højesteret.

ikke tilfældet.¹⁸ Det er ikke afhandlingens formål at afvise en vekselvirkning imellem elitens og almuen *opfattelse* af trolddom, ej heller at sige præcist, hvor eller hvordan *troen* på trolddom ophørte. Derimod vil afhandlingen belyse, hvordan den officielle *fortælling* om trolddom hos den ledende lærde elite kom til at vægte langt højere end personlig tro i statslige trolddomsanliggender.¹⁹ Det er min påstand, at dette medførte en *trickle-down*-påvirkning af, hvordan almuen og den danske befolkning fremadrettet kunne forfølge de samme forbrydelser, som trolddom før havde været paraply for, men i dekonstruerede former. Dette vil blive uddybet i afhandlingens kapitel 4.

Udenfor området af undersøgelserne i nærværende afhandling falder de trolddomssager, som kun førtes i første og/eller anden retsinstans og som ikke nåede Højesteret. Dette område vil imidlertid være et oplagt studie for videre forskning, idet en undersøgelse af herredstings- og landstingsdommerne og de sene trolddomssager generelt vil kunne give et endnu mere solidt grundlag for at forstå trolddomsprocessernes nedgang, og endelige ophør.

Afhandlingens opbygning

Afhandlingen er opdelt i fire dele. Del I er den analytiske ramme for afhandlingen. Del II indeholder en redegørelse for det tidlige moderne samfund og den kulturelle verdensforståelse, som var gældende i den periode, afhandlingen vedrører. Del III indeholder afhandlingens analyse af assessorernes voteringer i trolddomssager i Højesteret og er opbygget kronologisk i henhold til sagernes datering. Forskningsspørgsmålene besvares i en analyse af de 11 sager samt deres skiftende fremstillinger af trolddom og fortællinger herom.²⁰ Den kronologiske analyse udbygges sideløbende med en aktørnær analyse, hvor assessorernes voteringer behandles. I afhandlingens analysedel er der således to spor, som er vigtige for at forstå de sene trolddomsprocesser: nemlig indledningsvis den gennemgående, ændrede fortælling om trolddom og dekonstruktion af trolddomsforbrydelsen, og dernæst det

¹⁸ En sådan teori benyttes eksempelvis af Alex Wittendorff, *Rejsen mod virkeligheden : den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden* (Kbh.: Aschehoug, 1986); Peter Henningsen, *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714-66: Elitekultur og folkekultur i Danmark i det 18. århundrede* (Troense: Tåsinge Museums laugs Forlag, 1993).

¹⁹ En tilsvarende vinkel er valgt i Maria Nørby Pedersens afhandling, der endnu er under udarbejdelse: "Nærværende afhandlings fokus er på at analysere hvordan, og hvorvidt, centrale lutherske teologiske forståelser af autoritet og ansvar formede og definerede fattigpolitikken og statens forestillinger om de fattige og deres ansvar herfor. For nogle ligner det måske en klassisk magtpolitisk "oven-fra-ned" analyse af statens aktive disciplinering af de fattige til at indordne sig samfundets regler mod velstand og orden. Nuancen ligger i forståelsen af religionen som en tro, en forståelseshorisont, og ikke en teori. Økonomiske teorier er bevidste redskaber i statens arbejde med at sikre velfærd, egenproduktion eller magt. Forståelser og forestillinger farver og præger menneskelig handling i et spektrum imellem bevidsthed og ubevidsthed." Maria Nørby Pedersen, "Arbejdstitel: Forsorg for de fattige i Danmark 1521-17??," Historie (Aarhus Universitet, 2021).

²⁰ Nogle af sagerne indeholdt flere sager eller søgsmål, og i to tilfælde verserede sagen også for Højesteret af to omgange, men da alle disse regnes for én sag i denne sammenhæng, arbejdes der i afhandlingen med 11 sager.

aktørnære perspektiv rettet mod assessorerne. Jeg vil argumentere for, at de enkelte sager hver især har deres unikke trolddomsfortælling, som i en større sammenhæng var med til at ændre grundfortællingen om trolddom. Dermed opstod der en kausalitet, hvor dekonstruktionen af forbrydelsen var med til at ændre fortællingen, og den ændrede fortælling yderligere dekonstruerede forbrydelsen. Jeg begrundet, at denne cykliske påvirkning imellem fortælling og dekonstruktion styrkede en skeptisk holdning til trolddomsforbrydelsen hos højesteretsassessorerne. Dette fører til analysens besvarelse af det sidste forskningsspørgsmål. Afhandlingens kapitler er vekslende i længde, men dette er et bevidst valg, idet nogle af de udvalgte højesteretssager har haft en varierende mængde af kildemateriale tilknyttet.

Del IV er afhandlingens afslutning og endelige konklusion.

Trolddomsprocessernes ophør?

Trolddomsprocessernes nedgang, ophør, afslutning og/eller afskaffelse. Kært barn har mange navne, og en kompliceret proces som denne har flere. Afhandlingens arbejdstitel var længe *Trolddomsprocessernes ophør*, men jeg har slutteligt valgt at give afhandlingen titlen *De sene trolddomsprocesser*. Dette valg er taget på baggrund af en problematisering af, hvad 'et ophør' egentlig indebærer. Den officielle afskaffelse af trolddom som forbrydelse fandt først sted i 1866, men retsproceduren for trolddom i Danmark blev så omstændig - og næsten uoverskuelig - efter 1686, at der i praksis måske snarere var tale om en *de facto* afskaffelse af trolddomsforfølgelse end et ophør. Til forskel fra ophør kan afskaffelse defineres som en mere aktiv handling, hvor nogle aktører fjerner eller ophæver noget.²¹ Dog er det naivt at argumentere for, at blot fordi muligheden for at retsforfølge trolddom blev besværliggjort, så ophørte folks tro på trolddom - eller deres behov for at tage kontrol over den frygt, som trolddomsforfølgelsen tidligere havde givet dem mulighed for.²² Trolddomsprocesserne fortsatte - i andre former, og uden at resultere i bålstraffe. Man kan argumentere for, at der med Anne Palles' skelsættende dødsdom i 1693 var tale om trolddomshenrettelsernes ophør, selvom dette er en betydning, der efterfølgende er tillagt begivenheden. Et klart ophør lader sig kun vanskeligt årstalsbestemme, medmindre det som ovenfor nævnt sættes til 1866. Nærværende afhandling har derfor rammesat denne undersøgelse som *de sene trolddomsprocesser*.

²¹ "Ordbog over det danske sprog: Historisk ordbog 1700-1950," <https://ordnet.dk/ods>. *Afskaffe*.

²² Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*, s. 173-75.

Kronologisk og geografisk afgrænsning

I 1660 indførtes den danske enevælde, og i 1661 blev Højesteret indstiftet af kong Frederik III.²³ Eftersom afhandlingen tager udgangspunkt i højesteretsassessorerne, er oprettelsen af Højesteret essentiel for afhandlingens undersøgelse. Højesteret afløste Kongens Retterting, som kun bestod af adelige assessorer, modsat Højesteret, som bestod af både adelige og borgerlige tilfornordnede. Den første trolddomsrelaterede sag, som nåede Højesteret, var i 1664, hvorfor dette år er valgt som den periodiske start for afhandlingen. I årtierne efter den sidste eksekverede bålstraf forekom der stadig trolddomsanklager samt djævlforkrivelssager, og i 1738 var der en reel anklage om trolddom i en forskrivelssag, som nåede Højesteret. Derudover så Højesteret endnu en sag om trolddom, som verserede for retten hele to gange - først i 1738 og sidst i 1741. Dette er den sidste trolddomsrelaterede sag i Højesteret, som jeg i dette projekt har fundet frem til før afskaffelsen af loven om trolddom i 1866. Derfor er året 1741 valgt som en naturlig afgrænsning for projektets undersøgelse.²⁴

Afhandlingen beskæftiger sig med det tidlige moderne kongerige Danmark-Norge som geografisk undersøgelsesområde. Danmark i det 21. århundrede svarer ikke til kongeriget Danmark-Norge, som det så ud i 1664-1741, da flere landbesiddelser siden er mistet, men eftersom Højesteret også behandlede sager fra andre dele af kongeriget, end hvad der geografisk opfattes som Danmark i dag, er disse medtaget.²⁵

²³ Birgit Løgstrup, "Den ældre enevælde, 1660-1784," Aarhus Universitet, <https://danmarkshistorien.dk/perioder/den-aeldre-enevalde-1660-1784/>.

²⁴ Det er min overbevisning, at det vil være muligt at finde flere sager senere hen, som eksempelvis er gjort af Willem de Blécourt, "Contested Knowledge: A Historical Anthropologist's Approach to European Witchcraft," (Cham: Springer International Publishing, 2017). Heri undersøges senere hollandske sager. For at gøre dette for Danmark, vil det kræve et dedikeret og omfattende kildearbejde, hvilket kunne danne bund for et fremtidigt forskningsprojekt, men et indledende blik er allerede givet af Gustav Henningsen, "Sort magi, spådomskunst og heksemishandling 1855," *Folk og kultur* (1984).

²⁵ Skåne, Halland og Blekinge i Sverige blev tabt ved Roskildefreden i 1658/Københavnfreden 1660. Hele Norge og de danske hertugdømmer Slesvig, Holsten og Lauenborg var stadig en del af kongeriget såvel som adskillige oversøiske kolonier. Eftersom ingen trolddomssager fra disse områder er nået til Højesteret i projektets periode, så bliver disse ikke behandlet yderligere i denne afhandling. Trolddomssager i de danske kolonier er endnu et område, hvor der er behov for mere forskning.

Empiri

Forestillingen om kilden som et åbent vindue til den fortidige virkelighed og sproget som et neutralt medium til formidling af denne virkelighed kan og skal ikke længere opretholdes.²⁶

Trolldomsprocessernes nedgang og ophør er en historisk forandringsproces, som både på internationalt såvel som nationalt plan er blevet og til stadighed forsøges analyseret, forklaret og rammesat. Denne afhandling er et kulturhistorisk, empirisk baseret værk, der lægger sig i en konstruktivistisk historieforståelse, hvori der søges en indsigt i fortidige aktører, højesteretsassessorernes, forestillingsunivers, og gennem hvilke betydninger, de dermed konstruerede verdenen.²⁷ I forlængelse heraf undersøger jeg i denne afhandling, hvordan assessorerne også konstruerede betydninger igennem fortællinger og ved at dekonstruere trolldom som forbrydelse. I det følgende afsnit gennemgås nogle af de overvejelser, der er foretaget i forhold til valg af kilder samt kildernes funktion og anvendelse i afhandlingen.

Kildepræsentation

I afhandlingen behandles assessorerne i den danske Højesteret i forhold til trolldomssager i 1664-1741. Til trods for, at det først blev lovpligtigt med en automatisk appel af trolldomssager til tredje retsinstans efter 1686, var der fem sager, som kom for Højesteret i tiden 1664-1686. I den foregående periode 1557-1655 var der 53 trolldomsrelaterede sager, som kom for Højesterets forgænger, Kongens Retterting.²⁸ Dermed var det ikke en uhørt praksis at bringe trolldomssager for rigets øverste retsinstans, men 11 trolldomsrelaterede sager på 74 år viser ligeledes, at det på ingen måde var hverdagskost med sådanne sager i afhandlingens valgte periode.

Voteringsprotokollerne er afhandlingens primære udgangspunkt, og de 11 sager, som analyseres, inkluderer også to norske sager, der endte i Højesteret. I Norge var der for trolldomssager ikke nogen lov om automatisk appel til Højesteret, hvorfor den sidste trolldomshenrettelse i Norge fandt sted i 1695, to år senere end den ellers officielt vedtagne sidste hekseafbrænding i Danmark. Disse sager, og voteringsprotokollernes behandling heraf, er ikke tidligere blevet analyseret i dybden

²⁶ Per H. Hansen og Jeppe Nevers, *Historiefagets teoretiske udfordring*, vol. 285 (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2004), s. 7.

²⁷ Niels Brimnes, "Konstruktion og kontekst - Konstruktivistisk historieskrivning mellem beskrivelse og forklaring," i *Historiefagets teoretiske udfordring*, ed. Per H. Hansen og Nevers Jeppe (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2004), s. 53. Den sproglige vending, som fokuserer på sproget som rammesættende for samfundsmæssig betydning og -ændringer, er ligeledes en inkorporerede del af den konstruktivistiske tilgang. Ibid. s. 55.

²⁸ J. C. f Jacobsen, *Danske domme i trolldomssager i øverste instans* (Gad, 1966), s. 243-88.

eller sammenholdt over en længere periode. Afhandlingen kommer derfor dybere ned i forståelsen af de danske trolddomsprocesser i øverste instans end tidligere forskning har gjort. Dermed bidrager afhandlingen også til at give et mere solidt grundlag for videre diskussion af de erkendelses- og holdningsmæssige ændringer, som fandt sted blandt den dømmende elite.

De 11 trolddomsrelaterede sager er opdelt i seks overordnede perioder:

- 1) Sager før 1686 (fire sager)
- 2) 1686-skandalen (en sag)
- 3) Sager efter 1686 (en sag)
- 4) Den sidste henrettelse 1692-93 (en sag)
- 5) Besættelsesskandalen 1696-1698 (en sag)
- 6) Sager efter 1700 (tre sager)

For sagerne før 1686 var der ikke krav om, at disse skulle for Højesteret, og viser ved gennemgang ikke stor skepsis over for virkeligheden af trolddom som forbrydelse. Rugård-sagen var katalysator for 1686-reskriptet og har derfor sin egen del, idet den formede den videre retspraksis for trolddomssager. Dernæst følger en enkelt trolddomsinjuriesag i 1688 som sit eget mellemstående kapitel, inden Falster-sagen og Thisted-sagen, som begge er tildelt egne kapitler. Sammen med Rugård-sagen tillægger jeg dem i denne afhandling essentiel betydning som katalysator for det paradigmeskifte, som var udslagsgivende i både dekonstruktionen af trolddom i Højesteret, men også i en skiftende fortælling om trolddom. Gennem analysen vises, at det var de tre store sager, Djursland, Falster og Thisted, der var banebrydende i den ændrede grundfortælling om trolddom. Disse tre sager, og perioden 1686-1699, er dermed i en kategori for sig som skelsættende for dekonstruktionen af trolddom, og herunder også trolddomsprocessernes nedgang og ophør. Slutteligt er de tre sager i 1700-tallet kategoriseret som trolddomsrelaterede sager efter ”ophøret”, idet de ikke hidtil har været medtaget i historieforskningen omkring trolddomsprocessernes nedgang.

Eftersom projektets fokus har været på assessorernes holdninger og argumentationer i Højesteret, er det først og fremmest Højesterets bevarede voteringsprotokoller fra 1664-1741, der er benyttet som primære kilder i sammenspil med Højesterets stævnings- og domprotokoller fra 1664-1699. Desværre er hverken stævnings- eller domprotokollerne bevaret for det meste af 1700-tallet. Derimod er de fleste voteringsprotokoller bevaret, men disse har dog varierende detaljegrad i deres respektive dokumenter alt efter hvilken sag, det drejer sig om. I nogle voteringsprotokoller er der

lange, udførlige voterings skrævet i brevform fra hver enkelt assessor, mens der i andre sager kun er ganske få sætninger nedskrevet. Stævnings- og domprotokollerne består af en oversigt over de indkomne sager og afsagte domme for hvert år, hvilket bibringer en overskuelighed i at finde frem til trolddomsrelaterede sager. De er dog som nævnt desværre ikke mulige at tilgå for 1700-tallet, hvilket har vanskeliggjort processen med at finde sager i Højesteret vedrørende trolddom efter 1699. Dette kommer også til udtryk ved, at tidligere historikere ikke har brugt megen tid på at beskæftige sig med trolddom efter 1699.²⁹

Voteringsprotokollerne er ført parallelt af flere skribenter, der har nedfældet de mundtlige voterings. Derfor forekommer der også afvigelser i de forskellige voteringsprotokoller, og der kan være tilføjelser, som giver flere potentielt relevante detaljer. Voteringsprotokollerne bærer ofte præg af at være nedskrevet i stor hast, og er ikke altid overskuelige at lokalisere, selv ikke med stævnings- og domprotokollerne til hjælp, hvor disse findes bevaret. Særligt i perioden 1660-80 har voteringsprotokollerne en meget fragmenteret karakter, og er hidtil også kun flygtigt blevet benyttet.³⁰ Den hundredårige periode fra år 1700 kunne i sig selv danne baggrund for sit eget forskningsprojekt, hvori man med stort potentiale kunne danne et klarere billede af den toneangivende, dømmende elites holdning til forbrydelser i skæringstiden imellem 1600- og 1800-tallet. Voteringsprotokollerne var aldrig tiltænkt til læsning af en bredere offentlighed, men er skrævet som referater til internt brug og som basis for dombøgerne, der blev skrævet med henblik på en offentlig fremstilling af dommene i højesteretssagerne. Voteringsprotokollerne er dermed rige på informationer om assessorerne og deres nedskrevne holdninger. Naturligvis må vi skønne, at de ofte er gengivet i en saneret version af sekretærerne, men i nogle af sagerne, herunder Anne Palles' sag fra 1692-93, findes der omfattende voterings nedskrevet af assessorerne selv.

De enkelte trolddomssager imellem 1664-1741 har dannet grundlag for spadestiksudvælgelse af individuelle assessorer til nærmere undersøgelse. Udvælgelsen er foretaget ud fra de respektive sagers voterings, hvor jeg har valgt de personer, som har haft voterings, hvori jeg har vurderet, at deres udsagn fordrer en analyse af deres holdning til trolddom. Assessorerne og deres voterings kontekstualiseres ved at benytte biografisk viden, samt inddrage supplerende kildemateriale såsom rejsedagbøger, brevvekslinger, ordbøger, biblioteksfortegnelser, med mere, med det formål at komme tæt på både kilden og den enkelte aktør. Disse supplerende kilder er blevet fundet igennem kildesøgning på de udvalgte assessorers navne. Det betyder, at der kan være relevante kildegrupper i

²⁹ Ibid. Heri nævnes senere sager ikke, men gennemgangen stopper med Thistedssagen 1696-1698.

³⁰ I Jacobsens gennemgang af trolddomssager i øverste retsinstans er der ikke anført reference til voteringsprotokollerne for 1664, 1672 eller 1674.

form af personlige dokumenter, som er tilknyttet nogle af de andre assessorer, som jeg ikke har fundet frem til, idet jeg ikke har udvalgt dem til nærmere undersøgelse i min læsning af voteringsprotokollerne. Det har ikke været muligt at oprette en detaljeret og fyldestgørende profilering på alle de 95 assessorer, som var tilforordnede og udøvende dommere i afhandlingens 11 kernesager, men ved at foretage disse kvalitative udvælgelser, kan der gives indblik i hvilke typer, der sad med afgørelserne i trolddomssagerne. Det kan rammesættes som en stikprøveudvælgelse af aktører på baggrund af den kildenære læsning af voteringsprotokollerne. Det er disse analyser og konklusioner, der er udslagsgivende i forhold til at tildele bestemte assessorer prædikatet toneangivende. Hvor det har været muligt, er følgende forhold undersøgt: Hvilken form for trolddomsrelateret sag var der tale om?³¹ Hvor opstod sagen? Hvem var de implicerede? Hvordan omtaltes trolddom? Nævnte assessorerne deres egen overbevisning? Omtaltes Djævelen, og hvis ja, hvorledes?

Ydermere har jeg benyttet samtidige, tidlig moderne værker omhandlende Danmark og trolddom til at kontekstualisere det intellektuelle miljø, som assessorerne var en del af, og som jeg påstår var en del af rammesætningen for de skiftende trolddomsfortællinger.

³¹ Der findes andre slags trolddomsrelaterede sager, for eksempel vold mod en mistænkt heks, men de blev ført ved lavere retsinstanser, og nåede ikke Højesteret, hvorfor de er udeladt af denne afhandling.

Kapitel 2: Forskningsoversigt

Den følgende forskningsoversigt vil begynde med en kort gennemgang af retshistoriske forskningsværker, der har muliggjort meget af denne afhandlings forskningsgrundlag, og have fokus på Højesteret og konstruktionen af trolddom som forbrydelse. Dernæst vil nogle af de mest betydningsfulde og overordnede hovedværker inden for trolddomsforskningen blive gennemgået, efterfulgt af en behandling af de forskellige teorier, der har været fremsat inden for forskningen i relation til trolddomsprocessernes ophør.

Retshistorisk perspektiv

Afhandlingens undersøgelse af højesteretsassessorernes voteringer bringer den inden for berøringsfladen af retshistorie, idet det primære empiriske materiale beror på retskilder. Der findes adskillige rets- og kriminalitetshistoriske værker, som på forskellig vis har bidraget med at belyse flere vinkler inden for den danske retshistorie. Fokus har dog ikke nødvendigvis har været på trolddom som forbrydelse, men på det generelle retssystem i tidlig moderne tid.³² I nedenstående vil jeg fremhæve de værker, som har fungeret som hovedværker for afhandlingen i retshistorisk henseende.³³

Et af de mest betydningsfulde hovedværker i strafferetslig kontekst har for denne afhandling været *Højeste Ret 1661-1961*, hvori flere forfattere har bidraget til en yderst detaljeret gennemgang af instansens historie, opbygning, brug, sammensætning og mødestruktur.³⁴ Værket omfatter to bind, der giver et biografisk indblik i samtlige tilforordnede assessorer i Højesteret siden institutionens oprettelse, samt en kildegennemgang af både det bevarede samt det tabte retsmateriale. Det er således et af de få steder, hvor de manglende stævnings- og domprotokoller fra 1700-tallet bliver diskuteret.

³² Inga Floto, *Dødsstraffens kulturhistorie: Ritualer og metoder 1600-2000*, vol. Bd. 1 (København: Museum Tusulanums Forlag, 2001). har beskæftiget sig med dødsstraffens kulturhistorie, og i samme regi har Hugo Matthiessen, *Bøddel og galgefugl et kulturhistorisk forsøg* (Denmark Gldendalske Boghandel Nordisk, 1910, 1910). og hans værk *De Kagsstrøgne* (København: Gyldendal, 1919). ligeledes frembragt nogle grundige værker om retshistoriens kulturelle aspekter. I 1999 udkom Hans Henrik Appel, *Tinget, magten og æren: studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, vol. 219 (Odense: Odense Universitetsforlag, 1999). Et mikrohistoriske studie, hvori et decideret trolddomsstudie ikke var tilsigtet, men Appels værk omhandler de interne magtrelationer i Skats herred, og perioden indebærer også trolddomsprocesser. Appel giver en nøje gennemgang af det tidlige moderne samfunds retsprocedure. Endelig findes der i Niels H. Kragh-Nielsen, *Straffet på livet: henrettelser i Danmark 1537-1892* (Kbh: Gads Forlag, 2018). en oversigt over adskillige henrettelser i Danmark.

³³ For en generel strafferetslig forskningsgennemgang med fokus på det magisk-religiøse i dansk kontekst, se Tyge Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel* (Kbh.: Samleren, 2000), s. 12-29.

³⁴ Povl Bagge, Jep Lauesen Frost, og Bernt Hjejle, *Højesteret 1661-1961* (København Gad, 1961).

Det bliver i værket skønnet, at de er gået tabt i Christiansborgs brand i 1794.³⁵ Desuden er Tage Holmboes kapitel i bind II, *Højesteret og strafferetten: Omrids af dansk strafferet fra Danske Lov til straffeloven af 1866 med særligt henblik på Højesterets betydning for udviklingen* essentiel for denne afhandling, idet dette kapitel har leveret en solid platform, som jeg har kunnet bygge min afhandling på.³⁶

Andre grundige oversigtsværker indenfor retshistorien inkluderer Ditlev Tamm's *Dansk retshistorie*. Heri gives der en gennemgang af retshistoriens udvikling i Danmark med fokus på de retsfilosofiske tanker og påvirkningen fra resten af Europa. Herigennem forklares Moselovenes indflydelse på den danske strafferet fra reformationen og fremefter, og hvordan de mosaiske strafferetslige tanker yderligere havde indflydelse på udformningen af Danske Lov i 1683. Dette var inden 1700-tallets ideologi blev præget af den naturrettslige tankegang, som Tamm udpeger som efterfølgeren til den mosaiske lovs påvirkning. Denne overgang fra Mosebøgernes indflydelse på lovgivningen til en naturretlig tankegang er dog ikke en, som Tamm udfolder eller diskuterer.³⁷

Dette gør derimod Tyge Krogh i *Oplysningstiden og det magiske*, hvori han problematiserer en så brat periodisering. Ved at kombinere mentalitets- og kriminalitetshistorie (en vinkel benyttet i flere af hans forskningsværker)³⁸ argumenterer Krogh for en mere sammenflettet overgangsperiode, hvor den magisk-religiøse verdensopfattelse til stadighed prægede både tankegang og retsfilosofien langt ind i 1700-tallet. Værket koncentrerer sig om henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel, og selvom det ikke konkret er troldomsprocesserne, som Krogh har nært studeret, har han med dette hovedværk bidraget med en nuanceret forståelse for den rodede proces, som

³⁵ Ibid., s. 550.

³⁶ Af andre oversigtsværker i forbindelse med Højesteret kan nævnes Sophus Vedel, *Den dansk-norske Højesterets historie under enevælden fra 1661 indtil 1790. Af Sophus Vedel* (Denmark Gyldendalske boghandels forlag (F. Hegel & søn) 1888, 1888). Værket er af ældre dato, men den giver en god indføring til Højesterets ældre historie og et godt overblik over retsinstansen. Den fungerer som et glimrende indføringsværk.

³⁷ Ditlev Tamm, *Dansk retshistorie*, 2. udgave, 2. oplag ed. (Kbh.: Jurist- og Økonomforbundet, 1996).

³⁸ Jens Peter Christensen, John Erichsen, og Ditlev Tamm, *The Supreme Court of Denmark* (Kbh: DJØF, 2015); Bent Jensen, Ditlev Tamm, og Torben Tranæs, *Forbrydelse, straf og afsoning i Danmark* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2015); Ditlev Tamm, *Juraens 100 bedste historier: rettens kulturhistorie fra middelalderen til i dag* (Kbh: Gyldendal, 2016); *Retshistorie* (København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1990); Peter f Henningsen et al., *Mentalitet & historie : om fortidige forestillingsverdener* (Ebeltoft: Skippershoved, 2002); Tyge Krogh, "Kvinder i mandsklæder," *90.5 Historisk tidsskrift* (2013); *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*; "The Rise and Fall of Religious Crimes and Punishments," ed. Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup, og Claus Bundgård Christensen (Routledge, 2018); Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup, og Claus Bundgård Christensen, *Cultural histories of crime in Denmark, 1500 to 2000*, ed. Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup, og Claus Bundgård Christensen, 1 ed., vol. 55 (New York, NY: Routledge, 2018).

oplysningstiden var. Derfor vil værket også blive yderligere gennemgået under forskningsoversigtens behandling af ophørshistorie.

Krogh har yderligere været med til at præge tilblivelsen af *Cultural histories of Crime*, som er resultatet af et kriminalitetshistorisk netværk, hvor også Louise Nyholm Kallestrup, Claus Bundgård Christensen og Nina Javette Kofoed har været hovedkræfter bag. Dette værks definering af konstruktionen af forbrydelser har ligeledes været forudsætningsskabende for denne afhandlings vinkel på dekonstruktionen af trolddom som forbrydelse, og vil blive yderligere behandlet i følgende afsnit.³⁹

Konstruktion af trolddom som forbrydelse

Trolddomstroen er urgammel, men trolddom har ikke altid været defineret som en forbrydelse.⁴⁰ Koblingen til det diabolske var i Europa med til at kriminalisere trolddom, men denne proces var en kulturelt funderet konstruktion af en forbrydelse.⁴¹ I Danmark var trolddom i kraft af den diabolske pagt en forbrydelse imod Gud. Den gejstlige og den verdslige ret var med reformationens indførelse blevet sammenknyttet, hvilket også bandt kirke og stat sammen, og idet kongen var både landets og kirkens overhoved, blev trolddom ligeledes en forbrydelse imod staten.⁴²

Louise Nyholm Kallestrup beskæftiger sig med konstruktionen af trolddom som forbrydelse i Danmark efter reformationen 1536 i kapitel 2 af *Cultural Histories of Crime in Denmark 1500-2000*. Heri argumenterer hun for, at der efter en tidlig (og forholdsvis tøvende) periode med fokus på etableringen af en retfærdig retsprocedure for sager vedrørende trolddom fandtes en mere formativ tid, hvori kongen og hans folk var toneangivende i deres håndtering og forfølgelse af trolddom. Dette markeredes i 1617 med fejring af 100-års-jubilæet for den lutherske reformation, hvor kong Christian IV udsendte en forordning, der kriminaliserede alle former for trolddom. Kallestrup argumenterer således for, at det var igennem de religiøst betingede forpligtelser og udførelsen deraf, at staten understøttede trolddomsfølgelsen på et retsligt plan ved at underbygge konstruktionen af trolddom

³⁹ *Cultural histories of crime in Denmark, 1500 to 2000*, 55.

⁴⁰ Helt tilbage til Mesopotamien, i verdens ældste lovsamling, Hamurabis Lov, nævnes trolddom. Heri var det dog udelukkende den *skjulte* trolddomspraksis, som blev fordømt. Den anden af 282 love i Hammurabis Lov, 18. århundrede før vor tid: "If a man charge a man with sorcery, and cannot prove it, he who is charged with sorcery shall go to the river; into the river he shall throw himself, and if the river overcome him, his accuser shall take to himself his house. If the river show that man to be innocent, and he come forth unharmed, he who charged him with sorcery shall be put to death." "The American Dictionary of Criminal Justice: Key Terms and Major Court Cases, 3d ed," (Portland: Ringgold, Inc, 2005).

⁴¹ Brian P. Levack, *The witch-hunt in early modern Europe*, Fourth ed. (London: Routledge, 2016), s. 7-9.

⁴² Krogh, Kallestrup, og Christensen, *Cultural histories of crime in Denmark, 1500 to 2000*, 55, s. 2.

som forbrydelse.⁴³ Efter reformationen overgik retsforfølgelsen af trolddomsforbrydelser fra kirken til de verdslige domstole. Trolddom var imidlertid en kompliceret lovovertrædelse. Den vedkom ikke kun den, eller de, skadelidte, men var også en alvorlig forbrydelse imod Gud – en såkaldt *crimen mixti fori*. I flere europæiske stater blev forbrydelsen derfor også anset som en *crimen exceptum*, en særlig grov og exceptionel forbrydelse, som retfærdiggjorde tilsidesættelse af de ellers lovlige procedurer, hvilket eksempelvis gav mulighed for at benytte tortur i denne type sager. Denne anskuelse af trolddom som en *crimen exceptum* blev dog aldrig indført i Danmark, hvor der i stedet blev indført visse proceduremæssige stramninger, som sikrede den mistænktes retssikkerhed. Dette er, ifølge Kallestrup, også et argument for, at man fra den danske statsmagts side til en vis grad forsøgte at distancere sig fra Romerretten.⁴⁴ Ydermere kunne Christian IV igennem 1617-forordningen stadfæste sin position som en luthersk fyrste, der havde en guddommelig pligt til at udrydde troldfolk for at beskytte riget imod Guds vrede. Derfor blev det fra 1617 pålagt alle mænd i kronens tjeneste at forfølge troldfolk, og fra 1617-1622 stod godt 60% af de danske trolddomsprocesser på. Herefter ebbede de langsomt ud for atter at stige og falde flere gange i løbet af århundredet før Anne Palles' død i 1693, der markerede den sidste troldkones henrettelse.⁴⁵

I kapitel 3 af *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000* fortsætter Tyge Krogh temaet om statens religiøst betingede indflydelse på konstruktionen af forbrydelser. Hans fokus er en analyse af de motiver, der førte til kongens godkendelse eller benådning af dødsstraf for religiøse forbrydelser, seksuelle forbrydelser og drab i 1700-tallet. I disse sager finder Krogh, at kongen i høj grad lod sig råde af Det Teologiske Fakultet ved Københavns Universitet.⁴⁶ Ifølge *Cultural Histories of Crime in Denmark*, viser det danske kildemateriale indflydelsen af religiøs overbevisning på udformningen af straffeloven i det 16. og 17. århundrede. Værket dokumenterer, at den lutherske statsideologi og styrken, som den fik fra det enevældige styre efter 1660, bragte den religiøse indflydelse på strafferetten og kriminalitetskontrollen til nye højder omkring 1700. Det konkluderes i værket, at denne vinkel ikke er blevet undersøgt i den internationale forskning, hvorved det endnu ikke er muligt at udlede, om dette var en specifik dansk eller luthersk tendens, eller om den var gældende i flere europæiske områder.⁴⁷ På baggrund heraf tager denne afhandling udgangspunkt i, at

⁴³ Ibid. Kallestrup beskriver dette nærmere i sin kommende bog, forventet udgivet 2022.

⁴⁴ Louise Nyholm Kallestrup, "When Hell Became Too Small: Constructing Witchcraft in Post-Reformation Denmark," ed. Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup, og Claus Bundgård Christensen (Routledge, 2018), s. 31-32.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Krogh, Kallestrup, og Christensen, *Cultural histories of crime in Denmark, 1500 to 2000*, 55, s. 2.

⁴⁷ Ibid., s. 3.

det ikke var en manglende religiøsitet eller gudfrygtighed, som var udslagsgivende hos assessorerne, men at deres selvscenesættelse og dekonstruktion af trolddom derimod lå inden for en stærk luthersk forståelse. Med henblik på at bibringe en dybere indsigt i disse forhold vil jeg i det næste afsnit gennemgå mere af den trolddomshistoriske forskning med fokus på ophørshistorien.

Trolddomshistorie

Trolddomsforskningen kan overordnet inddeles i tre kategorier: socialhistorisk forskning, med fokus på lokale hekse(sager);⁴⁸ kulturhistorisk forskning, med fokus på eksempelvis følelser og køn;⁴⁹ og makrohistorisk forskning, hvor fokus er på at forklare de overordnede forhold for forfølgelserne.⁵⁰

Forskning inden for det pågældende område i og omkring Danmark de sidste 40 år er overskuelig, og er centreret om den nationale kontekst og lokalstudier.⁵¹ Den danske forskning er særligt omfangsrig omkring 1990'erne, og både internationalt samt nationalt var den tidlige forskning optaget af et skarpt skel imellem folk og elite. I nyere tid er der blevet udgivet adskillige

⁴⁸ Adskillige af disse er udgivet på engelsk i serien *Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic*, f.eks. Louise Nyholm Kallestrup, *Agents of Witchcraft in Early Modern Italy and Denmark* (London: Palgrave Macmillan UK, 2015). Ane Ohrvik, *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway: Conceptualizing Knowledge* (London: Palgrave Macmillan UK, 2018). Julian Goodare, *Scottish Witches and Witch-Hunters*, ed. Goodare Julian og Julian Goodare (London: Palgrave Macmillan UK, 2013); Lizanne Henderson, *Witchcraft and Folk Belief in the Age of Enlightenment: Scotland, 1670-1740* (London: Palgrave Macmillan UK, 2016). Andrew Sneddon, *Witchcraft and Magic in Ireland* (London: Palgrave Macmillan UK, 2015).

⁴⁹ Et stort fokus har været på det åbenlyse kønsaspekt i de europæiske trolddomsprocesser, hvor omtrent 80% forfulgte var kvinder og 20% var mænd, med forbehold for regionale forskelle. For mere om den kønshistoriske vinkel på trolddomshistorie, se Diane Purkiss, *The witch in history: early modern and twentieth-century representations*, Repr. ed. (London: Routledge, 1997); Lyndal Roper, *Witch craze: terror and fantasy in baroque Germany* (New Haven, Conn: Yale University Press, 2006); Marion Gibson, *Imagining the Pagan Past: Gods and Goddesses in Literature and History since the Dark Ages* (Taylor and Francis, 2013); Rolf Schulte, *Man as Witch: Male Witches in Central Europe* (London: Palgrave Macmillan UK, 2009); Alison Rowlands, *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe* (London: Palgrave Macmillan UK, 2009).

På trods af at denne afhandling kunne anlægge et åbenlyst maskulinitetsperspektiv, så er det i denne sammenhæng ikke et mål i sig selv at afdække et sådant aspekt. Køn er en præmis, som afhandlingen forholder sig til, idet alle assessorerne var mænd, og der kan naturligvis udledes nogle interessante vinkler ud fra både dette samt fraværet af kvinder i Højesteret, men dette ligger udenfor området af nærværende studie, og kunne begrunde et studie i sig selv. Ligeledes er det ikke assessorernes følelser, som denne afhandling vil afdække, men deres motivation, ræsonnement, overbevisning og udførelse. Hertil kan det vise sig, at der vil være en mere følelsesladet forbindelse hos nogle af assessorerne, og i så fald vil denne vinkel blive inddraget.

Af andre kulturhistoriske trolddomsværker er eksempelvis de følelseshistoriske vinkler i Laura Kounine og Michael Ostling, *Emotions in the History of Witchcraft* (London: Palgrave Macmillan UK, 2016); Charlotte-Rose Millar, *Witchcraft, the devil, and emotions in early modern England*, 1 ed. (London: Routledge, 2017); Charles Zika, *The appearance of witchcraft: print and visual culture in sixteenth-century Europe* (London: Routledge, 2009).

⁵⁰ Eksempelvis Wolfgang Behringer, "Witches and witch-hunts: a global history," (2004); *The Oxford handbook of witchcraft in Early Modern Europe and colonial America*, (Oxford: Oxford University Press, 2013). Owen Davies, *The Oxford illustrated history of witchcraft and magic*, First ed. (New York, NY, United States of America; Oxford, United Kingdom;: Oxford University Press, 2017).

⁵¹ Louise Nyholm Kallestrup, *I pagt med djævelen : trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter reformationen* (Frederiksberg: Anis, 2009), s. 16.

forskningsværker, der søger at afdække forskellige aspekter inden for trolddomshistorien. Der er lavet mange fyldestgørende gennemgange af trolddomsforskningens historiografi, hvilket den følgende gennemgang præsenterer et kronologisk overblik over med det sigte at bibringe en dybere forståelse for den baggrund, som mange af ophørsforskningens teorier er forankret i.⁵²

Nogle af grundstenene indenfor den internationale forskning i trolddomsprocesserne i Europa blev lagt i 1970'erne.⁵³ Her bød Alan Macfarlane, Robert Muchembled, Keith Thomas og H.C. Erik Midelfort på nye teorier, der skulle forklare processerne og deres opståen, mens ophøret kun ganske kort blev berørt og ikke på noget tidspunkt undersøgt i dybden. Selvom størstedelen af denne forskning er af ældre dato, og de nævnte forskeres teorier sidenhen er blevet udbygget eller draget i tvivl, så var de pågældende teoridannende i 1970'erne og dannede basis for en stor del af indledningen af den internationale trolddomsforskning.

I dansk forskning er et af de ældste hovedværker, der giver forståelse for trolddomsprocesserne, Jens Christian V. Johansens disputats *Da Djævelen var ude...* fra 1991. Heri argumenterede Johansen for, at reformationen var et vendepunkt for det danske samfund, der herefter oplevede mere restriktive ændringer. Disse stramninger gav grobund for trolddomsbeskyldningerne, og Johansen fremhævede 1617-forordningen *Troldfolk og deres medvidere* som et centralt led i stramningen af grebet om befolkningen. Ifølge Johansen havde forordningen den indflydelse på samfundet, at antallet af trolddomsprocesser eksploderede efter 1617.⁵⁴ Det er med rod i Johansens forskning, at Kallestrup har udbygget konstruktionen af trolddomsforbrydelsen, som er gennemgået ovenfor under

⁵² På dansk er den lidt ældre gennemgang af Jens Chr. V. Johansen, "Tavshed er guld. En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk heksetros-forskning 1966-1981," *Historisk Tidsskrift* (1982). værd at fremhæve. For en international gennemgang anbefales eksempelvis Jonathan Barry og Owen Davies, *Palgrave Advances in Witchcraft Historiography* (London: Palgrave Macmillan UK, 2007). Det er en samling af elleve forskeres essays om trolddomshistorie. Det er et udmærket værk til at danne sig et overblik over hvilke af trolddomsforskningens teorier, der er blevet modbevist, såsom Murray.

⁵³ Der findes naturligvis tidligere eksempler, såsom Margaret Alice Murray, *The witch-cult in western Europe; a study in anthropology*, by Margaret Alice Murray (England: Clarendon Press, 1921, 1921)., hvis teori siden er blevet tilbagevist adskillige gange, som nævnt ovenfor. Dog var Murray med til at skabe en begyndende forskningsmæssig interesse for trolddomsprocesserne som andet end blot et folkløst kuriosum. Derudover har danske David Grønlund og Kirsten Agerbæk, *Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker*, 2.udg. ed. (Ribe: Historisk samfund for Ribe amt, 1973)., haft stor betydning for synet på de danske processers historie. Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A regional and comparative study* (London: Routledge and Kegan Paul, 1970). Robert Muchembled, "Sorcières du Cambresis aux XVIème et XVIIème siècles," *Revue du Nord* 61, no. 240 (1979); *Popular culture and elite culture in France 1400-1750* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1985). Keith Thomas, *Religion and the decline of magic* (New York: Charles Scribner's Sons, 1971). H.C.E. Midelfort, *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562-1684: The Social and Intellectual Foundations* (Stanford University Press, 1972).

⁵⁴ Johansen, *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Johansen, 1991, s. 38

Konstruktionen af trolddom som forbrydelse. Johansens forskning var baseret på en optælling af trolddomssager ved Nørrejske Landsting 1609-1666, og var det første danske værk, der systematisk talte og kategoriserede et områdes trolddomssager. Endvidere har Johansens omfattende arbejde siden dannet grundlag for størstedelen af nyere dansk forskning, herunder også flere af Kallestrups værker. Således er både Kallestrups Ph.D.-afhandling, *I Pagt med Djævelen* fra 2009, som er oversat til engelsk og omskrevet i 2015 med titlen *Agents of Witchcraft*, der har en mere ligelig fordeling imellem de danske og de italienske sager, forankret heri.⁵⁵ Derudover har Kallestrup bidraget til *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe: Heresy, Magic and Witchcraft*, 2017, hvori hun med sin tilgang argumenterer for trolddomsprocessernes opståen og forløb. Ophøret berøres kun flygtigt, men Kallestrup italesætter behovet for yderligere forskning inden for netop dekonstruktionen.⁵⁶ Hun henviser til Johansens undersøgelse af de nørrejske processer som fundament for et komparativt studie.⁵⁷ Det kunne være muligt at drage paralleller til de nordtyske trolddomsprocesser i samme periode og undersøge, om der kan spores en tendens til dekonstruktion tidligere end, senere end eller parallelt med Danmark og herved se, om de intellektuelle strømninger påvirkede processernes forløb og domfældelse op igennem Europa mod Skandinavien. Dette kunne sammenholdt med denne afhandlings resultater være oplagt til fremtidig yderligere forskning på området.⁵⁸ På dette grundlag vil jeg herefter redegøre for den forskning, som nærværende afhandling lægger sig i strømmen af: trolddomsprocessernes ophørshistorie.

Ophørshistorie

Der er i tidens løb fremsat adskillige teser for baggrunden bag trolddomsprocessernes ophør både nationalt og internationalt. Ifølge Jens Christian V. Johansens ovenfor nævnte disputats kan det opsummeres således, at de lokale og nationale teorier om ophøret kom nedefra, mens de generelle ophørsteorier peger på en oppefra dikteret afslutning af processerne.⁵⁹ En sådan opsummering er dog en forsimpning, og ikke gangbar som generel forklaringsmodel på et ophør. Dette afsnit vil gennemgå

⁵⁵ Kallestrup, *Agents of Witchcraft in Early Modern Italy and Denmark*. Fra en fordeling på godt 30/70% imellem danske og italienske sager til en 50/50% fordeling i det engelske værk.

⁵⁶ Louise Nyholm Kallestrup og Raisa Maria Toivo, *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe: Heresy, Magic and Witchcraft* (Cham: Palgrave, 2017).

⁵⁷ Kallestrup, *I pagt med djævelen : trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter reformationen*, s. 17.

⁵⁸ Foruden disse værker og adskillige artikler, så har Kallestrup nyligt bidraget med *Heksejagt* i serien *100 Danmarkshistorier*, der giver et helt overordnet blik på trolddomsforfølgelsens historie i Danmark fra start til slut. Værket er tiltænkt et gængs publikum, men det er det første dansksprogede værk, der giver en god og overordnet indførelse i de danske trolddomsforfølgelsers forhold.

Kallestrup og Danmarkshistorier, *Heksejagt*, 38.

⁵⁹ Johansen, *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*, s. 141.

historikken bag nogle af de overordnede teorier vedrørende det danske ophør, den hidtidige forskning og dens forklaringsmodeller, og slutteligt zoomer ind på europæiske ophørsforklaringer og deres problematikker.

Det danske ophør

Anders Bæksteds kulturhistoriske *Besættelsen i Tisted 1696-1698* er et af de ældste danske værker om de danske trolddomssager og deres ophør. Heri gennemgår Bæksted hele Thisted-sagens forløb og har ydermere transskriberet en stor del af sagsprotokollerne. Sagsprotokollerne optræder i Bæksteds egne sammenfattede opsummeringer, men de har været nyttige for denne afhandling som udgangspunkt for læsning af voteringsprotokollerne.⁶⁰ Dette to-bindsværk er til stadighed yderst relevant og anvendelig i trolddomsprocessernes ophørshistorie, særligt da selve besættelsessagen i Thisted ikke er blevet grundig behandlet siden Bæksted. I den umådeligt detaljerede gennemgang af sagen, er der dog ikke mange komparativer til andre danske sager. Bæksted beskrev nøje hele domsslutningen, og han skrev om den efterfølgende mindre skriftlige udgivelse, som blev omtalt i denne afhandlings indledning. Det er Bæksteds analyse, at det var højesteretsassessor Matthias Moth, der anså det for fordelagtigt, hvis man kunne lede den offentlige mening i den retning, at trolddomstro var lig med overtro. Bæksted var således den første til at udpege netop dette lille skrift, som determinerende for eftertidens opfattelse af ikke blot Thisted-sagen, men af trolddom generelt. Bæksted tilskrev skriftet en stor del af æren for den ændrede trolddomsfortælling, og han henviser til adskillige efterfølgende referencer til Thisted-sagen i samtiden.⁶¹ Bæksted afdækker meget nøje hele sagen i sit værk, og præsenterer et dybt indblik i et lille samfunds kollektive mentalitet. Værket følger tæt alle de involverede aktører, men desværre uden væsentlig interesse for andre af assessorerne end Matthias Moth, som Bæksted fremhæver som den primære toneangivende assessor i denne sag. Afslutningen bærer præg af, at assessorerne, anført af Matthias Moth, anså hele affæren som skammelig, og ikke ønskede flere lignende sager.⁶² Desværre perspektiverer Bæksted ikke sagen til hverken Falster eller Djursland, eller senere djævlforskrivelses- eller trolddomssager. Hele den velargumenterede slutning munder således ud i en forståelse af, at Thisted-sagen vitterligt markerede et ophør. I denne afhandling vil Bæksteds grundige og omfattende arbejde blive anvendt både som

⁶⁰ Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1; Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*, Danmarks folkeminder, 70 (Munksgaard, 1960).

⁶¹ *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*, s. 307 ff.

⁶² Ibid.

fundament til at drage paralleller imellem disse slutninger og tidligere sager, men også som grundlag for en videre analyse af den trolddomsfortælling, som Thisted-sagen var med til at etablere.

Andre ældre danske værker, der grundigt har beskæftiget sig med de sene trolddomsprocessers kildemateriale, er J. C. Jacobsens *Danske Domme i Trolddomssager*, 1966, *Den Sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, 1971 og *Besættelse og Trolddom i Nibe 1686*, 1973.⁶³ Jacobsen gør ikke meget ud af en reel analyse bag ophøret, men hans grundige gennemgang af sagerne og transskribering af kildematerialet til disse tre værker har bidraget positivt i arbejdet med at danne et overblik over de 11 sager. Ikke mindst har Jacobsens oversigtsværk *Danske Domme i Trolddomssager*, hvoraf størstedelen er dedikeret til at give en grundig gennemgang af trolddomshistorie fra førkristne forestillinger og frem til 1699, været brugbar. Som det gør sig gældende med Bæksted, omfatter Jacobsens værk desværre ikke en gennemgang, der rækker ind i 1700-tallet, men hans periodeinddelte gennemgang af danske trolddomssager ved øverste instans er detaljeret i forhold til både lovgrundlag, tidens opfattelse af trolddom og retsanvendelsen. Disse tre overordnede kategorier gennemgås for hans fire perioder: *Tiden indtil 1617*, *Tiden 1617-1661*, *Tiden fra 1661-Danske Lov*, *Tiden efter Danske Lov*. På den måde videreudvikler jeg Jacobsens gennemgang ved yderligere at inddrage sager fra perioden efter 1700. Jacobsens sidste del af bogen er en gennemgang af de enkelte sager ført ved henholdsvis Kongens Retterting og Højesteret, opstillet i kronologisk rækkefølge. Disse har givet min afhandling en direkte vej til at danne overblik over trolddomssager i Højesteret før 1699, og har bidraget med en indgangsvinkel til at finde kilder. Angående selve ophøret, gennemgår Jacobsen flere af de europæiske dæmonologers trolddomsskeptiske værker og kommer med en kvalificeret analyse af, hvilke medlemmer af den danske lærde elite, som potentielt har ejet nogle eksemplarer af disse værker.⁶⁴ Ydermere gennemgår Jacobsen, ganske som Bæksted, men med mange udvidelser, adskillige referencer til trolddomstroen og dennes væsen i hele 1700-tallet, og han problematiserer herigennem en forestilling om, at trolddomstroen forsvandt brat med oplysningstiden.⁶⁵ Så meget desto mere ærgerligt er det, at Jacobsen ikke har behandlet de senere trolddomssager ved Højesteret, for disse kunne have udbygget og understøttet hans argumentation yderligere.

⁶³ J. C. Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693* (København Gad, 1971); J. C. f Jacobsen, *Besættelse og Trolddom i Nibe 1686* (Gad, 1973); *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*. Jacobsen har ligeledes beskæftiget sig med djævlbesværgelser og Danmarks eneste adelige heks, Christenze Kruckow.

⁶⁴ *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*, s. 205-06.

⁶⁵ *Ibid.*, s. 207-29.

Merete Birkelunds udgivne historiespeciale *Troldkvinden og hendes anklagere*, 1983, er baseret på henholdsvis trykt materiale såsom lokalhistoriske artikler vedrørende 430 trolddomsprocesser og på en lokalundersøgelse af området omkring Aarhus med yderligere 26 processer. Værkets største styrke er de tabeller, som Birkelund har opsat over de forskellige processer og dets involverede parter, mens svagheden består i den uklare diskussion af folketro og den lærde elites tro. Disse sættes først skematisk op imod hinanden, men senere argumenterer Birkelund selv for, at det ikke er muligt at skelne entydigt herimellem.⁶⁶ Dette udvander desværre også hendes konklusion om, at det var en fremkommende skepticisme ved den lærde elite, som var hovedårsagen bag de dalende trolddomsprocesser. Birkelund argumenterede for, at selvom trolddomstroen ikke forsvandt, blev idéen om en personificeret djævel, og muligheden for at indgå pagt med en sådan, mødt med skepsis.⁶⁷ Dette bygger for så vidt videre på både Bæksted og Jacobsens teser, som jeg også vil undersøge nærmere i denne afhandling.

I Jens Christian V. Johansens *Da Djævelen var ude*, er selve titlen et ordspil tiltænkt betydningen "da Djævelen var ude af billedet".⁶⁸ Som med de forudgående historikere placerede Johansen sig dermed i kredsen af ophørsteoretikere, der anså en mindsket tro på en fysisk tilstedeværende Djævel som udslagsgivende. Modsat Birkelund anså Johansen dog ikke en lærd elites holdningsændring som årsagsforklaring til ophøret af trolddomsprocesserne. Han tilsluttede sig i stedet forsynstanken, der byggede på en forestilling om, at alle ulykker var sendt af Gud. Johansen baserede denne konklusion på en analyse af prædikener fra slutningen af 1600-tallet, hvori han argumenterede for, at præsterne tilkendegav en sådan tankegang. Ifølge denne syndsbevidsthed var det forkert at forfølge hekse som årsag til ulykker, da ulykkerne var Guds straf. Johansen mente derfor, at det var en øget syndsbevidsthed hos almuen, som skete igennem præsternes prædiken, at forklaringen bag processernes ophør skulle findes i. Johansen forkastede yderligere andre europæiske teorier om ophøret, herunder teorien om, at cartesianismen skulle have haft en indflydelse på ophøret i Danmark.⁶⁹ "I første række fordi dansk videnskab kun i ringe grad var inspireret af Descartes, og i

⁶⁶ Merete Birkelund, *Troldkvinden og hendes anklagere : danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede med et bilag om processerne i Østjylland*, Arusia - historiske skrifter, 3 (Århus: Arusia - Historiske Skrifter, 1983), s. 140.

⁶⁷ Ibid. Birkelund, 1983, 111-112.

⁶⁸ Wittendorff, "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark."

⁶⁹ Cartesianisme er en filosofisk-systematisk tænkning, som bygger på René Descartes' metafysik. Ved cartesianisme forstås ofte en dualistisk substans-teori, ifølge hvilken en eksisterende genstand enten er udstrakt, dvs. materiel, eller tænkende, dvs. åndelig; således er menneskets sjæl en åndelig substans, men dets legeme en materiel substans. Cartesianisme anvendes også som betegnelse for den erkendelsesteoretiske opfattelse, at det, der opleves klart og distinkt, er sandt. "Den Store Danske," [https://denstoredanske.lex.dk/. Cartesianisme](https://denstoredanske.lex.dk/.Cartesianisme).

anden række fordi videnskabsmændenes indflydelse på trolddomsprocesserne var ikkeeksisterende.”⁷⁰

Johansens forsynstanke blev dog stærkt kritiseret efterfølgende af både Alex Wittendorf og Gustav Henningsen i deres opposition til Johansens disputats.⁷¹ Deres kritik var ligeledes med til at yde vigtige bidrag til forskningsdebatten om de danske trolddomsprocessers ophør.⁷² Begge var uenige med Johansens forsynstanke. Wittendorff markerede sig med sin mentalitetshistoriske tilgang til trolddomsprocesserne, som han anså for værende resultatet af samfundskonflikter. Trolddomsprocesserne kom på den måde til at omhandle meningsdannelsen, og statens og kirkens ret til at forklare og definere virkeligheden. Wittendorf arbejdede med akkulturationsteori, hvor staten og kirken ønskede at fremhæve elitens kultur, mens den jævne befolkning havde tendens til at holde fast ved den folkelige kultur. Angående påvirkning af skeptiske skrifter i forhold til trolddom, påpegede Wittendorf, at forskningen vedrørende bogflukturering og hvorvidt befolkningen rent faktisk læste de toneangivende skrifter, var for svag til reelt at kunne danne grundlag for nogen konklusion. Det samme gjorde sig gældende for påvirkningen fra Descartes, Bacon og Paracelsus.⁷³ Wittendorf lændede sig op imod et opbrud i det mentale verdensbillede og derved definitionen af trolddom og sygdom, som værende relevante årsager til processernes ophør, samt inddrog den lokale adels rolle som meningsdannende for lokalbefolkningen. Wittendorff angav sidstnævnte som medvirkende årsag til dekonstruktionen.

I Henningsens opposition mod Johansen blev meget af kimen til interessen for højesteretsassessorerne på aktørniveau, og forståelsen for de forestillinger, som lå bag deres vurderinger i retssagerne, lagt.⁷⁴ Her vurderede han i modsætning til Johansens konstateringer, at man godt kunne spore en sammenhæng imellem landsdommernes private liv og uddannelse, og de domme,

⁷⁰ Johansen, *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*, s. 142.

⁷¹ Trods dette er teorien for nyligt blevet bragt i spil med Torben Bramming, *Heksene og den perfekte hofmand : Albert Skeel og den magisk-religiøse renæssance*, 1. udgave ed. (Kbh.: Kristeligt Dagblad, 2021). Værket er blevet modtaget med kritik netop på grund af brugen af denne teori. Maria Østerby Elleby og Louise Nyholm Kallestrup, "Anmeldelse af Heksene og den perfekte Hofmand af Torben Bramming," *historie-online.dk* (2021).

⁷² Wittendorff, "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark."; Henningsen, "Jens Christian V. Johansen: Da djævelen var ude. Trolddom i det 17. århundredes Danmark. Odense Universitetsforlag 1991.."

⁷³ Der er dog siden fremkommen megen mere forskning indenfor boghistorie i tidlig moderne tid, fx Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen, *Religious reading in the Lutheran north: studies in early modern Scandinavian book culture* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Pub, 2011); Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, 1-2* (Det kongelige bibliotek museum tusculanums forlag, 2001); Ohrvik, *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway: Conceptualizing Knowledge*; Rune Blix Hagen, "Katekismesangene hos Petter Dass. Norsk protestantisk demonologi på vers og rim.," i *Efter reformationen. Rapporter til det 29. Nordiske Historikermøde*, ed. Poul Duedahl og Bo Poulsen Kari G. Hempel (Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2017).

⁷⁴ Henningsen, "Jens Christian V. Johansen: Da djævelen var ude. Trolddom i det 17. århundredes Danmark. Odense Universitetsforlag 1991.," s. 142 ff.

som de afsagde. Henningsens eksempel byggede på, at landsdommer Gunde Lange i sin tid ved Viborg Landsting fra 1617-1623 (det vil sige lige umiddelbart efter 1617-trolldomsforordningen, hvilket var sammenfaldende med den værste periode i forfølgelserne) dømte omtrent 61% af trolldomssagerne til bålstraffe. Lange havde studeret i Wittenberg og led selv ulykke i privatlivet, hvilket Henningsen argumenterede for var relevant i forhold til Langes udøvelse af dommerhvervet. Under Langes afløser Niels Kragh i perioden 1623-1640 falder bålstraffene til under 50%, og med Morten Høegs indtræden som landsdommer i 1640, fulgte et helt år med frifindelser. Henningsen udpegede her, at Høeg modsat Lange havde studeret ved Leiden i 1617, hvor troen på troldfolk var uddøende.⁷⁵ Denne tankegang byggede Henningsen videre på i sin bog *Heksejægeren på Rugård* fra 1991, hvori han gennemgik en række trolldomsprocesser fra Djursland i 1685-1687, som refereret i afhandlingens indledning. Henningsen mente ikke, at hverken ændringer i samfundsstrukturen, idéhistoriske revolutioner i intellektuelle kredse eller dyberegående mentalitetsforandringer hos befolkningen var overbevisende teorier, men pegede i modsætning til Wittendorff på, at de faciliteter, som lovgivningen og domstolene tidligere havde gjort tilgængelige for almuen med henblik på at føre trolldomsproces, blev gradvist mere restriktive og endeligt gjorde processerne umulige at gennemføre, særligt i en økonomisk henseende.⁷⁶ De økonomiske begrænsninger og lovmæssige ændringer såsom reskriptet fra 1686, der fulgte som modsvar på trolldomssagerne på Djursland, betød, at alle trolldomsdødsstraffe nu skulle igennem en appelsag ved Højesteret, og ved frifindelse skulle den person, der havde anklaget en anden for trolldom, betale sagsomkostningerne, herunder erstatning til en indklaget, som havde været indespærret under retsprocessen. Da langt størstedelen af trolldomssager blev ført mellem parter fra almuen, var en sådan potentiel økonomisk udgift skæbnesvanger for mange, og Henningsen pegede på, at trolldomssager herefter kun sjældent blev bragt til retten.⁷⁷ Den økonomiske risiko, man selv imødeså ved at anklage andre, blev for høj. Derfor konkluderede Henningsen, at der herved ikke var tale om et egentligt ophør, men om en regulær afskaffelse. Den semantiske forskel begrundede han med, at de lovmæssige ændringer betød en afskaffelse oppefra, mens troen på trolldom fortsatte i almuen, og et ophør derfor ikke kan siges at finde sted før langt senere.⁷⁸ Min indledningsvis problematisering af brugen af termen ”ophør” lægger sig dermed i forlængelse af Henningsens argumentation. Ydermere udbyggede Henningsens teori om, at de forskellige regulativer fra centralmagten medførte en bevidst afskaffelse af

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolldomsprocesser i Jylland 1685-87*. Henningsen 1991, 172.

⁷⁷ Kallestrup, "The Infected and the Guilty: On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark," s. 235.

⁷⁸ Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolldomsprocesser i Jylland 1685-87*, s. 172. Henningsen 1991, s. 172.

trolddomsprocesserne ligeledes Bæksteds slutning i *Besættelsen i Tisted 1696-1698*. Disse forklaringer er centrale for min afhandling, idet jeg både tager afsæt i dem, men samtidig også skriver mig op imod dem. Dette vil jeg gå i dybden med i kapitel 3 under ophørsteorier.

Teorien om den svindende tiltro til Djævelens materielle indvirken på verden som udslagsgivende i nedgangen af trolddomssager er også gennemgående hos Tyge Krogh, både i hans tidligere refererede værk *Oplysningstiden og det magiske* fra 2000 og i hans kapitel *En trold(doms)sag fra 1756: Folkets og elitens forhold til magiske forestillinger i 1700-tallet* i bogen *Mentalitet og historie: Om fortidige forestillingsverdener* fra 2002.⁷⁹ Krogh refererer til den britiske historiker Peter Burke, der har fremsat den tese, at det er tvivlsomt, hvorvidt de folkelige magiske forestillinger overhovedet kom på retur før 1800-tallet, hvilket er ganske i tråd med Bæksted og Jacobsen, men Krogh argumenterer yderligere for, at den herskende elite i kirke og stat var på vej bort fra 1600-tallets magisk-religiøse forestillingsverden fra starten af 1700. Han understreger dog, at man ikke havde fået gjort op med Djævelens materialisering i den officielle religion og lovgivning, men i stedet fjernede man fokus fra djævletroen i teologien og i statsteorien.⁸⁰ I *Oplysningstiden og det magiske* benytter Tyge Krogh en diskursanalyse i Michel Foucaults oprindelige version koblet med Thomas Kuhns paradigmebegreb. Begge disse værktøjer bruger Krogh til at underbygge sin pointe om diskontinuiteten i den videnskabelige erkendelsesudvikling.⁸¹ Ifølge Kuhn og Foucault, er videnskaberne sammensat af forskellige grundantagelser, som der ikke sættes spørgsmålstejn ved. Disse grundantagelser betegner Kuhn som paradigmer og Foucault som diskurser. Når paradigmet eller diskursen udsættes for tilstrækkelig meget kritik, vil der ske et brud, men efterfølgende vil en ny diskurs eller paradigme vinde frem og opnå almen anerkendelse.⁸² Diskurser er, når et ord automatisk leder til en bestemt reaktion, og derved kan det påpeges, at der skete en diskursændring i trolddomsfortællingen i det tidlige moderne danske samfund. Jeg vil således ikke argumentere imod Kroghs konklusion om et paradigmeskifte, men bruge hans resultater som afsæt til yderligere at analysere laget af trolddomsfortællinger ved den lærde elite i højesteret og deres indvirken på et sådant paradigmeskifte.

⁷⁹ Henningsen et al., *Mentalitet & historie : om fortidige forestillingsverdener*; Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*.

⁸⁰ Henningsen et al., *Mentalitet & historie : om fortidige forestillingsverdener*. Krogh, 2002, s. 229.

⁸¹ For mere om diskursanalyse og paradigmeskifte, se *Klassisk og moderne samfundsteori*, trans. Hans Chr Fink, 5. udgave ed. (Kbh.: Hans Reitzel, 2013).

⁸² Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 28.

Krogh pointerer, at det er svært at skelne imellem magi og religion i sammenhæng med det tidlige moderne samfund, og dette er ikke mindst gældende i forbindelse med lovgivning og retssager i slutningen af 1600-tallet. Hos Krogh er argumentet, at religionen var dybt præget af magi, særligt i starten af 1700-tallet, og derfor er det også plausibelt at konkludere, at den ligeledes var det i slutningen af 1600-tallet. Hvis en højesteretsassessor sagde, at han ikke troede på magi, var det dog snarere den diabolske sammensværgelse og Djævelens direkte indblanding, som han ikke troede på. Mirakler og des lige var stadig en del af det magiske verdensbillede, men dæmonologien havde ikke længere samme tiltro til de blodsudgydende dæmoner og den materielle Djævel, hvilket ligger ganske i tråd med Bæksted, Jacobsen og Birkelund. Krogh mener derfor ikke, at det er frugtbart at skelne hårdt imellem folkelige, magiske forestillinger, og officielle, religiøse forestillinger.⁸³ Han argumenterer for, at der i løbet af 1700-tallet skete et bredt opgør med den magiske omverdensforståelse, som fandt sted både i kirken men i særdeleshed også i juridisk praksis.⁸⁴ Denne markante diskursændring tog først for alvor fart i 1700-tallets sidste halvdel, og er dermed ikke direkte relevant som forklaring af denne afhandlings problemstilling. Dog vil jeg bruge den til at argumentere for, at mange af disse opgør ikke pludseligt skete i 1700-tallets anden halvdel, men derimod var resultat af brud, som skete langt tidligere. Afhandlingen indeholder ikke en konkret diskursanalyse, men jeg har dog anvendt en sprognær diskursanalytisk tilgang i min læsning af kilderne, og afhandlingen benytter også diskurser og paradigmer som punkter til at reflektere og arbejde ud fra i forhold til spørgsmålet om, hvordan assessorerne handlede og tænkte i kontekst af eksisterende diskurser, samt til at italesætte mulige paradigmeskift i projektets periode.

Ophøret i Skandinavien

Fra et nordisk perspektiv er særligt Gunnar W. Knutsens *Trolldomsprosessenes opphør i Skandinavien* fra 2005 værd at fremhæve, da iagttagelserne heri vil blive brugt som udgangspunkt for dette projekt. Knutsen gennemgår kritisk den europæiske forskning og den ifølge ham mangelfulde analyse af trolldomsprocessernes ophør, men kommer også selv med nogle bud på mulige teorier, der bør efterforskes nærmere. Han udpeger ligesom Henningsen de strengere procesregler og et mere professionelt retsvæsen som mulige teorier for ophøret, og mener at "[...] nordiske forskere er i godt selskab når de anvender den."⁸⁵ Dog er svagheden ved denne teori, at den snarere forklarer *hvordan*

⁸³ Ibid., s. 27.

⁸⁴ Ibid., s. 11.

⁸⁵ Knutsen, "Trolldomsprosessenes opphør i Skandinavia," s. 603.

end *hvorfor* processerne ophører.⁸⁶ Knutsen fremhæver også selv det ændrede intellektuelle klima som en af årsagerne bag ophøret, men påtaler ligeledes vanskeligheden rent empirisk ved at afgøre, hvorvidt man kan påvise en forestillingsskepsis over for en legaliseret skepsis mod manglende beviser.⁸⁷ Det er denne udfordring, som jeg i denne afhandling tager op ved nærmere at analysere assessorernes voteringer sammenholdt med udvalgte aktørers personlige og offentlige papirer.

Angående de norske processers ophør, mener Rune Blix Hagen ikke, at dæmonologien mistede fodfæste, men at det var de manglende beviser, der var udslagsgivende i retssagerne.⁸⁸ Den stærke tro på den luthersk-ortodokse dæmonologi fortsatte således ifølge Hagen længe efter at selve trolddomsprocesserne var ophørt, og derved argumenterer han direkte imod, at der skulle være sket en holdningsændring hos den lærde elite. Ophøret baseres i stedet på besværet ved at føre sagerne, og dommernes skepsis overfor svag bevisførelse mere end skepsis over for anklagens virkelighed og berettigelse. Hagen argumenterer for, at det i sidste ende var en ændret teologisk opfattelse af den dæmonisk undergravende indre fjende, som var med til at bringe trolddomsprocesserne til ophør. Dette betegnes af Hagen som et skifte fra en tidligere apokalyptisk vision til en civilisationsoptimisme: Gud og Djævelen, der begge tidligere havde været opfattet som meget aktive og direkte indvirkende kræfter på jorden, blev nu i højere grad tolket som værende metafysiske størrelser.⁸⁹ Hagen mener ligeledes, at standardisering og centralisering af statens juridiske apparater igennem autokratiets tilstand betød reduktion eller ophør af trolddomsprocesser. Udviklingen af det juridiske organs appelsystem førte til øget kontrol med de lavere retsinstanser, herunder suspension af det tidligere fogedregime i Norge. Ifølge Hagen kan denne udvikling i retsvæsenet spores over store dele af Europa inden oplysningstiden. Opsummeret bliver det dermed Hagens argument, at de juridiske gyldighedskrav tog nye former og skubbede trolddom som forbrydelse til side.⁹⁰ Selvom Hagens argumentation om en mere centraliseret retsprocedure virker plausibel og har genklang i det gennemgående danske materiale såvel som hos Knutsen, så formår han ikke fuldt ud at følge sin afvisning af en ændret dæmonologi til dørs. Dette er et punkt, som jeg her i afhandlingen vil diskutere yderligere.

⁸⁶ Ibid., s. 604.

⁸⁷ Ibid., s. 605.

⁸⁸ Hagen, "Katekismesangene hos Petter Dass. Norsk protestantisk demonologi på vers og rim.," s. 89.

⁸⁹ Rune Blix Hagen, "Ingen udediske mennesker skal stå til troende» - Lagmannsdømming i nordnorske trolddomssaker 1647–1680," *Heimen (Oslo, Norway)*, no. 2 (2015): s. 164 ff.

⁹⁰ Ibid., s. 164-65.

Europæiske perspektiver

Religion and the Decline of Magic, 1971, af Keith Thomas, var et af de første britiske værker, der kritisk gav sig i kast med at undersøge, hvorfor trolddomsprocesserne ophørte. Fokus var her på de engelske processers ophør, der ifølge Thomas blev påvirket af en udvikling i det grundlag, som dommerne dømte ud fra, som var med til at fremskynde ophøret. Da der juridisk var behov for en direkte tilståelse for djævelpagt fra den trolddomsanklagede, før man kunne idømme dødsstraf - og en sådan var vanskelig at få uden brug af tortur, hvilket var forbudt i England - begyndte frifindelserne at stige i antal.⁹¹ Som påpeget af Henningsen ophørte interessen for at bringe 'troldfolk' for retten i takt med, at befolkningen opdagede, at det var blevet mindre sandsynligt, at der skete domfældelse. Her pegede Thomas på de kontinentale, demonologiske skrifter som værende toneangivende i forbindelse med påvirkningen af den dømmende elite. Langt størstedelen af nyere forskning går imod Thomas' værk, og de fleste forskere erklærer sig hovedsageligt uenige med de fleste af hans teorier.

Både Thomas og Alan Macfarlane var enige om, at de konflikter, der tidligere ville have ført til trolddomsanklager, forsvandt efter oprettelsen af en fattigforsorg med udgangspunkt i protestantiske værdier.⁹² Macfarlane var i sin forskning fortalende for, at mange trolddomsanklager var begrundet i en iboende projektion af egen skyld, der grundede i ikke at kunne hjælpe fattige og give dem almisser. Denne projektion kunne således vendes til afsky og foragt, og en fremmedgørelse af de individer (fattige, ældre, enlige kvinder), som man ikke så sig i stand til at hjælpe. Macfarlane argumenterede for, at en systematiseret fattigforsorg medførte, at den moralske pligt til at stå sin næste bi forsvandt - eller i hvert fald dalede drastisk. Ligeså gjorde selvprojektionen af skyld og derved behovet for trolddomsprocesser.⁹³

Erik Midelfort anså lige som Thomas statsmagten og myndigheden for at være toneangivende i ophøret. Begrundelsen til deres holdningsændring skulle være, at da anklagerne greb om sig og begyndte at inkludere fremstående embedsfolk, reagerede statsmagten ved ikke længere at stole på mistænkte troldfolks udlæggelser af andre folk. Omvendt mente Midelfort, at den begyndende

⁹¹ For mere om 'gråzonerne' inden for legal anvendelse af tortur, såsom søvnberøvelse - som særligt de engelske heksejægere såsom Matthew Hopkins og John Stearne benyttede - se Malcolm Gaskill, *Witchfinders: A Seventeenth-Century English Tragedy* (Cambridge: Harvard University Press, 2005). Scott Eaton, *John Stearne's confirmation and discovery of witchcraft: text, context and afterlife* (New York: Routledge, 2020).

⁹² For mere om lutherske tanker, reformationen og andre forhold under de danske trolddomsprocesser, se Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750* (Højbjerg: Hovedland, 2009); *Religious reading in the Lutheran north: studies in early modern Scandinavian book culture*; Morten Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed: naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636* (København: Museum Tusulanums Forlag, 2004); "Medicine, Natural Philosophy, and the Influence of Melancthon in Reformation Denmark and Norway," *Bulletin of the history of medicine* 80, no. 3 (2006); Morten Fink-Jensen og Danmarkshistorier, *Den danske reformation*, 1. udgave ed., vol. 29 (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020).

⁹³ Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A regional and comparative study*, s. 206 og 581.

skepticisme hos eliten udmøntede sig i en skepsis hos borgerstanden mod netop selve eliten, det vil sige befolkningens fjendebillede skiftede fra at være rettet mod enlige, ældre kvinder til at være rettet mod statens embedsmænd. Desuden observerede Midelfort, at myndighederne havde en forståelse for, at man risikerede at dræne befolkningen for kvinder i de områder, hvor trolddomsanklagerne var hyppigst, hvis man fortsatte som hidtil.⁹⁴ Således forklarede Midelfort ophøret af processerne med en bevidsthed om udryddelse som årsag. Dette underbygges ikke yderligere i værket. Med undtagelse af Thomas' teorier om en besværlig retsprocedure og en større påvirkning fra de europæiske, toneangivende dæmonologers trolddomsskeptiske værker, er der ingen af de ovenstående teorier, som denne afhandling læner sig op ad. Teorierne er dog præsenteret, fordi de gennem tiden har dannet baggrund for en stor del af den forskningsmæssige interesse, som trolddomshistorien efterfølgende har fået. Derudover har de pågældende teorier, om end de er forkastet, givet grundlag for videreudvikling af nyere forskning.

Der findes endvidere en anden ofte fremhævet ophørsteori, som er baseret på forskellen mellem land og by. Tesen er her, at en stigende urbanisering udvandede landområdernes 'rygtemølle', idet personlige relationer – og deraf afledte stridigheder, rygtedannelse og nag - var mindre hyppigt forekommende i områder med mange mennesker. Tesen er blandt andet fremsat af Owen Davies i *Urbanization and the decline of witchcraft*, 1997, hvori han specifikt fokuserer på London, og argumenterede for urbanisering som indflydelsesrig faktor for det engelske ophør af trolddomsprocesser.⁹⁵ Maryse Simon har ligeledes brugt argumentet om større urbanisering som en årsagsforklaring til de franske processers ophør.⁹⁶ Dette er også noget, som både Bæksted og Johansen fremhæver i deres værker, om end ikke som en direkte årsagsforklaring, men mere som en efterrationaliserende fortælling blandt den lærde elite. Selve fortællingen bag forskellen på almue og elite, land og by, kan have været formende i måden, hvorpå eksempelvis de danske højesteretsassessorer anskuede deres verden. Som tidligere nævnt, kom dette også til udtryk i Matthias Moths definition af trolddom i *Moths Ordbog*. Dermed vil urbaniseringsfortællingen i denne afhandling nærmere blive anset for en fortælling, der skulle understrege pointen om, at trolddom var

⁹⁴ Chr. V. Johansen, "Tavshed er guld. En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk heksetros-forskning 1966-1981." Midelfort, *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562-1684: The Social and Intellectual Foundations*.

⁹⁵ Owen Davies, "Urbanization and the Decline of Witchcraft: An Examination of London," *Journal of Social History* 30, no. 3 (1997).

⁹⁶ Antoine Coutelle et al., *La sorcellerie et la ville*, ed. Antoine Follain og Maryse Simon (Presses universitaires de Strasbourg, 2018); Maryse Simon, "The Risk of Being Burned Alive. Was It Possible to Escape from Being Sentenced for Witchcraft in Europe in the 16th and 17th Centuries?," *Revue des sciences sociales (Strasbourg)*, no. 38 (2007); "Les métamorphoses diaboliques," (Presses universitaires de Strasbourg, 2013).

noget, kun den rurale gemene almue ville benytte som årsagsforklaring. Eftersom nogle af de største kædeprocesser fandt sted i større byer, forekommer denne forklaringsmodel ikke at kunne anvendes generelt.⁹⁷

Under de mere religiøst funderede årsagsforklaringer til ophør hører Sönke Lorenz og Dieter R. Bauer *Das Ende der Hexenverfolgung* fra 1995, som præsenterer flere forskellige forskeres bud på trolddomsprocessernes ophør i forskellige tyske fyrstedømmer og europæiske lande.⁹⁸ Særlig interessant er Andreas Gestrichs *Pietismus und Aberglaube. Zum Zusammenhang von popularem Pietismus und dem Ende der Hexenverfolgung in 18. Jahrhundert*. Dette værk fokuserer på, hvordan en spirende pietisme havde en mindskende effekt på trolddomsforfølgelse.⁹⁹ Pietismen er ikke tidligere blevet skænket stor opmærksomhed i forbindelse med det danske ophør, om end Tyge Krogh kort refererer til pietismen i *Oplysningstiden og det magiske* som relevant for at forstå periodens brydningstid.¹⁰⁰ Dette er også en tankegang, som jeg vil forfølge yderligere i min redegørelse samt analyse.

I Stuart Clarks *Thinking with Demons* og Bengt Ankarloos *Witchcraft and Magic in Europe* argumenterede de begge for, at den religiøse uro i Europa var aftagende og at dette dannede grobund for, at man ikke havde samme behov for at kontrollere, hvilken form for religion befolkningen fulgte.¹⁰¹ Om end reformationen og modreformationen ikke længere var i så direkte konflikt som tidligere, er det i denne afhandling et argument (med rod i *Cultural Historis of Crime in Denmark, 1500 to 2000*), at religion og tro stadig var meget indflydelsesrige elementer i det danske juridiske landskab omkring år 1700.

Johannes Dillingers *Evil People: A Comparative Study of Witch Hunts in Swabian Austria and the Electorate of Trier* fra 2009 er et komparativt områdestudie af den swabiske del af Østrig og byen Trier, Tyskland. På trods af studiets meget specifikke karakter, konkluderer Dillinger alligevel noget

⁹⁷ For mere om de store masseprocesser i disse områder, se Robin Briggs, "Witchcraft and the Local Communities: The Rhine-Moselle Region," i *The Oxford handbook of witchcraft in Early Modern Europe and colonial America*, ed. Brian P. Levack (Oxford: Oxford University Press, 2013); Thomas Robisheaux, "The German Witch Trials," *ibid.*

⁹⁸ Sönke Lorenz, Dieter Bauer, og Gerald Maier, *Das Ende der Hexenverfolgung*, vol. 1 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995).

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 11 og 15.

¹⁰¹ Stuart Clark, *Thinking with demons: the idea of witchcraft in early modern Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1999); Bengt Ankarloo et al., *Witchcraft and magic in Europe: the period of the witch trials*, vol. 4 (London: Athlone, 2002).

ganske interessant af mere generel anvendelighed: Begge områder havde haft massive trolddomsprocesser og henrettelser. Både i Østrig og i Trier havde forfølgelsen været på sit højeste ganske tidligt, men samtidig er disse områder også blandt de første, hvor ophøret finder sted. Dillinger påpeger, at man har fundet bevis på, at man konkret lovgav imod at forfølge hekse i Trier, mens man i Schwaben besværliggjorde den retslige proces i sådan en grad, at man praktisk talt umuliggjorde den. Dette skete ikke på baggrund af en faldende tro på muligheden for trolddom eller Djævelens magt, men snarere en mistænksomhed mod omfanget af udbredelsen - samt et forsøg på at undertrykke skandaler ved for store, spektakulære kædeprocesser. I disse områder skete dekonstruktionen ikke på baggrund af en intellektuel oplysning eller en generel skepsis mod, om trolddom virkelig fandtes, men som en pragmatisk måde at sikre sig ro og orden på, og samtidig undgå skandaløse processer. Dette er i tråd med såvel Bæksted som Henningsens slutninger i forbindelse med både Djursland og Thisted. I denne afhandling vil netop et fokus på det skandaløse element i ophøret, og et forsøg på at undgå et efterfølgende stigma, blive anvendt i analysen af de sene trolddomssager.

I Euan Camerons *Enchanted Europe: Superstition, Reason, and Religion 1250-1750*, 2010, argumenteredes for, at det centrale skift ikke bestod i, hvorvidt den intellektuelle elite troede på dæmoner eller ej, men om de syntes at have mistet frygten for dem. I ophørsperioden var det nysgerrighed og et behov for håndfaste beviser, der tog over.¹⁰² I tråd hermed forholder Brian P. Levack sig i *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, og *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America* til disse. Der skete ikke et skifte i den lærde elites trolddomstro. I stedet peger Levack på rent bevisførelsesmæssige problematikker og stiller retsfilosofi overfor teologisk ideologi, idet han ikke mener, at dæmonologer kunne have nået at påvirke ophøret i Europa. Han argumenterer for, at ophøret ikke skete privat eller mentalt hos folk i forhold til deres tro på trolddom. Derimod var det igennem strammere retspraksis angående bevisførelse.¹⁰³ Levack opstiller tre hovedpunkter indenfor juraen, som gjorde trolddomsforfølgelse svær: 1) Kravet om bedre bevisførelse for både *maleficium* og djævlepagten. 2) Strengere regler for brugen af tortur. 3) Diverse reguleringer, der strammede eller ligefrem forbød forfølgelse af trolddom. Desuden henviser han til udbredelsen af Descartes tanker om den mekaniske verden. Rationalet var, at der muligvis eksisterer

¹⁰² Euan Cameron, *Enchanted Europe: superstition, reason, and religion, 1250-1750* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

¹⁰³ Levack, *The witch-hunt in early modern Europe; The Oxford handbook of witchcraft in Early Modern Europe and colonial America*.

dæmoner og ånder, men at de ikke er i stand til at påvirke verden, hvilket umuliggør eksistensen af trolddom. Cartesianisme bød på et mere spiseligt kompromis, og skepticisme begyndte at blive moderne for dem, der gerne ville regnes blandt den oplyste samfundsklasse. Dermed argumenterer Levack for, at den skeptiske holdning til trolddom hos den øvre middel- og overklasse havde lige så meget rod i regulært snobberi som i den videnskabelige og filosofiske udvikling. I samme tråd fremsætter Julian Goodares *The European witch-hunt*, 2016 tre hovedårsager til processernes generelle ophør: Først og fremmest blev jurister og dommere opmærksomme på, at der var blevet dømt uskyldige og på baggrund af manglende beviser. Dette er i tråd med Levacks ovenstående teori. For det andet begyndte de magthavende at miste politisk interesse for at indskærpe religiøs kontrol på grund af religiøs pluralisme, hvilket er meget i stil med Ankarloos teorier. For det tredje argumenterer Goodare for, at den lærde elite holdt op med at tro på muligheden for trolddom. Både Levack og Goodares argumenter svarer på det punkt til Henningsens, som jeg vil efterprøve i min analyse. Det snobberi, som særligt Levack henviser til, kan også italesættes som en ændret fortælling, hvori man distancerede sig fra den enfoldige underklasse. Dette blev også belyst i afhandlingens indledning i forbindelse med Holberg, og vil blive yderligere analyseret nedenfor i kapitel 3: *Teoretiske perspektiver og metode*.

I *The Oxford Illustrated History of Witchcraft and Magic* behandler Rita Voltmer primært selve processerne og deres forløb, men knytter også kommentarer til ophøret. For det tyske imperies vedkommende påpeger hun, at de respektive fyrstedømmers ledere begyndte at være imod processerne, idet disse skabte tumult og økonomisk usikkerhed. Ydermere ses, hvordan de områder, såsom Trier, hvor masseprocesserne havde huseret, iværksatte adskillige tiltage med henblik på at standse processerne fra højeste instans. Således blev det forbudt at læse tilståelser højt offentligt, og befolkningen blev tilskyndet at undertrykke rygter, udlæggelser og propaganda, hvilket var med til at stoppe de tyske processer. Voltmer peger ydermere på centraliseringen af magten som udslagsgivende.¹⁰⁴ Staten havde monopol på lovgivning og straf, og derfor kunne det ikke tolereres, når adelsfolk eller fogeder brød de af staten udpegede beføjelser i en trolddomsforfølgelse. Ungarske Gabor Klaniczay og Eva Póc har ligeledes i deres undersøgelse af trolddomssager i Ungarn argumenteret for, at centraliseringen var årsag til ophøret der. Klaniczay foretager desuden en analyse, der underbygger argumentationen om, at de sene trolddomsprocesser var forbundet med en

¹⁰⁴ Rita Voltmer, "The Witch Trials," i *The Oxford Illustrated History of Witchcraft and Magic*, ed. Owen Davies (Oxford: Oxford University Press, 2017), s. 134.

mængde pinlighed, idet de indikerede tab af kontrol, og fik områder til at fremstå som tilbagestående.¹⁰⁵ Igen ses der en direkte sammenhæng med Henningsens forklaringer og en sammenhæng imellem lokale studier, hvori netop denne forklaringsmodel synes at være meningsfyldt.

I nogle regioner forekom meget konkrete, udslagsgivende lovmæssige faktorer, der kan anses for reelle, officielle afskaffelser af trolddomsforfølgelser. I Frankrig udstedte Ludvig XIV i 1682 et edikt, der om-klassificerede trolddom til at betyde 'overtro' og 'påståede kunster', og han fjernede dermed forbindelsen til det diabolske element. Alligevel eliminerede dette edikt ikke trolddomsforbrydelsen fuldstændigt, men ediktet er et eksempel på en officiel dekonstruktion. Det pågældende edikt specificerede, at dødsstraf fremover var forbeholdt trolddomssager, der havde med gudsbespottelse og forgiftning at gøre.¹⁰⁶

Ligeledes udstedtes i England i 1736 *The Witchcraft Act*, der gjorde det ulovligt at tiltale folk for trolddom, men der er trods dette ikke konsensus blandt historikere om, hvad de egentlige årsager til en sådan lovændring var. Dog er der ifølge den britiske historiker James Sharpe ét punkt, der er enighed om:

One point on which they are generally agreed is that the view which has occupied mainstream thinking on this issue since the Enlightenment, that the 'Age of Reason' which supposedly pervaded Europe by the mid-eighteenth century, and which dismissed witch beliefs as irrational and superstitious, cannot be invoked to explain the decline in the belief of witchcraft in England and Scotland. The 'mechanical philosophy', associated with René Descartes and, later, with Isaac Newton, was making its impact on the intellectual life of England, and, it has recently been claimed, Scotland, but it was not sufficiently advanced to explain why there were no witch executions in England after 1685 or in Scotland, if we may discount the Dornoch case, after 1706.¹⁰⁷

Dette synspunkt står i modsætning til, hvad Levack tidligere har konkluderet, og peger ligeledes i en modsat retning af, hvad den franske historiker Maryse Simon mener om det franske ophør og den lærde elites syn på trolddom:

¹⁰⁵ Gábor Klaniczay og Éva Pócs, *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania* (Cham: Springer International Publishing, 2017).

¹⁰⁶ Johansen, *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*, s. 139.

¹⁰⁷ James Sharpe, "Witch Hunts in Britain," ed. Johannes Dillinger (Routledge, 2020), s. 155.

They still considered that the Devil had the power to harm people and the world, but the elite started to relegate belief in witchcraft into the category of popular superstitions, especially after the scandals of the possession affairs, which put forward zealous witch hunters who managed to sentence to death many accused and even to lynch suspected witches. Scepticism and judicial caution arose until the royal intervention that officially ended the witch hunting. The Ordinance promulgated in 1682 mentioned the now so-called magic, la prétendue magie, which does not deserve death penalty.¹⁰⁸

Både Sharpe og Simon har udgivet deres betragtninger i *The Routledge History of Magic*, som først blev publiceret i 2019, og siden redigeret i 2020.¹⁰⁹ De to modsatrettede observationer illustrerer de varierende holdninger, som omgiver den lærde elite som toneangivende i forbindelse med holdningsændringen til trolddom i slutningen af trolddomsforfølgelserne, men de belyser også de nationale forskelle i trolddomshistorien. Selvom de forskellige regioners teoretiske afsæt kan benyttes til at analysere andre områder, er det meget utænkeligt, at der nogensinde vil blive fremsat én enkelt tese, som fyldestgørende kan forklare de europæiske trolddomsprocessers ophør.

Opsamling: trolddomsprocessernes ophør

Der er fremsat adskillige teorier som forklaring på processernes ophør. Nogle har understreget vigtige ændringer i teologien, mens andre peger på de juridiske faktorer som årsag til dommernes skepsis og efterfølgende afvisning af trolddomsanklager. De mest fremherskende teorier om ophøret, er, at der simultant forekom ændringer i opfattelsen af trolddom, særligt blandt eliten, sideløbende med nye forordninger, der gjorde det indviklet at få stadfæstet en dødsdom over de trolddomsanklagede. En sådan ændring i opfattelse betød ikke, at troen på troldfolk forsvandt ud af befolkningens bevidsthed, men at dommere og advokater blev mere fokuserede på, at der ikke måtte ske retfærdighedssvigt i retten.¹¹⁰ Metafysiske bevisførelser og vidneudsagn, der tidligere var blevet regnet som konkrete beviser, var ikke længere nok. Der skulle nu foreligge uomtvistelige beviser. Det blev dermed sværere at få folk dømt skyldige, og de dyre og tidskrævende processer havde derfor en afskrækkende effekt. Dermed er denne teoris vægt lagt på besværligheden af at føre sagerne, og en skepsis hos dommerne overfor svag bevisførelse mere end en skepsis over for anklagens virkelighed.

I relation til dette står teorien om den fremkommende skepticisme ved den lærde elite som hovedårsagen til de dalende trolddomsprocesser. Trolddomstroen forsvandt ikke, men den materielle

¹⁰⁸ Maryse Simon, "Witch Hunts in France," ed. Johannes Dillinger (Routledge, 2020), s. 132.

¹⁰⁹ Johannes Dillinger, *The Routledge History of Witchcraft* (Taylor and Francis, 2019).

¹¹⁰ <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/trolddom-i-danmark-i-1500-1600-tallet/>

Djævel, der fysisk dukkede op for at tilbyde en diabolisk pagt, blev mødt med skepsis.¹¹¹ Her påpeger blandt andre Jacobsen og Krogh, at det er tvivlsomt, hvorvidt de folkelige, magiske forestillinger overhovedet var nedadgående før 1800-tallet, mens den herskende elite i kirke og stat var på vej bort fra 1600-tallets magisk-religiøse forestillingsverden allerede fra starten af 1700-tallet. Officielt blev der ikke i den officielle lovgivning og religion taget afstand fra Djævelens materialisering, men teologisk kunne man ignorere djævletroen.¹¹² Som resultat begyndte den lærde elite at tage Djævelens magt mindre alvorligt. Ikke fordi Djævelens eksistens blev betvivlet, men fordi sandsynligheden for hans direkte indblanding i mystiske begivenheder ikke længere forekom at være en åbenlys plausibel forklaring.¹¹³

I næste kapitel vil jeg behandle de fremsatte teorier og refleksioner omkring et europæisk ophør nærmere og operationalisere disse i relation til min afhandling.

¹¹¹ Birkelund, *Troldkvinden og hendes anklagere : danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede med et bilag om processerne i Østjylland*, s. 111-12.

¹¹² Henningsen et al., *Mentalitet & historie : om fortidige forestillingsverdener*, s. 229.

¹¹³ Julian Goodare, *The European witch-hunt* (London: Routledge, 2016), s. 218.

Kapitel 3: Teoretiske perspektiver og metode

Projektets teoretiske grundlag præsenteres i det følgende afsnit og vil derefter blive anvendt som grundlag for min besvarelse af afhandlingens problemstilling samt give basis for en forklaring på, hvorfor dekonstruktionen af trolddom som forbrydelse i Højesteret i høj grad var koblet til fortællingen om trolddom, herunder assessorernes selvscenesættelse og den fælles fortælling om Danmark som retsstat blandt assessorer og den øvrige lærde elite.

Min analyse har fulgt en traditionel hermeneutisk fremgangsform, mens min teoretiske tilgang har været funderet i den lærde elites toneangivende indflydelse på trolddomsprocesserne udbygget med mine selvstændige observationer i tillæg til de eksisterende teorier. Herunder en analyse af den herskende selvscenesættelse blandt assessorerne og dennes påvirkning af deres virke i Højesteret med fokus på den danske lærde elites (selvscenesatte) position som højtstående civilisation. Jeg vil i min analyse undersøge, om dette var af indflydelse og vigtighed i relation til nedgangen af trolddomsprocesser.

Ophørsteorier

Afhandlingens teoretiske afsæt er placeret i trolddomsforskningens ophørsteorier med fokus på den lærde elite som værende toneangivende og hovedaktør i en *de facto* afskaffelse af trolddomsforfølgelse i de sene trolddomsprocesser. Mange af de elementer, som blev brugt til at konstruere forbrydelsen med, blev også anvendt til at dekonstruere den - dog uden at afskaffe troen på troldfolk, Djævelen og magi. 'Dekonstruktionen' forstås i denne sammenhæng som modstykket til definitionen af konstruktionen af forbrydelser, som blev behandlet i Kapitel 2: *Konstruktion af trolddom som forbrydelse*, og hvordan Kallestrup har underbygget konstruktionen af trolddom som forbrydelse igennem de af staten religiøst betingede forpligtigelser og udførelsen deraf.¹¹⁴ Nærværende projekt søger at underbygge argumenterne for dekonstruktionen af trolddom som forbrydelse igennem samme, om end i en anden periodemæssig kontekst.¹¹⁵

Selvom der er flere forskelle imellem de europæiske lande og områders trolddomsprocesser, er der også en del overlap imellem de internationale teorier fremsat som forklaringsmodel for ophøret og den danske forskning. En gennemgående teori forekommer at være et øget fokus på bevisførelse indenfor det juridiske system; Dyre, besværlige og tidskrævende processer havde afskrækkende

¹¹⁴ Kallestrup, "When Hell Became Too Small: Constructing Witchcraft in Post-Reformation Denmark."

¹¹⁵ Krogh, Kallestrup, og Christensen, *Cultural histories of crime in Denmark, 1500 to 2000*, 55, s. 2.

virkning på befolkningen, og medførte en nedgang i antal anklager. Dette betød dog ikke, at der hverken opstod skepsis eller mistro overfor anklagen, eller at troen på trolddom forsvandt ud af befolkningens bevidsthed. Disse betragtninger støtter efter min opfattelse en teori om, at det var i kraft af de juridiske ændringer, at der skete en afskaffelse fra oven, men giver stadig plads til en teori om, at trolddomstroen fortsatte. Ydermere er den strammere bevisførelse, som nævnes ovenfor under kapitel 2: *Ophørshistorie* vedrørende Knutsen, en forklaring på, *hvordan* processerne ophørte snarere end *hvorfor*. Derfor må teorien udbygges og kombineres med yderligere årsagsforklaringer. Hertil kan knyttes, at der var en politisk dalende interesse i at forfølge troldfolk. Dette er et forholdsvis komplekst problemfelt, der søger en forklaring på ophøret i den aftagende religiøse strid imellem katolikker og protestanter. Om end dette muligvis har sin rigtighed, vil jeg snarere argumentere for, at der i en dansk kontekst mere var tale om et behov for nytænkning af det religiøse tilhørsforhold i kraft af ortodoksien overfor den spirende pietisme. Herigennem kunne man tage afstand fra 'vanekristendom' og begynde at sætte større fokus på den inderlige relation til Gud.¹¹⁶ Det vil blive efterprøvet, om en øget pietistisk strømning hos de kirkelige instanser og magthaverne kan siges at have haft en indflydelse på afslutningen. Dette skal ikke forstås som en tilslutning til Johansens forsynsteori, i hvilken befolkningen oplevede en knugende, øget syndsbevidsthed, men som en del af en ændret faktor i det mentale landskab, som assessorerne tænkte sig ind i. Den pietistiske vinkel kan yderligere være interessant at efterprøve i forbindelse med de danske teologers holdning til de sene trolddomsprocesser i Danmark. Teologerne er ikke i fokus i denne afhandling, og disse vil derfor kun blive medtaget, hvis der enten er overlap imellem dem og assessorerne, eller hvis de indgår i udbyggende kildemateriale i forbindelse med en højesteretssag.

Der synes at tegne sig en bred teoretisk enighed om, at frygten for Djævelen var aftagende. Djævelen eksisterede endnu, men ikke længere på et materielt plan og han havde ikke nogen reel jordisk magt. Dette var dog for skelsættende en holdning for assessorerne at påtage sig officielt, så hverken kirke eller stat fik gjort op med Djævelens materialisering i den officielle religion og lovgivning. I stedet blev Djævelen nedtonet i teologien og statsteorien.¹¹⁷

Henningsen, Voltmer og Klaniczay har fremsat teser om, at centraliseringen spillede en stor rolle i ophøret inden for de individuelle stater. Trolddomsprocesserne ses således i lyset af en stramning af kontrollen med folket ved at slå fast, at staten havde den ultimative beføjelsesmagt. Det

¹¹⁶ Michael Bregnsbo, "Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750. Forlaget Hovedland, 2009," *Historisk Tidsskrift*: s. 583.

¹¹⁷ Henningsen et al., *Mentalitet & historie : om fortidige forestillingsverdener*, s. 229.

gav for megen uro og et usikkert greb om magten, hvis adelige, fogeder (eller selvudnævnte heksejægere) brød de af staten udstedte retningslinjer, og kastede sig ud i kædeforfølgelser og besættelsessager. Dette spiller sammen med Klaniczays fokus på det skandaløse element som værende særligt pinligt i forbindelse med et europæisk rygte, hvor man ikke ønskede at fremstå som overtroiske, tilbagestående barbarer. Dette var også en pointe i Bækstedes gengivelse af besættelsessagen i Thisted og en pointe som denne afhandling vil behandle i dybden, særligt i kapitel 10: *Det Satans tumult*.

Denne kontrol skal ikke ses i den ældre forsknings lys, hvor et fokus på centraliseringen sås som "[...] an overwhelming confidence displayed by male members of ruling classes in their potential ability to control events and an almost obsessive desire to impose such control."¹¹⁸ I stedet skal den ses som et led i assessorernes iscenesættelse af både sig selv og kongeriget som værende oplyst. I relation til Wittendorffs akkulturationsteori og assessorernes poster i Landsting eller Højesteret, er dette bestemt muligt at undersøge inden for rammerne af dette projekt, men i relation til deres daglige virke og påvirkning af almuen generelt, er det for omfangsrigt til, at nærværende projekt kan anskueliggøre, hvorvidt denne tese er holdbar. Med udgangspunkt i Kroghs teori om, at eliten og almuens forestillingsverdener bevægede sig stødt væk fra hinanden i løbet af slut 1600-tallet og igennem hele 1700-tallet, så støtter dette projekt sig op ad, at en dekonstruktion af trolddom fandt sted ved domfældelserne i Højesteret, og ikke i den daglige interaktion imellem adel og almue.¹¹⁹

Afhandlingens bagvedliggende ophørsteori er dermed, at der i Danmark eksisterede en begyndende skepsis blandt højesteretsassessorerne overfor de folkelige, magiske forestillinger og muligheden for trolddom, som var udslagsgivende i dekonstruktionen af trolddom som forbrydelse. De faciliteter, som lovgivningen og domstolene tidligere havde gjort tilgængelige for almuen med henblik på at føre processerne, blev gradvist mere og mere restriktive, og til sidst blev det nær umuligt at gennemføre sagerne, særligt i økonomisk henseende.¹²⁰ De økonomiske begrænsninger og lovmæssige ændringer, såsom reskriptet fra 1686, der fulgte i kølvandet som modsvar på trolddomssagerne på Djursland, betød, at alle dødsstraffe nu skulle igennem en appelsag ved Højesteret, og ved frifindelse skulle den person, der havde anklaget en anden, betale sagsomkostningerne i forbindelse med, at den anklagede havde været frihedsberøvet under processen. Da langt størstedelen af trolddomssager blev foretaget almuen imellem, var en sådan potentiel tung

¹¹⁸ B. Easlea, *Witch Hunting, Magic, and the New Philosophy: An Introduction to Debates of the Scientific Revolution, 1450-1750* (Harvester Press, 1980), s. 220.

¹¹⁹ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 363.

¹²⁰ Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*, s. 172.

økonomisk udgift uoverskuelig for mange, og trolddomssager blev herefter sjældent bragt for retten.¹²¹ Risikoen for selv at komme til at lide under at anklage andre blev for høj.¹²² Desuden er det en teori, at den religiøse strid, som havde fulgt reformationen, ikke længere fyldte i samme omfang, og afstraffelsen af de ugudelige begyndte mere at smage af forfølgelse, hvilket ikke havde en positiv klang - særligt ikke internationalt.¹²³

Fortællinger og selviscenesættelse

In the case of witchcraft, this means that the eighteenth century is viewed either as the epoch when the light of reason suddenly dispersed the shadows of the gloomy world of demonology, or as a period when demonology surprisingly refused to surrender to progress.¹²⁴

Ovenstående citat eksemplificerer et af de fortællingsmæssige dilemmaer, der opstår omkring forklaringen af ophøret af trolddomsprocesser i Europa, nemlig at den spirende oplysningstid var en af hovedårsagerne bag en ny, kritisk indstilling over for trolddom, hvilke førte til et ophør. Jeg vil i dette afsnit redegøre for, hvorfor en sådan forklaringsmodel efter min opfattelse er mangelfuld, samt for hvordan ophørsteorien bag de danske trolddomsprocessers afslutning kan udbygges med andre teoretiske tilgange, der vedrører selvfortælling og selviscenesættelse. I forlængelse heraf har min tilgang til retssagerne og det skriftlige kildemateriale været inspireret af Anne Magnussons fortællingsanalyse for historikere som metodisk tilgang og læsestrategi.¹²⁵

Stephen Greenblatt udgav i 1980 *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*. Heri introducerede han begrebet selviscenesættelse: Måder folk bevidst konstruerer deres identitet eller sociale persona ud fra de kulturelle og politiske elementer i deres samtid. Greenblatt argumenterede for, at der i litteraturen fra den tidlige moderne periode var en stærk påvirkning af søgen efter identitet. Greenblatts fokus var på adelsmænd, kvinder, og på fremtrædende litterære figurer.¹²⁶ Kun tre år senere udgav Natalie Zemon Davis *The Return of Martin Guerre*. Davis' fokus

¹²¹ Kallestrup og Toivo, *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe: Heresy, Magic and Witchcraft*, s. 235.

¹²² Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*, s. 172. Henningsen 1991, s. 172.

¹²³ G. W. Knutsen, "The decline and end of witchcraft trials in Scandinavia," *Historisk tidsskrift* 84, no. 4 (2005): s. 605.

¹²⁴ Lyndal Roper, "Beyond Discourse Theory," *Women's history review* 19, no. 2 (2010): s. 317.

¹²⁵ Anne Magnussen, "Fortællingsanalyse for historikere," *TEMP* nr 17 (2018).

¹²⁶ Stephen Jay Greenblatt, *Renaissance self-fashioning: From More to Shakespeare* (Chicago, Ill: University of Chicago Press, 1980).

var i stedet bønderne og deres selviscenesættelse, men særligt bonden Martin Guerre, hans hustru Bertrande de Rols og Martin Guerres 'erstatning' (den falske Martin Guerre, bedrageren, der udgav sig for at være ham) Arnaud de Tilh. Mest afgørende ændrede og nuancerede Davis fortællingen om Bertrande fra en ren offerrolle til en kvinde med agens. Davis hævdede, at Bertrande og Arnaud du Tilh sammen udtænkte planen om at lade Tilh overtage Guerres identitet. I sin bog tilskrev Davis selviscenesættelsesbegrebet som værende Stephen Greenblatts opfindelse, men hun udvidede det også ved at inkludere en kildekritisk skepsis og refleksion over selviscenesættelse og løgn. Vedrørende Arnaud du Tilhs bedrageri var arbejdsspørgsmålet, hvor iscenesættelsen stoppede, og hvor løgneren begyndte. Denne opmærksomhed på at være kritisk over for kildernes fortælling og aktørernes selviscenesættelse brugte Davis til at henlede opmærksomheden på relevante retsprotokoller, hvori der således kan være eksempler på, at der overdrives, udelades, og lyves.¹²⁷ Herved bragte Davis begrebet selviscenesættelse fra litteraturhistorien over i retsprotokollerne og kulturhistoriske analyser.

Jeg vil med inspiration og afsæt i Davis' brug og forståelse af begrebet selviscenesættelse udbygge min selvstændige analyse herunder i min brug af voteringsprotokollerne.¹²⁸ Begrebet vil imidlertid ydermere fungere som et bagvedliggende fundament for min kritiske læsning af eksempelvis rejsedagbøger og beretninger om Danmark, hvor der er en klar agenda i selviscenesættelse af en selv eller ens eget rige på en bestemt facon. Der er tale om en fortælling med en formativ pointe, hvorunder også iscenesættelsens performativitet indtænkes i forhold til det påtænkte publikum. Jeg har valgt at benytte en overordnet fortællingsteori inspireret af Davis, men har valgt også at inddrage træk fra andre teoretikeres fortællingsteorier, herunder Ansgar Nünning og Laura Kounine. Nünnings tilgang består i at se fortællinger som magtfulde kræfter, hvormed man kan konstruere og påvirke verden (*worldmaking*) – men også skabe sit eget selvbillede og verdensforståelse.¹²⁹ Nünning argumenterer for, at fortællinger ligesom selviscenesættelse er performative, hvilket jeg vil påvise, at højesteretsassessorernes voteringer ligeledes var. Jeg vil endvidere demonstrere, at højesteretsassessorerne igennem disse fortællinger aktivt var med til at konstruere deres egen selviscenesættelse.¹³⁰ Ifølge Nünning har fortællinger en materiel, en social og

¹²⁷ Natalie Zemon Davis, *Historien om Martin Guerre* (København: Akademisk, 2001).

¹²⁸ N.Z. Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-century France* (Stanford University Press, 1987).

¹²⁹ Ansgar Nünning, "Travelling Concepts for the Study of Culture," i *Narrativist Approaches and Narratological Concepts for the Study of Culture*, ed. Neumann Birgit og Nünning Ansgar (De Gruyter, 2012); Vera Nünning, Birgit Neumann, og Ansgar Nünning, *Cultural Ways of Worldmaking: Media and Narratives*, 1. Aufl. ed., vol. 1 (Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH Co.KG, 2010).

¹³⁰ Nünning, "Travelling Concepts for the Study of Culture," s. 169.

en mental dimension, hvilket stemmer overens med de forskellige sfærer, som assessorerne navigerede i.¹³¹ Jeg vil med denne tilgang som fundament endvidere foretage en kobling over til Laura Kounines vinkel på selviscenesættelsesteorien, hvorefter folk i bestemte situationer gør, hvad de kan, for at skabe deres egen bedst mulige fremtrædende identitet, hvad enten der er tale om overlevelse, tilpasning, håndtering af en given situation eller andet med henblik på at udnytte de tilgængelige muligheder optimalt.¹³²

Disse teorier om selvfortælling og selviscenesættelse kan bidrage til at forklare, hvordan assessorernes egen selvforståelse var i forhold til deres identitet, ry og rygte, og hvordan dette påvirkede deres egen iscenesættelse i forbindelse med trolddomssager. En del af assessorernes selviscenesættelse bestod i den identitet, at de var en del af Kongeriget Danmark-Norge. Identitet bruges ofte om det individuelle menneskes personligt definerede identitet, men kan også benyttes til at determinere en mere gængs national identitet: en idealisering af et fællesskab, der i teorien stod over politiske, økonomiske, sociale og kulturelle identiteter.¹³³ Denne form for fædrelandsbevidsthed var en del af højesteretsassessorernes selviscenesættelse,¹³⁴ hvilket også blev påvirket af, hvordan andre nationer fremstillede Danmark. Eksempelvis skrev den britiske diplomat Robert Molesworth, mange negative ting om Danmark i sin bog *An Account of Denmark, as It Was in the Year 1692*. Heri berettede han blandt andet, at fødevarerne var dårlige, befolkningen uintelligent og uden vilje til at være fri, og at adelen selv var i et nærmest slavelignende forhold til kongen: "To conclude; I never knew any Country where the Minds of the People were more of one calibre and pitch than here; [...] yet I will add this one Remark to their praise, that the Common People do generally write and read."¹³⁵

Molesworths kritik havde baggrund i den danske enevælde versus det britiske parlamentariske styre. Hans agenda var at udstille det danske rige, som blev styret af en enevældig hersker, som ringere end det britiske. Selvom Molesworths værk primært var tiltænkt et britisk publikum, var sådan en kritik ikke ligegyldig for den lærde elite i Danmark, der forsøgte at iscenesætte sig som oplyst. For denne var Europa en sammenhængende verden med sammenflettede netværk. Adelige og borgerlige rejste til udlandet for at studere ved udenlandske universiteter på årelange dannelsesrejser, og her opnåede de både universitetsgrader samt blev inspirerede af andre landes tanker og kulturer.¹³⁶ Derfor

¹³¹ Ibid., s. 162.

¹³² Laura Kounine, *Imagining the witch : emotions, gender, and selfhood in early modern Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2018). kap 1, Husk præcis side.

¹³³ *Dansk identitetshistorie. 1 : Fædreland og modersmål, 1536-1789*, (København: C.A. Reitzel, 1991), s. 11.

¹³⁴ Ibid., s. 31.

¹³⁵ Robert Molesworth, "An account of Denmark, as it was in the year 1692," (1694): s. 235.

¹³⁶ For en grundigere gennemgang, se Vello Helk, *Dansk-norske studierejser. 1661-1813, 1*, Odense University studies in history and social sciences, vol. 139 (Odense: Odense Universitetsforlag, 1991).

var hverken Molesworths bog, eller hans kritik, uden betydning. Den uddannede overklasse gik op i sit ydre omdømme og ry, idet den gerne anså riget, og sig selv som stærkt civiliseret og kultiveret.¹³⁷ Bøger og beretninger som Molesworths var en torn i siden på det nationale *image*, trods den mere positive vinkel i det ovennævnte citat, hvori det også hed om danskerne, at de havde et generelt sundt sind uden nogen fantasifulde afvigelser. Set med nutidige øjne, kan dette læses som en slet skjult fornærmelse maskeret som en kompliment, idet egenskaben fantasiforladt ikke blev opfattet videre smigrende. Dog var fantasi ikke altid at tillægge gode kvaliteter i det tidlige moderne samfund, og det var bedre at have en befolkning bestående af jævne og fornuftige folk end af en overtroisk og udannet almue, hvoriblandt fantasi kunne være farligt. I kølvandet på *An Account of Denmark, as It Was in the Year 1692* fulgte publikationer, som forsvarede kongeriget.¹³⁸ Snart efter var det imidlertid den hollandske præst Balthasar Bekkers *De Betoverde Wereld*, som gjorde opmærksom på det danske kongeriges fejl og mangler. Inspireret af Descartes' videnskabelige ideer undersøgte han i sin bog generel retspraksis og tro på magi i de europæiske lande nøje.¹³⁹ I fjerde bind af *De Betoverde Wereld* fra 1693 dedikerede han et kapitel til at påvise, at den danske bog *Køge Huskors* var tåbelig. Bogen var skrevet af den danske præst Johan Brunsmann, der berettede om Køges besættelses- og trolddomssag 1608-1615, hvorunder adskillige mistænkte troldfolk blev henrettet.¹⁴⁰ Bekkers argument var, at hele sagen om Køge var galskab, at det danske retssystem var usikkert, at præsterne blandede sig i sager uden for deres virke, og at almindelige mennesker var tilbøjelige til bedrag, beruselse og sindssyge.¹⁴¹ Betydningen af netop Bekkers bog vil blive analyseret og diskuteret nærmere i afhandlingens kapitel 10: *Det Satans tumult*.

Ligesom forbrydelsen trolddom havde været en kulturelt konstrueret proces og troldfolk et produkt af forestillinger, der gavne iscenesættelsen som en stærk luthersk stat, så stod den ledende statselite nu over for den paradoksale genfortolkning, der lå i ønsket om at blive opfattet som en gudfrygtig stat og samtidig et civiliseret, moderne samfund.¹⁴² Danske Lov fra 1683 havde bekræftet, at trolddom var at anse for en forbrydelse, og alligevel måtte den lærde elite i Højesteret nu navigere

¹³⁷ Natalie Zemon Davies' definition af "self-fashioning". Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-century France*.

¹³⁸ Eksempelvis Jodocus Crull, *Denmark vindicated: being an answer to a late treatise called, an Account of Denmark, as it was, in the year 1692 sent from a gentleman in the country, to his friend in London* (London 1694); Ludvig Holberg, *Dannemarks og Norges Beskrivelse* (København: Johan Jørgen Høpfner, 1729).

¹³⁹ Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1*, s. 67.

¹⁴⁰ Johan Brunsmann et al., *Et Forfærdeligt Huus-Kaars: Eller en Sandferdig Beretning om en Gruelig Fristelse aff Dieffvelen som tuende Fromme oc Gudfryctige Æctefolck i Kiøge for nogen rum tid siden haffver været plagede med* (København Paa hans egen oc Christian Geertsøns Boghandler ved Høybro deris bekostning, 1674).

¹⁴¹ Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1*. Brunsmanns prøvede at forsvare sig imod Bekker i sin latinske udgave af *Køge Huskors* 1695 hvortil han tilføjede et forsvar imod "den gode doktor Bekker".

¹⁴² Kounine, *Imagining the witch : emotions, gender, and selfhood in early modern Germany*. chapter 1.

imellem lov, religion og Danmarks riges omdømme i sager om trolddom og Djævelen. Teorier om fortællinger og iscenesættelse kan understøtte analysen af, hvordan de lærde assessorerers selvforståelse var i forhold til deres identitet og nationale omdømme, og hvordan dette påvirkede deres fortælling om trolddom i forhold til Danmarks offentlige omdømme i forbindelse med disse sager.

Fortællingsanalyse

Historical narratives speak to us less about reality than they do about whoever has constructed them.¹⁴³

Fortællingsanalysen har været en inkorporeret del af de anvendte metodiske værktøjer blandt historikere siden 1960'erne. I samspil med de præsenterede teorier om selvfortælling og selviscenesættelse benytter jeg i afhandlingen en fortællingsanalyse inspireret af Anne Magnussens *Fortællingsanalyse for historikere* fra 2018. Heri konkretiserer hun en række værktøjer, der kan anvendes i en historisk fortællingsanalyse. I denne afhandling danner den fortællingsanalytiske tilgang grundlag for en undersøgelse af den mentale dimension af højesteretsassessorerne og deres fortællinger om trolddom.¹⁴⁴ Sammen med en klassisk diskursanalytisk tilgang har jeg valgt fortællingsanalysen som metodisk greb, idet jeg mener, at den kan bidrage med et dybere lag i forståelsen af den komplekse proces, som fandt sted i assessorernes voteringer. Ved at belyse de fortællinger, som fremkom omkring trolddom i Højesteret, opnår vi et dybere kendskab til og forståelse for de mennesker, som var ophav til disse: "To be sure, agents adjust stories to fit their own identities, and, conversely, they will tailor "reality" to fit their stories."¹⁴⁵

Magnussens vinkel på fortællingsanalyse har to hovedgreb: fortællingers performativitet, og dynamikken imellem samfundsprocesser og fortællinger om dem. Det er med bund i disse hovedgreb, at hun foreslår to gensidigt afhængige analytiske greb. Første greb skiller hun ad i tre niveauer: tekst, historie og fortælling. Her er det relationerne imellem niveauerne og de kontekster, som de referer til, der bruges til en præcisering af fortællingsanalysens temporalitet og performativitet, og til en operationalisering i en konkret analyse. Det andet greb konkretiserer fortællingsstrukturen, dens grundlæggende komponenter og relationerne imellem disse.

¹⁴³ Carlo Ginzburg, *Threads and traces: true, false, fictive*, 1 ed. (Berkeley: University of California Press, 2012), s. 3.

¹⁴⁴ Nünning, "Travelling Concepts for the Study of Culture," s. 162.

¹⁴⁵ Margaret R. Somers, "The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach," *Theory and society* 23, no. 5 (1994): s. 618.

”Fortællinger bidrager til at skabe identiteter og fællesskaber, til at forme magtrelationerne imellem de forskellige fællesskaber, og til at legitimere bestemte værdier og adfærd.”¹⁴⁶ Det er netop dette, som Magnussen betegner som *fortællingernes temporalitet*, hvorigennem man kan undersøge hvordan ”[...]individer, grupper og organisationer bruger fortællinger til at organisere deres erfaringer og erindringer på en sådan måde, at de kan bruge dem til at forstå det de hører, ser og læser i nutiden med henblik på fremtidige holdninger og handlinger.”¹⁴⁷ Dette gælder i høj grad højesterets voteringsprotokoller og dombøger, der også bliver performative indadtil, og kan påvirke de fremtidige assessors praksis og måde at se verden på. I sammenspil med dette argumenterer Magnussen for, at når fortællinger betragtes som performative, har det konsekvenser for valget af spørgsmål, der kan stilles.¹⁴⁸ I stedet for at anskue kilder som troværdige vinduer til fortiden, kan de i stedet ses som givende indsigt til konstitueringen af den sociale virkelighed.¹⁴⁹ Ifølge Magnussen er alle fortællinger udtryk for bevidste eller ubevidste valg om, hvordan man vil fremstille en given situation. Hvad bliver fremhævet, og hvad bliver fortiet?¹⁵⁰ Det er fortællingerne, der former værdier og normer, og disse bruges til at retfærdiggøre handlinger og politik. Dermed kan fortællingsanalysen også være behjælpelig med at give en indsigt i assessorernes tankeproces omkring trolddomsforbrydelsen.

Fortællingsanalysen kan anvendes på flere niveauer: Der er den synkrone fortælling i hver enkelt sag, hvor start og slutning er givet i kraft af anklage (start) og retssagens afslutning ved endelig dom (slutning), og hvor det er den interne fortælling, der er omdrejningspunktet. På dette niveau er der plads til den enkelte assessors selviscenesættelse, som kan være med til at vise, hvordan trolddom blev håndteret og brugt af assessorerne i et kortsigtet perspektiv.

Hertil kommer et niveau, der kan siges at være hævet over det første, hvor der ses diakront på de 11 trolddomssager i Højesteret, og hvor starten markeres af denne afhandlings periodiske begyndelsestidspunkt, det vil sige 1664, og afslutningen udgøres af den sidste domfældelse i 1741. En diakron fortællingsanalyse af assessorernes voteringer på tværs af tid kan vise, hvordan de skabte mening om trolddom igennem deres egne voteringer. Dette kan bidrage til klarlægningen af de værdier, der formede den juridiske fortælling om trolddom, og hvordan disse blev brugt til at håndtere - og dekonstruere - trolddom i Højesteret.

¹⁴⁶ Magnussen, "Fortællingsanalyse for historikere," s. 7.

¹⁴⁷ Ibid., s. 8.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid., s. 9.

¹⁵⁰ Ibid., s. 7.

Magnussens andet greb konkretiserer fortællingsstrukturen, dens grundlæggende komponenter og relationerne imellem dem, og eksemplificerer, hvilke analyseområder, som en fortællingsanalyse bør indeholde: aktører, handlinger, begivenheder samt tid og rum:

Det er gennem den konkrete analyse af disse komponenter og deres indbyrdes relationer, at fortællingsanalysen kan bidrage til at besvare historiske problemstillinger, der handler om, hvordan fortællinger privilegerer nogle grupper og verdenssyn, mens andre bliver marginaliseret.¹⁵¹

I nærværende afhandling er fokus primært højesteretsassessorerne som aktører, men også de øvrigt implicerede personer i retssagerne, herunder de anklagede, dem, der er fremkommet med anklagerne, vidner, advokater og majestæterne. Alle har interesse i kraft af assessorernes fortællinger om disse. Handlingerne er assessorernes voteringer, men også hvordan de omtaler de begivenheder, der er gået forud for retssagen, og slutteligt deres endelige domfældelser. Begivenhederne er trolddomssagerne ført i Højesteret, som også præciserer tid i kraft af dato og årstal, og rum som værende både de refererede områder, men også Højesterets mødested. Voteringsprotokollerne kan endvidere give et indblik i, hvem der blev anset for skurk og hvem der blev betegnet som helte, og på hvilken side af trolddomsanklagen disse stod – og hvor assessorerne placerede sig selv.

The sensemaking process is of immense importance, because it contributes to the construction of narratives that enable societies to go forward and to respond to the problems identified by the narratives that comes to dominate.¹⁵²

Kriser synliggør fortællinger.¹⁵³ Og hvad er en retssag, hvis ikke højdepunktet af en krise? Magnussen argumenterer for, at en krise udgør kulminationen af forskellige gruppers modstridende fortællinger. Hver især vil de pågældende grupper søge at udfordre og forsvare fortællingerne i et forsøg på at skabe orden. Dette vil på et tidspunkt resultere i en vis stabilitet, og fremhævelsen af en af fortællingerne som dominerende. Indtil denne stabilisering indtræder, er det muligt at analysere de forskellige fortællinger og kampene imellem disse.¹⁵⁴ For nærværende projekt gør dette sig særligt gældende i perioden 1686-1699, som jeg tidligere i afhandlingens kapitel 1: *Indledning – Kronologisk*

¹⁵¹ Ibid., s. 23. Med lån fra narratologien.

¹⁵² Per H. Hansen, "Making Sense of Financial Crisis and Scandal: A Danish Bank Failure in the First Era of Finance Capitalism," *Enterprise & society* 13, no. 3 (2012): s. 701.

¹⁵³ Magnussen, "Fortællingsanalyse for historikere," s. 20.

¹⁵⁴ Ibid.

og geografisk afgrænsning har argumenteret for som værende de formative kerneår, der var grundlag for at danne højesteretsassessorernes fortælling om trolddom.

Magnussen har ladet sig inspirere af kognitionsforskeres interesse for, hvordan grupper og individer bruger fortællinger som et redskab til *sensemaking* og fortællingers performativitet.¹⁵⁵ Per H. Hansen anser *sensemaking* og den narrative proces som et resultat af kritiske situationer, der udfordrer etablerede kulturelle, sociale og/eller økonomiske værdier og principper. Denne argumentation lægger sig tæt op ad Kroghs Kuhn-inspirerede tilgang. Hansen fremhæver, at i en given krisesituation vil aktørerne forsøge at få situationen til at give mening og rationalisere den ved at konstruere et narrativ som forklarer, hvad der gik galt, hvem der er den skyldige/ansvarlige og hvordan en gentagelse forhindres.¹⁵⁶ Ikke mindst pointerer Hansen, at den fortælling, der kommer til at dominere efter en *sensemaking*-proces, også er tæt forbundet med den dominerende sociale gruppe, som vil påvirke fortællingen til fordel for sine egne interesser og magt.¹⁵⁷ Dette binder Hansen sammen med historiker Thomas Max Safleys argument om social kontrol i forbindelse med kriser, idet de "[...]focuses the community's attention on a certain form of behavior, allows that community to express its outrage, imposes at the very least an informal, social sanction, and, so, marks that behavior as deviant and unacceptable."¹⁵⁸ Skandaler hjælper derfor med at etablere en fortælling om, hvilke moralske og ideologiske normer, der fremadrettet er acceptable.¹⁵⁹ Dette vil blive undersøgt dels i forbindelse med trolddomssagen af 1686, som var skandaløs, og det vil blive argumenteret, at denne sag var årsag til et paradigmeskifte i relation til håndteringen af de efterfølgende trolddomssager. Hansen bruger i sin fortællingsanalyse Landbobankens økonomiske krak i 1920 som eksempel, og fremhæver i relation hertil, at dette var en situation, hvor der var behov for en hurtig fortælling for at danne *sensemaking*. Der var brug for en åbenlys sydebuk, der hurtigst muligt skulle udpeges som skurk, for at der kunne komme styr på situationen og for at Landbobanken selv kunne dominere det større narrativ og den længerevarende fortælling efterfølgende.¹⁶⁰ Denne form for *sensemaking* og behov for en åbenlys skurk vil kunne anvendes på hver enkelt trolddomssag.

¹⁵⁵ Ibid., s. 8.

¹⁵⁶ Hansen, "Making Sense of Financial Crisis and Scandal: A Danish Bank Failure in the First Era of Finance Capitalism," s. 674-75.

¹⁵⁷ Ibid., s. 677.

¹⁵⁸ Thomas Max Safley, "Business Failure and Civil Scandal in Early Modern Europe," *Business history review* 83, no. 1 (2009): s. 44. Safley baserer disse ideer på Emilie Durkheim.

¹⁵⁹ Ibid., s. 43.

¹⁶⁰ Hansen, "Making Sense of Financial Crisis and Scandal: A Danish Bank Failure in the First Era of Finance Capitalism," s. 697.

Igennem beskrivelser af begivenheder produceres narrativer. Dette gør sig ikke mindst gældende for Højesterets retsprotokoller, hvori voteringsprotokollerne kan ses som et led i sensemaking. I den forbindelse er det assessorernes egne holdninger og selvfortællinger, der er med til at forme fortællingen om, hvad der er sket; som er med til at give hændelsen mening. Dombøgerne bliver den endelige, opsamlede og fælles fortælling om, hvad der netop har fundet sted i en given trolddomssag, og bliver den officielle grundfortælling.

Der findes grundfortællinger om national identitet, nationers tilbliven, eller om de generelle forestillinger om knudepunktsbegivenheder og historiske aktører.¹⁶¹ Det kan være om oplysningstiden, industrialiseringen, eller i det tilfælde, som Magnussen arbejder ud fra som eksempel i sin *Fortællingsanalyse for historikere*, om kampen imellem naturen og det civiliserede samfund i den etablerede texanske "taming the frontier"-fortælling. Disse grundfortællinger udfordres typisk af modfortællinger eller marginaliserede fortællinger (hos Magnussen af tilstedeværelsen af ikke-hvide texanere og deres betydning for Texas' grundlæggelse), hvori den nye fortælling er i modsætning til mesterfortællingen. På den måde kan man som historiker på baggrund af ny forskning ende med at fortælle en historie, som i narrativ forstand udfordrer eller ændrer en etableret grundfortælling. I analysen skelnes der imellem grundfortælling og fortælling. Grundfortællingerne er de overordnede, generelle fortællinger om trolddom, mens de mindre fortællinger er dem, som blev skabt om trolddom i Højesteret, og som samlet set kunne være med til at udfordre og ændre grundfortællingen.

Opsamling

Jeg vil i afhandlingen basere min analyse på ophørstanker om, at trolddomsprocessernes afslutning var påvirket af strammere bevisførelse og vanskeligere retsprocedure, men at afslutningen også skal ses i lyset af et ændret intellektuelt landskab hos den lærde elite. På den baggrund vil højesteretsassessorerne blive analyseret ud fra den antagelse, at de var udslagsgivende for en *de facto* afskaffelse. Som forklaring kan teorien om selvscenesættelse anvendes til at undersøge dekonstruktionen af trolddom som forbrydelse med afsæt i assessorernes fortælling om trolddom. Ved yderligere at tage udgangspunkt i teorien om den lærde elite som toneangivende i trolddomsprocessernes afslutning, vil jeg igennem min analyse lade mig inspirere af

¹⁶¹ Somers, "The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach," s. 619. På engelsk kaldet *master narratives*. Jeg har valgt at kalde disse grundfortællinger, og ikke den mere direkte, men også mere klodsede, oversættelse mesterfortællinger.

fortællingsanalysen som metode i læsningen af voteringsprotokollerne. Jeg vil undersøge assessorernes selviscenesættelse, og behandle spørgsmålet om, hvorvidt den fælles forestilling om at være en del af en veluddannet og civiliseret elite påviseligt påvirkede fortællingen om og dekonstruktionen af forbrydelsen trolddom.

Del II – redegørelse

Kapitel 4: Med lov skal land bygges

Retsforfølgelsen af troldfolk i det tidlig moderne Europa foregik ikke – modsat den klassiske fremstilling i film – med hverken selvtægt, høtyve eller fakler. Heller ikke i det Dansk-Norske Kongerige. Den danske stat havde mange love og restriktioner, som blev håndhævet over for befolkningen, ikke mindst efter 1660, hvor Adelsvælden blev afløst af Enevælden. Efter Svenskekrigene 1657-1660 var Danmark på fallittens rand. Den borgerlige og gejstlige stand havde mistet tiltroen til rigsrådet og den øvrige adels formåen, og tilbød den 13. oktober 1660 kong Frederik III arvekongedømmet. Planen var at mindske adelens privilegier og dele disse med borgerligheden og øvrigheden.¹⁶² Enevælden betød, at kongens placering over loven var uomtvistelig, og flere nye instanser blev oprettet, herunder Højesteret, der afløste det tidligere Kongens Retterting, som i praksis havde fungeret som sidste retsinstans. Foruden denne funktion var Kongens Retterting også den domstol, som de adelige kunne insistere på at få deres sag behandlet ved.¹⁶³ Her havde kongen haft status som øverste dommer, men med overgangen til Højesteret blev denne status et lovfæstet faktum. Ydermere betød Enevældens indførelse, at den danske konge officielt blev overhoved for kirken, hvorved stat og kirke blev bundet tæt sammen.¹⁶⁴

Der skete en centralisering af magten, og et endnu mere fast greb om statens voldsmonopol. En af disse centraliseringer bestod i udstedelsen af Danske Lov i 1683, der annullerede alle tidligere gældende love, men allerede inden denne lovharmonisering havde der været en bestemt procesrækkefølge, som man var underlagt, når man ville føre en sag. Denne procesform fortsatte under Enevælden.

I det følgende kapitel vil der blive redegjort for, hvordan retssystemet fungerede i det tidlig moderne Danmark, samt for trolddomslovgivningen og Højesterets opbygning.

Det tidlig moderne retssystem

Det tidlig moderne retssystem bestod af tre retsinstanser, hvorfra det var muligt at appellere fra laveste ting, værnetinget, til højeste ting, Højesteret. Bytinget var første retsinstans i byer, hvor byfogeden fungerede som dommer, mens den første retsinstans uden for byerne var enten herreds- eller birketinget.¹⁶⁵ Nogle adelige jordbesiddelser besad desuden birkeret, hvilken gav dem retten til at

¹⁶² Gerda Bonderup, "Enevælden 1660-1849," (2012).

¹⁶³ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 9, fodnote 10 ; Bagge, Lauesen Frost, og Hjejle, *Højesteret 1661-1961*, Bind I, s. 38. De adeliges værneting (de betaler skat til kongen, derfor er de på kongens ting).

¹⁶⁴ Krogh, "The Rise and Fall of Religious Crimes and Punishments," s. 39.

¹⁶⁵ Nina Koefoed, "Det juridiske system 1660-1849," (2012). Tamm, *Retshistorie*, s. 178-79.

udpege og/eller agere som dommere ved eget birketing. De bønder, som tilhørte et gods med birkeret, havde dette som deres første retsinstans, deres værning, og deres søgsmål skulle her. Resten af befolkningen var underlagt deres lokale herredsting, hvor det var herredsfogeden, som fungerede som dommer. Birketinget havde direkte appelret til det højeste retsniveau, Højesteret i København, hvorimod domme idømt ved byretterne eller på herredstinget skulle ankes til et af de otte landsting, der var blevet indført med Danske Lov. Herfra kunne sagen efterfølgende bringes for Højesteret.¹⁶⁶

Ydermere eksisterede der diverse militære domstole, som behandlede sager vedrørende personer i militæret, og som dømte i henhold til en særlig militær lovgivning.¹⁶⁷ Kirken havde også sit eget retssystem med provsteretten, som vil blive gennemgået i kapitel 5: *Religionens rolle*.

Overordnet set var det tidlige moderne retssystem en akkusatorisk styret procesform, hvor den person, der ønskede at anklage en anden, selv rejste sagen, hvilket står i modsætning til inkvisitorisk procesform, hvor en inkvisitor rejste sagen. Det vil sige, at en forbrydelse kun ville blive retsforfulgt, hvis den skadelidte valgte at føre sagen på tinget samt påtage sig ansvaret for eventuelt at afholde sagsomkostninger. Der var dog enkelte tilfælde, hvor en forbrydelse kunne betragtes som så alvorlig, at byfogeden påtog sig rollen som offentligt anklager. Ydermere var det udelukkende parterne selv, der skulle fremlægge bevismaterialet, foretage vidneafhøring og føre sagen, hvorved dommernes rolle alene var at vurdere skyldsmålet ud fra det fremlagte.¹⁶⁸ Dog kunne staten udpege og udsende en særlig kommission til at foretage yderligere undersøgelser, hvis bevismaterialet vurderedes for vagt til at dømme ud fra. I slutningen af 1600-tallet begyndte en spirende stand af advokater, prokuratorerne, at vinde frem.¹⁶⁹ Disse kunne føre sager på vegne af både de anklagede, såvel som de personer, der rejste sigtelse imod andre.

Trolldomslovgivning

Forståelsen af trolldom som en forbrydelse er, som indledningsvis nævnt, funderet i ældgammel praksis. I kontekst af de europæiske trolldomsforfølgelses opståen var det dog først med koblingen til Djævelen, at trolldom i sin helhed blev fordømt. I 1200-tallet skrev Thomas Aquinas, at alle magiske ritualer fik kraft igennem Djævelens magt. Magiske udøvere havde (måske ganske ubevidst) indgået en diabolsk pagt, for kun sådan kunne magi virke.¹⁷⁰ Dette link blev afgørende for de tidlige

¹⁶⁶ Koefoed, "Det juridiske system 1660-1849". Tamm, *Retshistorie*, s. 178-79.

¹⁶⁷ Koefoed, "Det juridiske system 1660-1849".

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Kallestrup og Toivo, *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe: Heresy, Magic and Witchcraft*, s. 5. Kallestrup, *Agents of Witchcraft in Early Modern Italy and Denmark*, s. 16.

moderne inkvisitorers forståelse af forbindelsen mellem kætteri og magi. Den religiøse forståelse beroede ydermere på en accept af, at eksistensen af Gud forudsatte eksistensen af Djævelen, og herunder trolddom.¹⁷¹ Kanonisk lov anerkendte, at der var forskel mellem kættere, frafaldne og skismatikere, og karakteriserede disse således, at kætteri betød benægtelse af den sandhed, som var central for katolsk tro, og frafald ved den totale afvisning af den kristne tro, og ved nægtelse af at underkaste sig kirkens øverste: paven. Frافald blev betragtet som en meget alvorlig lovovertrædelse, men som en overtrædelse af en anden karakter end kætteri. Skismatikere var de, der ikke var uenig med kirkens dogme, men ikke ville underlægge sig dens regulativer.¹⁷² I 1536 brød kongeriget Danmark-Norge med Romerkirken, hvorefter den verdslige domstol overtog den jurisdiktion, der ellers havde tilhørt kirken over en række lovovertrædelser, herunder trolddom.¹⁷³

Trolddomssagerne blev derfor ført ved de verdslige domstole, hvor dommerne lagde stor vægt på den forårsagede skade. I Danmark var parterne i de fleste trolddomssager lokalbefolkningen. Det politiske incitament om at skulle bekæmpe Djævelen var dermed ikke lige så centralt som den individuelle skade og problematik, som var opstået i de enkelte lokalsamfund. For de vidner, anklagere og mistænkte, der deltog i retssagerne, bestod trolddomsforbrydelsen ganske vist i konsultation med onde magter, men det var selve anvendelsen af trolddom til at skade folk og fæ, der var der udslagsgivende i en retssag. Dermed var det den udøvede skade (det vil sige den sygdom eller død, man havde påført) der var kernen i lovovertrædelsen, og ikke den blotte sammensværgelse med Djævelen.¹⁷⁴

Trolddom havde været en del af den danske lovgivning siden middelalderen. I Jyske Lov fra 1241, hvorfra kapitlets titel også er refereret, stod der følgende om trolddom:

Hvis en mand beskylder en anden for, at han har forgjort noget, som tilhører ham, med trolddom, og den sagsøgte ikke vedgår, men nægter det, og sagsøgeren beediger sigtelsen imod ham, da skal den sagsøgte værge sig med nævn i kirkesognet, såvel over for sagsøgeren som over for biskoppen.¹⁷⁵

I den Københavnske Reces fra 1547 var der to punkter, som kom til at have stor indflydelse på de danske trolddomsprocesser. Det ene var bestemmelsen om, at vidneudsagn fra misdædere (det vil

¹⁷¹ Kallestrup og Toivo, *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe: Heresy, Magic and Witchcraft*, s. 4.

¹⁷² Stephen Mitchell, "Heresy and Heterodoxy in Medieval Scandinavia," (Cham: Springer International Publishing, 2017), s. 46.

¹⁷³ Kallestrup, "The Infected and the Guilty: On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark," s. 233-34.

¹⁷⁴ Ibid., s. 235-36.

¹⁷⁵ Valdemar Sejr, *Jyske Lov* (Vordingborg 1241).

sige uærlige folk, såsom tyve, mordere og troldfolk) ikke kunne bruges som troværdigt vidnesbyrd i retten. Dette var en af de medvirkende faktorer til, at de danske trolddomssager sjældent eskalerede i kædeprocesser, idet udlæggelser fra andre troldfolk ikke kunne bruges som evidens til at føre en ny sag. Imidlertid kunne udlæggelser fra dømte troldfolk være et moment, der støttede et foreliggende trolddomsrygte, og dermed på sigt være med til at danne grundlag for en trolddomssag. Det andet afgørende punkt var, at tortur med henblik på at frembringe tilståelser i perioden før en dødsdom blev stadfæstet, blev gjort forbudt. Dermed ikke sagt, at søvnberøvelse eller indespærring i kolde, klamme celler ikke stadig måtte implementeres, men tortur i klassisk forstand i form af pinefuldt (eller pinligt) forhør måtte ikke anvendes.¹⁷⁶ Det var dog lovligt at anvende det pinlige forhør så snart en dødsdom var blevet stadfæstet.

I den Kalundborgske Reces fra 1576 blev det ydermere vedtaget, at dødsdomme i trolddomssager automatisk skulle ankes til landstinget, førend torturen måtte benyttes og dommen eksekveres. Dette var en måde at sikre sig, at sagerne blev afprøvet af mere upartiske dommere. Ved første retsinstans var de udpegede dommere som oftest herredsfogeder og lignende, som ikke besad nogen form for uddannelse, endsige nogen særlig juridisk forståelse.¹⁷⁷ Landstingene var normalt besat med to dommere, som var udpeget blandt adelstanden. Dommerne behøvede ikke at besidde en juridisk uddannelse, men langt størstedelen af adelen havde studeret forskellige fag ved universitetet i København, og som oftest også ved andre universiteter i Europa som en del af en næsten obligatorisk tradition for at drage ud på dannelsesrejser.¹⁷⁸

Det var først med Christian IV's 1617-forordning, at der blev skelnet imellem hvad Haack betegnede som den ægte og uægte trolddom, eller hvad Kallestrup kalder de 'hemmelige kunster' og den 'rette trolddom', idet de 'rette troldfolk', som skulle dømmes til bålet, var dem, der havde indgået en pagt med Djævelen. I praksis var dette ofte dem, som blev anklaget for *maleficium*. Den 'uægte' trolddom blev dermed den mindre graverende form for trolddom, som i 1617-forordningen blev kaldt for hemmelige kunster. Sådanne kunster inkluderede blandt andet signen, manen, målen, igenvisning, visse dages udvælgelse, karakterers misbrug og andre sådanne mistænkelige praksisser. Disse fik forbrudt deres boslod og skulle rømme kongens riger. Ens boslod kunne også kaldes hovedlod, og

¹⁷⁶ Louise Nyhol Kallestrup, ; Nobel, Michael Hviid, "Trolddom i Danmark i 1500- og 1600-tallet," (2017).

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ For at læse mere om adelens dannelsesrejser, se Helk, *Dansk-norske studierejser. 1661-1813, 1; Dansk-norske studierejser. 1661-1813, 2 ; Matrikel over studerende i udlandet; Dansk-norske studierejser. Fra reformationen til enevælden 1536-1660 : med en matrikel over studerende i udlandet*, Odense University studies in history and social sciences, vol. 101 (Odense: Odense Universitetsforlag, 1987).

var betegnelsen for en persons formue. Distinktionen var, om en person var gift (hovedlod) eller ugift (boslod).¹⁷⁹ Landsforvisningen indebar, at hvis man blev pågrebet indenfor landegrænserne efter en sådan forvisning, var det med døden til følge.

Recessen af 1643 opererede også med sondringen imellem trolddomsformer, og med udstedelsen af Christian V's Danske Lov af 1683 var hele sjette bog dedikeret til forbrydelser imod Gud. Som det var tilfældet i 1617-forordningen, var straffen for ægte eller den rette trolddom, hvilket vil sige at have indgået i forbund med Djævelen, også i henhold til 1643-recessen, bålet. I Danmark forløb henrettelsen af troldfolk således, at der ved galgebakken eller retterstedet blev antændt et stort bål. Herefter blev den dømte troldkone eller -mand bundet fast på en stige, som blev tippet ind i det flammende bål.¹⁸⁰ I nogle tilfælde kunne den dømte få bundet krudt på brystet eller benådes til strangulering eller halshugning før afbrænding.¹⁸¹

Straffen for 'uægte' trolddom eller hemmelige kunster, som nu kaldtes for 'sådanne mistænkte kunster', var ifølge Danske Lov af 1683 at have forbrudt sit boslod og landsforvisning.¹⁸² Den mildere grad af trolddom blev endnu mere dissekeret, og det hed yderligere i (6-1-10), at 'den som benyttede galne, indbildte kunster med det forsæt at ville forgøre andre, ville have sit hovedlod forbrudt, og skulle indsættes i livsvarigt fængsel' – på Bremerholm for mænd og i Spindehuset for kvinder.¹⁸³ "Galne kunster" indebar, at disse kunster ikke reelt virkede. Derimod var det den onde intention, og den anklagedes vilje til at forvolde skade, som blev straffet.¹⁸⁴

Der er ikke en entydig afklaring på eller enighed om, hvad disse forskellige grader af trolddom bør kaldes. Teologen Niels Hemmingsen omtalte den mildere grad, ofte refereret til som den hvide magi idet den ofte var gavnlig, som "troldfolkenes første alfabet",¹⁸⁵ mens 1617-forordningen kaldte disse 'hemmelige kunster'. Disse bliver atter omtalt som 'galne, indbildte kunster' i Danske Lov af 1686. Selvom Haacks definition af 'uægte' og 'ægte' er ligetil, og Kallestrups definering fyldestgørende dækker begreberne indtil Danske Lov af 1683, så vil jeg forsøge at gøre det klart, hvor det fremgår, om der i den enkelte sag var tale om 'hemmelige kunster', 'mistænkte kunster' eller

¹⁷⁹ O. Haack, "Om den "uægte" eller lavere Grad af Trolddom i Danmark," *Nordisk Tidsskrift for Strafferet* 28 (1940): s. 228.

¹⁸⁰ For en beskrivelse af sagen imod og henrettelsen af Maren Spliids i 1641, se Gustav Henningsen, "Hekseforfølgelser," i *Dagligliv i Danmark, bind 1, 1620-1720* ed. Axel Steensberg (Gyldendal, 1969), s. 354-66.

¹⁸¹ Kragh-Nielsen, *Straffet på livet: henrettelser i Danmark 1537-1892*, s. 122-23.

¹⁸² Haack, "Om den "uægte" eller lavere Grad af Trolddom i Danmark," s. 225.

¹⁸³ For mere om oplevelsen af fængslet i slutningen af 1600-tallet og i 1700-tallet, se Emilie Luther Valentin, "Feelings of Imprisonment [upublikeret Ph.D.-afhandling]," (2022).

¹⁸⁴ Haack, "Om den "uægte" eller lavere Grad af Trolddom i Danmark," s. 226.

¹⁸⁵ Kallestrup og Danmarkshistorier, *Heksejagt*, 38, s. 46.

'galne, indbildte kunster'. Udtrykkene dækker alle over den mildere grad af trolddom, men den semantiske forskel har betydning for den juridiske håndtering.

Den mest graverende form for trolddom, som resulterede i dødsstraf, fik i modsætning til 1617-forordningen ikke prædikatet 'den rette trolddom' påhæftet. Det hed sig (6-1-9), at enhver "troldmand eller troldkvinde, som havde forsvoret Gud og sin hellige dåb, skulle henkastes levende på ilden og opbrændes." Dette var første gang, at bålstraffen for trolddom blev lovhjemlet. Det havde været kutymen i de tidligere trolddomssager, men uden en konkret lovreference. Selvom Danske Lov af 1686 ikke kaldte den mest graverende form for trolddom for 'den rette', så vil jeg benytte dette udtryk, hvor det vil være relevant at skelne skarpt imellem graden af trolddom, som blev tiltalt.

Til trods for at Norge var en del af det dansk-norske kongerige, og hovedsageligt fulgte mange af de samme love, var der visse afvigelser. De norske landskapslove blev allerede i 1276 erstattet af Magnus Lagabøtes Landslov, der var gældende indtil 1604, men fra da af blev afløst af Christian IV's Norske Lov.¹⁸⁶ Derudover var der flere forordninger, reskripter og recesser, som påvirkede retsforfølgelsen af troldfolk. Forordningen af 31/7 1591 kriminaliserede al magi og gjorde magi strafbar med døden. Dermed var Norges lovgivning noget strengere end Danmarks frem til 1617-forordningen, som i Danmark betød en stramning af loven imod troldfolk, mens den i Norge betød en lempelse, idet den hvide magi nu ikke længere kunne straffes med døden, men kun med landsforvisning. Fra 1643 blev der ved reces samlet op på dette, og det blev gentaget, at det var 1617-forordningen, der var gældende som trolddomslovgivning.

Dansk-Norsk trolddomslovgivning - tidslinje

¹⁸⁶ Gunnar W. Knutsen, *Trolddomsprocessene på Østlandet: En kulturhistorisk undersøkelse* (Oslo: Tingbokprosjektet 1998), s. 38. I 1687, året efter indførelsen af Danske Lov, blev Christian V's Norske Lov indført.

Trolldom dekonstrueret

Forbrydelsen trolldom bestod af flere forskellige former for kriminalitet, og kunne både være mildere og mere graverende. Den rette trolldom var kendetegnet ved pagten med Satan, men det var ofte også den skadevoldende *maleficium*, som blev retsforfulgt som den rette trolldom. Den mildere trolldom omfattede de hemmelige, mistænkte eller galne, indbildte kunster.¹⁸⁷ Herunder faldt flere af de rituelle praksisser, som blev forbundet med katolicismen: signen, manen, målen, igenvisning, visse dages udvælgelse, karakterers misbrug og andre sådanne mistænkelige forehavender:

Segnen eller signen er en art mumlen over den syge, det samme som at ”læse over” ham. Manen skete med brug af vokslæs, vevand og visse bønner eller formularer og ceremonier for at drive spøgelse i jorden eller Djævelen af en besat. Målen angives at være en slags kur for gulsot eller modsot og bestod i, at der toges mål fra et lem til et andet. Igenvisning havde til formål at vise tyven eller den stjalne genstand på dens nuværende opholdssted ved hjælp af et spejl eller en spand vand, ved at lade et sold løbe rundt eller ved finurligt at slå øjet op på tyven med virkning for den virkelige tyv. Blandt de ”visse dages”, der udvalgte til betydningsfulde foretagender, var særlig torsdag og nogle helgensdage yndede. Karakterers misbrug skal have bestået i, at man ved at afmale visse tegn eller karakterer søgte at opnå overnaturlige virkninger.¹⁸⁸

Hertil kom den række af forbrydelser og lovovertrædelser, som trolldomssagerne kunne afstedkomme. Det kunne være beskyldninger om bagvaskelse og ærekrænkelse af dem, som ville rense deres navn for et trolldomsrygte, som andre i lokalsamfundet sladrede om. Jævnfør Danske Lov, var straffen en bøde, hvis man blev dømt skyldig i at være en løgner, og kunne denne ikke betales, måtte man kagstryges.¹⁸⁹

Trolldomsforbrydelsen tangerede i sig selv gudsbespottelse, hvilket også var en del af Danske Lovs sjette bog. Jævnfør 6-1-7 var straffen for gudsbespottelse at få tungen skåret ud, imens man var i live, for derefter at blive halshugget. Herefter skulle både tunge og hoved sættes på stage til skræk og advarsel.¹⁹⁰ Særligt i slutningen af 1600-tallet og starten af 1700-tallet verserede der sager vedrørende djævforskrivelser, hvilket vil sige kontrakter forsøgt indgået med Satan. De fleste af tiltalte i disse sager blev dømt for gudsbespottelse, ikke for trolldom, og ikke til døden, men derimod

¹⁸⁷ For mere om dette, se Louise Nyholm Kallestrup, "De besmittede og de skyldige," *Religionsvidenskabeligt tidsskrift*, no. 59 (2012): s. 66.

¹⁸⁸ Haack, "Om den "uægte" eller lavere Grad af Trolldom i Danmark," s. 227.

¹⁸⁹ 6-21-7, Danske Lov, 1683.

¹⁹⁰ 6-1-7, Danske Lov, 1683.

til strafarbejde. I enkelte tilfælde resulterede sagerne i henrettelser ved sværd, men kun to af sagerne blev indbragt for Højesteret. De fleste blev dømt ved den militære domstol, idet delinkventerne ofte var soldater, med kongen selv som den direkte appelinstant. Kongen benyttede Det Teologiske Fakultet, og ikke Højesteret, for vejledning og udtalelser vedrørende djævforskrivelsesappelsager. Der var dog to enkelte djævforskrivelsessager vedrørende henholdsvis en latinskoleelev og en kvinde i København, som Højesteret voterede i.¹⁹¹ Selvom trolddom og djævforskrivelse var to forskellige forbrydelser, var der et overlappende felt imellem de to. Ifølge Danske Lov var det jo netop selve den akt, hvorved man forsvor sin sjæl til Djævelen, som statuerede den rette trolddom.

Højesteret

Se rettens høje mænd, hvor de til hobe træde
til kongeretten op i rettens høje sæde:
der granskes sager ud og falder rigtig dom,
der er lovkroge ej, hvor rænker finder rum.
Om hver og en jurist i verden ville komme,
de ej kan vrage dog et ord i disse domme.
Der ligger kongens lov, hvor det til prikke står,
som udenlands jurist må søge mange år.¹⁹²

Da borgmester Hans Nansen i oktober 1660 overbragte kongen folkets lykønskninger, var de formelle processuelle rammer for Højesteret endnu ikke færdigudviklede.¹⁹³ Det var først ved årsskiftet mellem 1660-1661, at disse endelig fuldendtes, og den 8. januar 1661 bad Frederik III rigsdrosten Joachim Gersdorff om snarest muligt at fremsætte forslag i Statskollegiet om, hvordan Højesteret nærmere kunne indrettes og med hvor mange personer, der skulle have sæde og fra hvilken stand, disse skulle komme.¹⁹⁴ Den 13. februar 1661 blev Højesteret endeligt oprettet, og princippet for fordelingen af sæderne var herefter, at disse skulle fordeles ligeligt imellem adelen og borgerskabet.¹⁹⁵ At borgerstanden således havde opnået lige mulighed med adelen for sæde i Højesteret var dog i første omgang primært af teoretisk betydning, idet det var et krav for, at man

¹⁹¹ Se kapitel 11: *Djævpagt og troldesmør*

¹⁹² Digt til Højesterets ære, forfattet af Ahasvérus Bartholin, 1684. *Dagligliv i Danmark : 1720-1790 : nyttige kundskaber og honnet ambition*, 2. udgave (fotografisk optryk) ed. (Kbh.: Nyt Nordisk Forlag, 1982), s. 265.

¹⁹³ Bagge, Lauesen Frost, og Hjejle, *Højesteret 1661-1961*, Bind I, s. 5.

¹⁹⁴ Ibid., Bind I, s. 34-35.

¹⁹⁵ Ibid., Bind I, s. 35..

kunne bestride embedet som assessor, at vedkommende havde en akademisk uddannelse samt kendskab til lov og ret. Indtil 1736, hvor Københavns Universitet fik sin egen jurauddannelse, forudsatte et sådant kendskab til lov og ret, at man havde foretaget udenlandsstudier, hvilket kun ganske få i borgerstanden havde økonomisk mulighed for.¹⁹⁶

Med Danske Lov 1683 blev mødetidspunktet for Højesteret også indskrevet:

Kongens højeste ret holdes ordinært en gang om året på den tid og det sted, som Kongen påbyder, og skulle først alle Norske sager, som did er nedstævne, dernæst Jyske, siden Fynske og Smålandske, der efter Sjællandske, foretages.¹⁹⁷

Når Højesteret var sat, skulle det officielt foregå som følger:

Parterne, hvis Sager er opslagte til at høres for Kongens højeste ret, skulle om mandagen, tirsdagen, onsdagen, torsdagen og lørdagen til seks slet om morgenen, og om fredagen til tolv slet være tilstede; Og hvis de, eller nogen på deres vegne ikke kommer frem, når de påråbes, skulle de straks, og før end de siden til rettergang må stedes med deres sager, udgive firsindstyve lod sølv, hvilket i protokollen af sekretærene skal antegnes; Men indstille de sig ikke, inden den provins sager, som deres sager høre til, have ende, da går derom, som her efter i det fjerde kap: 33. Art: formeldes.¹⁹⁸

Højesteret behandlede som udgangspunkt de sager, der var forelagt den i løbet af året siden sidste højesteretssamling. Af og til gjorde der sig imidlertid særlige forhold gældende, eksempelvis kunne sagen være af særegen karakter, eller der kunne være behov for videre bevisførelse eller forhør, som gjorde, at sagen trak ud. I sådanne tilfælde kunne Højesteret vælge at votere på skriftligt grundlag i stedet for mundtligt.¹⁹⁹

Højesteret fungerede som en øverste instans for alle andre domstole. Antal og sagstyper af de appelsager, som blev indbragt for Højesteret, varierede meget, men i 1685 verserede der eksempelvis godt 200 sager for Højesteret, bestående af appelsager fra såvel den norske Overhofret, kommisarienkendelser, landstingssager, landemodedomme, birketingskendelser, købstadssager,

¹⁹⁶ Ibid., Bind II, S. 227.

¹⁹⁷ Andersen, *Kong Christian den Femtis Danske Lov 1683: Ved justitsministeriets foranstaltning udgivet paa grundlag af den af dr. Jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911 - digital udgave*, 19, 15. [1-3-15]

¹⁹⁸ Ibid., 16. [1-3-16] 19.

¹⁹⁹ Bagge, Lauesen Frost, og Hjejle, *Højesteret 1661-1961*, Bind I, s. 487. Dette var tilfældet i Thistedssagen, se kapitel 10: *Det Satans Tumult*.

konsistorialsager, samt appeller fra Admiralitetskollegiet og Det Ostindiske Kompagni.²⁰⁰ Så snart en dom var blevet anket til Højesteret, mistede den indstævnte rådigheden over sit gods, indtil sagen var blevet behandlet og afgjort.²⁰¹ Herefter var dommen endelig, hvilket betød, at sagen var endegyldigt afsluttet og videre påtale ikke mulig. Dog med det smuthul, at kongen stadig besad magt til at benåde og/eller annullere enhver dom, selvom efter en stadfæstelse ved Højesteret.

Hvert år blev der udstedt en kongelig ordre vedrørende assessorhvervet i Højesteret. Indtil 1771 var det hovedsageligt en ulønnet post, og blev derfor anset mere som en hæderspost end som en egentlig embedsstilling.²⁰² Det var også først i 1771 at en juridisk eksamen blev et egentligt krav for at blive assessor ved Højesteret.²⁰³ Intentionen var, at de tilforordnede assessorer skulle bestå af lige dele adelige og borgerlige. Imidlertid blev mange af de borgerlige assessorer adlet i løbet af deres tid i Højesteret, hvilket udvandede intentionen om at besætte Højesteret med 50% adelige og 50 % borgerlige assessorer, som det var blevet skærpet ved dekret i 1670. Kravet om denne fordeling blev derfor ophævet igen allerede i 1690, hvor godt 70% af de tilforordnede assessorer bestod af adelige, men heriblandt var der en anseelig mængde af nyligt adlede. I 1737 var andelen af adelige assessorer faldet til 58%, i 1772 til 35% og i 1815 var der kun 16%.²⁰⁴

Der findes mange eksempler på, at medlemmer af Højesteret var gift med kollegaers døtre, søstre, enker eller andre familiemedlemmer, hvilket giver indtryk af, at familierelationer og nepotisme florerede, selvom faglige kompetencer burde have vægtet højest i valget til Højesteret efter Enevældens indførelse. I 1720 var syv ud af 29 tilforordnede sønner af tidligere tilforordnede og elleve døtre af tilforordnede var gift med medlemmer af retten. Som illustrativt eksempel kan nævnes Conrad Reventlow, som fungerede som tilforordnet i 1690-1708, og hvis ene søn, to sønnesønner og fire svigersønner alle fik sæde i retten. Af disse familiemedlemmer havde flere af dem yderligere familie- eller svogerskabsforhold til andre tilforordnede. Andre eksempler er Rasmus Vinding, der fungerede fra 1661-1684, og hvis søn, sønnesøn og svigersøn, første hustrus bror og svoger, alle fik sæde i retten. Ligeledes Johan Worm, der voterede 1691-1718, og kunne tælle to brødre og en svoger blandt rettens medlemmer.²⁰⁵

²⁰⁰ Ibid., Bind I, s. 495.

²⁰¹ Ibid., Bind I, s. 511-12.

²⁰² Ibid., Bind I, s. 185 og bind II, s. 206.

²⁰³ Koefoed, "Det juridiske system 1660-1849". Se udviklingen i fordelingen mellem adelige kontra borgerlige assessorer i afhandlingens sager i bilag 4.

²⁰⁴ Bagge, Lauesen Frost, og Hjele, *Højesteret 1661-1961*, Bind II, s. 207.

²⁰⁵ Ibid., Bind II, s. 230.

Alle sager skulle adresseres til kongen, som officielt var overhoved for Højesteret.²⁰⁶ Det var dog ikke altid, at kongen personligt sad med, men det betød i realiteten, at Højesteret var underlagt kongen som øverste myndighed. Hvis sagerne var særlig vanskelige, kunne Højesteret indstille sagerne til kongens afgørelse.²⁰⁷ Dermed var Højesteret central i forhold til den politiske dagsorden, men var ikke suverænt uafhængige. I perioden 1664-1741 var der fire danske konger:

Frederik III (1648-1670)

Christian V (1670-1699)

Frederik IV (1699-1730)

Christian VI (1730-1746)²⁰⁸

Frederik III var ophavsmand til oprettelsen af Højesteret. I hans regeringstid var der ikke mindre end otte trolddomsrelaterede sager for Kongens Retterting, men da disse er fra perioden 1649-1655, hvilket vil sige før oprettelsen af Højesteret, behandles de ikke i denne afhandling.²⁰⁹ Under Christian V blev Danske Lov af 1683 og Kirkeritualet af 1685 udstedt. I Christian V's regeringsperiode var der syv trolddomsrelaterede sager for Højesteret, og det var også i denne periode, at den sidste henrettelse for trolddom fandt sted i Danmark. Under efterfølgeren Frederik IV var der ikke nogen kendte trolddomssager for Højesteret, mens der under Christian VI var tre trolddomsrelaterede sager.

Kongen havde mulighed for at søge om rådgivning hos Det Teologiske Fakultet angående strafudmåling og benådninger, når de dømte indsendte supplikker til kongen, hvilket kongen ofte benyttede sig af.²¹⁰ Den verdslige lovgivning var som nævnt stærkt påvirket af en luthersk-protestantisk forestillingsverden, og derfor vil næste kapitel redegøre for religionens rolle i det tidlige moderne Danmark.

²⁰⁶ Ibid. bind I, s. 150.

²⁰⁷ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 114.

²⁰⁸ Krogh har lavet en inddeling, der i høj grad følger monarkernes regeringsperioder. 1683-1715, 1715-1730 og 1730-1746. Den første fokuserer på årtierne efter introduktionen af Danske Lov, sidste del af Christian V's og første del af Frederik IV's regeringsår, samt skiftet fra ortodoksi til pietisme. Den næste inddeling, 1715-1730, er i højere grad dedikeret til den voksende strid imellem de ortodokse og pietisterne, samt de sidste 15 år af Frederik IV's regeringsperiode. Sidste følger Christian VI's regeringsperiode fuldstændig med fokus på hans stærke pietistiske overbevisning, men også den bedre juridiske uddannelse af dommere samt den spirende oplysningstids påvirkning af eliten. "The Rise and Fall of Religious Crimes and Punishments," s. 42-48.

²⁰⁹ Jacobsen, *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*, s. 280-88.

²¹⁰ For en udførlig gennemgang og analyse af supplikkernes funktion i 1700-tallet, se Michael Bregnsbo, *Folk skriver til kongen : supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet : en kildestudie i Danske Kancelis supplikprotokoller* (Kbh.: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1997).

Kapitel 5: Religionens rolle

Når det nu ikke var Kirken, der instigerede heksejagt, sådan som populærkulturen ofte fremstiller det, hvad var religionens rolle så? Som det foregående kapitel har vist, spillede både kirken og religionen en vigtig rolle i både staten og lovgivningen i det tidlige moderne Danmark. Jeg vil i det følgende redegøre for, hvordan Danmark-Norge var et protestantisk rige, hvor religionen havde stor indflydelse på lovgivning, opførsel og selviscenesættelse.

Den enevældige stat havde med Danske Lov endegyldigt bundet luthersk ortodoks gudfrygtighed og lovlydighed sammen med dens mosaik inspirerede lovgivning. Det var meningen, at Danske Lov skulle være en urokkelig, endelig lovtekst, men allerede i de første årtier efter lovens udstedelse måtte centralmagten udsende adskillige reskripter og tilføjelser for at opdatere loven.²¹¹ Hertil kom ændrede religiøse strømninger, såsom skiftet fra ortodoksi til pietisme, som ikke nødvendigvis direkte dikterede lovændringer. Derimod kunne kongelige benådninger bruges til at omgå lovens ord. Man kunne dømme direkte efter loven, men efterfølgende lade kongen ændre dommen igennem en benådning på baggrund af rådførelse med Det Teologiske Fakultet, hvilket gav mulighed for en procedure, der ikke skabte juridisk uro.²¹²

Selvom kirken ikke havde nogen juridisk myndighed i trolddomsforfølgelserne, var teologer, biskopper, provster og præster alle på forskellig vis inddraget i sagsforløbene. Teologisk set var den afgørende lovovertrædelse ved trolddom sammenhængen med Djævelen. Den diaboliske forbindelse var i sig selv let at forstå for menig mand, men den lutherske fordømmelse af den gavnlige magi kunne straks være mere vanskelig. Derfor var det kirken og præsternes rolle at undervise sognebørnene i, at selv den hvide og umiddelbart gode magi stadig var trolddom og forbudt.²¹³

Den danske biskop Peder Palladius havde tidligt prædikeret imod den hvide magi i sin bog *En Visitatsbog* fra cirka 1540. Heri adviserede Peder Palladius sognepræsterne om, hvordan de skulle undervise og tage hånd om deres menighed. Ikke mindst advarede han imod den hvide magi og han anså de katolske praksisser og ritualer, som værende vrangtro og trolddom.²¹⁴ Man skulle forstå sig i at benytte de kloge folks ydelser, for selvom de måske nok hjalp, kom deres kunnen fra Djævelen: "Det kan godt være, at du synes, at din ko får det bedre, men din sjæl skal blive fordømt ind i helvedes afgrund med din signen."²¹⁵

²¹¹ Krogh, "The Rise and Fall of Religious Crimes and Punishments," s. 40.

²¹² Ibid.

²¹³ Kallestrup, "The Infected and the Guilty: On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark," s. 235-36.

²¹⁴ "De besmittede og de skyldige," s. 59.

²¹⁵ (*En Visitatsbog*, 118) citeret efter *ibid.*

Teologen Niels Hemmingsen var enig med Peder Palladius i, at al magisk praksis skulle fordømmes. Hans afhandling, *En Undervisning*, 1570-74, blev udsendt på dansk og kan, ifølge Louise Nyholm Kallestrup, sammen med *En Visitatsbog* ses som et led i 'kirkens oplysningskampagne', som handlede om at få slået fast, at katolicisme og trolddom var alvorlige synder, man skulle afholde sig fra.²¹⁶

Kirken

Kirken var et fast mødested, kulturcentrum og nyhedsmedie for sognets folk. Foruden at skulle forkynde Guds ord og undervise menigheden i den rette form for kristen opførsel, var det også præsternes opgave at læse statsudsendte reskripter og bekendtgørelser højt for menigheden. Dermed forkyndte sognepræsterne både religion og lov.²¹⁷ (C. Appel and Fink-Jensen 2009, Bind I, s. 487) (Appel & Fink-Jensen, 2009, s. Bind I, s. 487) (Appel & Fink-Jensen, 2009, s. Bind I, s. 487)

Juridisk set havde gejstligheden også sit eget retssystem, som den kunne føre interne religiøst anliggende sager igennem. Første instans var provsteretten, hvorfra sagen kunne ankes videre til landemodet. Fra landemodet kunne sagen yderligere ankes til Højesteret, hvorved sagen imidlertid ikke længere verserede i gejstlig regi, men nu henhørte under verdslig regi. Ifølge Danske Lov havde biskoppen myndighed til at dømme i sager af kirkelig og religiøs karakter.²¹⁸ Ofte omhandlede provsteretssagerne intern disciplinering. En uformel snak var første trin, hvorved en provst kunne forsøge at irettesætte sin herredspræst, men derefter kunne han formelt stævne præsten for en provsteret, jævnfør Danske Lov 2-16-5.²¹⁹ Her dømte to præster fra herredet i samspil med provsten i den konkrete sag. Provsteretten fungerede som første instans i mange gejstlige sager, og den var provisorisk i den forstand, at der ikke var nogen egentlig retsbygning eller noget fast sted at holde retsmøde.²²⁰ Det var det pågældende herredsprovstis provst, som nedsatte retten, når og hvor det måtte være relevant. Dette gjorde han ofte i den sognekirkes sakristi, hvor han selv var sognepræst,

²¹⁶ Ibid., s. 60.

²¹⁷ Appel og Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, s. 8-11.

²¹⁸ Andres Wulff Vissing Christensen, "Enevældens gejstlige embedsmænd: Aktører, arenaer og agendaer i Sjællands stift, ca. 1700-1750." (monografi, Aarhus Universitet, 2021), s. 53.

²¹⁹ "Dersom de befinde nogen brøst, eller forsømmelse, hos præsterne, eller andre deres underhavende gejstlige, i deres embede, forhold og levnet, da skulle de flittelig påminde dem hvad de bør at gøre, og hvilke sig da ikke ville rette, dem skulle de indføre for superintendenten, og hvilke han da ikke kan sætte til rette, dem skulle de stævne til provstemode for kongens stigtsbefalningsmand og superintendenten, og aldeles intet uskikkeligt dølge, eller underslå, men tilbørlig lade det påtale og straffe, såfremt de ikke selv derfor ville stande til rette."

²²⁰ Appel og Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, s. 125.

men det kunne skifte alt efter praktiske hensyn. Det var sager, der enten angik gejstlige forhold eller gejstlige personer (både i forhold til embedsudøvelse og økonomi), som blev ført ved provsteretten.²²¹

To gange årligt, nemlig i april og oktober, var samtlige provster indkaldt til landemode, også kaldet provstemode under forsæde af biskoppen i stiftet og stiftslensmanden som kongens repræsentant. Landemodet fungerede tillige som en gejstlig domstol, og fik dermed som overfor nævnt funktion som anden retsinstans, og appelleret for provsteretterne, inden for det gejstlige retsområde med biskop og stiftslensmand som dommere.²²²

En af de forholdsvis almindelige disciplineringsstraffe, både internt blandt gejstligheden, men også over for sognebørnene, var at stå *åbenbart skrifte*. Dette kaldtes også at udstå kirkens disciplin eller offentligt skrifte, og stod i kontrast til det lønlige skrifte, som var det sædvanlige. Førend man måtte modtage nadveren, skulle man foretage et lønligt skrifte, hvilket vil sige privat skrifte, til sin sognepræst. Her kunne man få syndsforladelse og dermed være parat til at modtage sit hellige sakramente, nadveren. Hvis man idømtes det åbenbare skrifte, skulle man i stedet stå foran hele menigheden i fuld offentlighed i kirken, og berette om sin brøde samt bede om undskyldning herfor. Det var en udskammende straf, der udstillede den pågældende foran hele sognet. Det åbenbare skrifte foregik ved, at præsten efter sin prædiken informerede om, hvilken måde hvorpå vedkommende havde forset sig imod Gud, eksempelvis for sin vankundige opførsel, for at have løjet eller for at have bedrevet hor. Efter et detaljeret resumé fra præsten udspurgte præsten 'synderen' om sagens enkeltheder og om, hvorvidt den pågældende fortrød og angrede af hele sit hjerte. Herefter skulle vedkommende bede menigheden inderligt om forladelse, hvorefter præsten ved håndspålæggelse formidlede den fornødne tilgivelse.²²³

Man kunne også blive dømt til at gøre *afbigt*. Herved skulle man inderligt undskylde sin opførsel, som oftest til en præst, og ofte var der også inkluderet en bødestraf i afbigten.²²⁴

To år efter udstedelsen af Danske Lov var Kirkeritualet 1685 også blevet udfærdiget.²²⁵ Dette vejledte præsterne i håndteringen af djævlbesættelser, hvilket ville blive særdeles relevant i de

²²¹ Christensen, "Enevældens gejstlige embedsmænd: Aktører, arenaer og agendaer i Sjællands stift, ca. 1700-1750.," s. 53.

²²² Ibid.

²²³ Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*, s. 149.

²²⁴ Bøn om tilgivelse; undskyldning. "Ordbog over det danske sprog: Historisk ordbog 1700-1950". *Afbigt*.

²²⁵ Biskoppen og salmedigteren Thomas Kingo (1634-1703) havde en væsentlig andel i arbejdet med at udforme ritualen, der også må ses i sammenhæng med udformningen og implementeringen af Danske Lov (1683). Kirkeritualet fra 1685 var gældende indtil 1912 trods intense liturgiske stridigheder i 1800-tallet. <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmark-og-norges-kirkeritual-1685/>

trolddomsrelaterede sager, som Højesteret ville komme til at beskæftige sig med. Kirkeritualet fastslog, at vedrørende mulige besættelser af Djævelen eller djævl:

Ikke heller skal en Guds tjener være for hastig til at tro den gemene tale om sådanne syge; men han bør at være betænksom i sine domme, og i sådan fald vel vide at gøre forskel på slige Satans gerninger, så at han ikke tager det ene for det andet, og dømmer den at være besat, som enten ikkun udvortes plages af Djævelen, eller og ved forgift eller anden trolddom er bragt i den tilstand, eller og må ske af en naturlig svaghed således kan anstille sig, efterdi der er adskillige sygdomme, som udi et og andet ligner dem som er besatte, såsom måned-syge, raseri, den faldende syge og andre deslige.²²⁶

Kirkeritualet af 1685 rådgav om, hvordan man ved sande djævlebesættelser skulle hjælpe den plagede med salmesang, uddrivelse og bøn. Herved stadfæstedes det, at muligheden for sådanne tilstande var virkelig, om end Kirkeritualet dog anlagde en salomonisk tilgang ved samtidig at mane til forsigtighed og varsomhed i sådanne tilfælde. Anfald og ryster kunne oftere tilegnes naturligt fremkomne sygdomme end overnaturlige besættelser.

Kirkeritualet angik djævlebesættelser, ikke trolddom, men nævnte trolddom som værende en mulig årsag bag en besættelsestilstand. Ritualet rådgav dermed ikke direkte gejstligheden om, hvordan de skulle forholde sig til mistænkte troldfolk, men kun til behandling af potentielle ofre for dæmonisk besættelse.²²⁷

Ortodoksi

Efter reformationen i 1536 var det vigtigt for den danske stat at få implementeret en luthersk tankegang og et luthersk verdensbillede. Derfor blev Kirkeordinansen af 1537-39 umiddelbart i forlængelse af reformationen det konfessionelle fundament, og denne udgjorde grundrammen for promoveringen af den nye religion. Under kong Christian IV, som besteg tronen i 1596, blev den lutherske ortodokse fortolkning af protestantismen den dominerende. Under hans regeringstid blev de lutherske værdier kernen i skoleundervisningen.²²⁸

²²⁶ Kirkeritualet 1685, kapitel VI, artikel III. <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmark-og-norges-kirkeritual-1685/#indhold3> For at læse mere, se bilag 1.

²²⁷ For en dybere analyse af sammenhængen imellem trolddom og djævlebesættelse, se Louise Nyholm Kallestrup, "'Da kom den onde ånd ind i mit knæ'. En kulturhistorisk undersøgelse af djævlebesættelser i Danmark efter Reformationen," ed. Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud (2010).

²²⁸ Mette Nybye Sørensen, "Den lutherske ortodoksi i skole og hjem i 1600- og 1700-tallet," (2011).

En del af den almene dannelse, som alle borgere i kongeriget skulle være i besiddelse af, var kendskab til Luthers *Den Lille Katekismus*. Luther havde skrevet *Den Store Katekismus* og *Den Lille Katekismus* i 1529. *Den Store Katekismus* var en manual til gejstligheden og husfaderen, så disse kunne hjælpe menigheden og husstanden til at forstå *Den Lille Katekismus*. Heri var opregnet de minimumskrav, som enhver god kristen burde kende til: De Ti Bud,²²⁹ fadervor, trosbekendelsen, dåben og nadveren.²³⁰

”I Luthers forståelse var gerningen kun en kristen gerning, hvis den blev gjort med et sandt hjerte, dvs. ud fra de rette følelser.”²³¹ Følelser, intention og handling blev koblet sammen i hans lære. Det var ikke længere nok at handle korrekt, hvis ikke man havde de sande følelser med.²³² Kongens ansvar for at bekæmpe og straffe synd begrundede således en kriminalisering af handlinger, der overskred De Ti Bud, såsom trolddom, men også af den *intention*, som lå bag, eksempelvis had. Nina Javette Koefoed kalder denne retsforståelse og retshåndhævelse en disciplinering i ortodoksiens ånd.²³³ Danske Lovs mosaiske forståelse var i tråd med dette, men i begyndelsen af 1700-tallet begyndte der også at være en teologisk diskussion af, om kongen altid burde straffe folk hårdt efter de ti bud. Det var dermed ikke en diskussion, som gik på, om der burde straffes, men nærmere straffens hårdhed.²³⁴ Ved afslutningen af 1600-tallet var ortodoksien stadig stærk, men pietisme var på vej frem.²³⁵

Den spirende pietisme

Frem til omkring 1715 var det den lutherske ortodoksi, der prægede den danske kirke og påvirkede samfundet samt de lovgivende og dømmende magthavere. Imidlertid var en spirende pietistisk kritik af ortodoksien allerede ved at vokse sig stor, og særligt de sidste år af Frederik IV's regeringstid, fra 1715-1730, var en tid præget af religiøst opbrud, hvor mange ortodokse teologer blev afløst af andre, der var mere tolerante over for pietismens ideer.²³⁶

Pietismen var en luthersk nytænkning, som var opstået i de tyske kirker. Heri var det den personlige fromhed og den individuelle sjælefred, som blev vægtet højest, hvilket på mange måder

²²⁹ Dekalogen.

²³⁰ Nina Javette Koefoed, "Den gode kristne og den gode borger," i *Religion som forklaring?: Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingemann*, ed. Nina Javette; Holm Koefoed, Bo Kristian; Stopa, Sasja Emilie Mathiasen (Aarhus Universitetsforlag, 2018), s. 215.

²³¹ Ibid., s. 219.

²³² Ibid., s. 220-21.

²³³ Ibid., s. 221.

²³⁴ Ibid., s. 222.

²³⁵ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 105.

²³⁶ Ibid., s. 110.

kom til at stå i kontrast til den centraliserede, statskontrollerede religion, som Enevælden udøvede. Både Frederik III og Christian V havde været luthersk ortodokse konger, men Frederik IV blev stadig mere pietistisk anlagt i løbet af sin regeringsperiode, og med sønnen Christian VI's bestigelse af tronen blev pietismen endnu mere udtalt blandt eliten.²³⁷ Christian VI's reformer i starten af 1700-tallet medførte blandt andet, at præsterne skulle bruge en halv time efter deres prædiken til at undervise i den kristne tro; konfirmationen blev indført i 1736; og der blev fremsat forslag til måder, hvorpå den normale prædiken kunne gøres mere interessant og afvekslende.²³⁸

Med den individuelle åndelige tro og det personlige forhold til Gud som værende essentiel, dalede den politiske interesse i at forfølge troldfolk tilsyneladende.⁸ I og med der opstod et behov for at nytænke sit religiøse tilhørsforhold i kraft af den begyndende pietisme, der stod over for ortodoksien, blev der herigennem taget afstand fra 'vanekristendom' og sat større fokus på en mere individuel, inderlig tro på og forhold til Gud.²³⁹ En øget pietistisk strømning hos de kirkelige instanser og magthaverne påvirkede også retsudøvelsen. Ikke at forstås direkte som Johansens forsynstanke, hvor befolkningen oplevede en knugende, øget syndsbevidsthed, som resulterede i færre trolddomsbeskyldninger, men som en del af en ændret faktor i den mentale forestillingsverden, som assessorerne tænkte sig ind i.

Det Teologisk Fakultet

Teologisk Fakultet var en del af Københavns Universitet, der var blevet grundlagt i 1479, og dets fornemmeste opgave var at uddanne præster.²⁴⁰ Særligt siden reformationen i 1536 havde danske konger benyttet sig af rådgivning fra Det Teologiske Fakultet, og Christian IV havde ofte søgt vejledning her i religiøst betonedede sager.²⁴¹ Efter Enevældens indførelse blev Det Teologiske Fakultet imidlertid kun adspurgt ganske få gange (utugtssag i 1664, drabssag i 1665, gudsbespottelse i 1687 og djævforskrivelse i 1690), men fra 1692 og fremefter blev fakultetet igen adspurgt med stigende frekvens. Dog var det meget sjældent, at Det Teologiske Fakultet blev adspurgt i højesteretssager.²⁴²

Teologerne havde til opgave at vejlede regenten i, hvornår han kunne dømme eller benåde i strafferetslige anliggender uden at gå imod Guds vilje. Som Guds udvalgte, var det bydende

²³⁷ Nina Javette; Jensen Koefoed, Mette Frisk, "Religion og oplysningstid," (www.danmarkshistorien.dk: danmarkshistorien.dk, 2020).

²³⁸ Jette Bendixen Rønkilde, "Gudstjeneste i Danmark efter reformationen," (2017).

²³⁹ Bregnsbo, "Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750. Forlaget Hovedland, 2009," s. 583.

²⁴⁰ Claus Møller Jørgensen, "Københavns Universitet indtil 1849," (2011).

²⁴¹ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 115.

²⁴² Ibid., s. 116.

nødvendigt, at kongen fremstod som det ypperste eksempel på den guddommelige lov og lære. Henvendelserne fra kongen var dog ikke mere ydmyge, end at de ofte bestod i spørgsmål, som var stilet på en sådan måde, at det ønskede svar skinnede tydeligt igennem.²⁴³ Særligt i første halvdel af 1700-tallet, under de mere pietistisk sindede konger Frederik IV og Christian VI's regeringsperioder, blev Det Teologiske Fakultet flittigt benyttet som rådgivende institution. Dette hørte dog brat op med sidstnævnte monarks død i 1746, hvorefter praksis med at indhente teologiske udtalelser og råd fra Det Teologiske Fakultet ophørte.²⁴⁴

Der var ikke på samme måde tradition for at rådføre sig med jurister – om end Det Medicinske Fakultet ofte blev inddraget i samspil med Det Teologiske Fakultet – idet juraen var et område, hvor Højesteret udgjorde den ypperste ekspertise. Var majestæten derfor i tvivl vedrørende noget juridisk, var det til Højesteret, at han rettede sine spørgsmål.²⁴⁵ Ved de tidligere nævnte djævforskrivelsessager, som sjældent kom for Højesteret, rådførte kongen sig til gengæld ofte med både Det Medicinske Fakultet og Det Teologiske Fakultet.²⁴⁶ Det Medicinske Fakultet var relevant i sager, hvor der var vanskeligt at vurdere, om en given delinkvent mon agerede gudsbespottende på grund af sygdom og sindsforvirring, eller om den pågældendes slette handlinger var sket mod bedre vidende og forstand. I visse tilfælde var der ganske enkelt tale om begge dele, som med eksempelvis Adolph Dyrco, der i 1713 havde spredt, hvad teologerne kaldte, religiøse vildfarelser i København. Selvom Det Medicinske Fakultet erklærede, at manden virkede sindsforvirret, så var de sedler, som han forfattede, så gudsbespottende, at han skulle anbringes i dårekisten.²⁴⁷

Skepticisme i dæmonologien

Teologi og religion havde kontinuerligt præget ikke blot de danske, men også de europæiske trolddomsprocesser. Fra før forfølgelserne tog fart, og til længe efter de sidste henrettelsesbål var udsukt, var der teologiske skrifter, der talte både for og imod trolddomsfølgelse. Herunder faldt en del af de dæmonologiske værker, som teoretiserede Djævelens indvirken på menneskenes verden, og hans magt over troldfolk.

Teologer og dæmonologer havde løbende søgt at teoretisere, hvorfra trolddom kom, hvordan den fungerede, hvad troldfolk foretog sig, og hvordan Djævelen passede ind i dette. En af eftertidens

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Ibid., s. 117.

²⁴⁵ Ibid., s. 118.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Ibid., s. 119.

meste kendte værker af *Malleus Maleficarum* – *Heksehammeren* – som blev udgivet i 1486 af den dominikanske inkvisitormunk Heinrich Kramer, også kaldet Heinrich Institoris.²⁴⁸ Værket var særdeles misogynt og fremhævede, hvordan det oftere var kvinder end mænd, som af Djævelen blev forledt til trolddom. Selvom værket var betydningsfuldt og påvirkede trolddomsforfølgelsesdiskursen i Europa, var det på ingen måde det eneste dæmonologiske værk, som prægede trolddomsdebatten.²⁴⁹ Sideløbende med de værker, der som *Heksehammeren* prædikede apokalypse, djævlekonspirationer og troldfolks epidemiske ondskab, eksisterede der også mere skeptiske røster. I visse tilfælde fik mere trolddomsskeptiske dæmonologer udtalt sig for kritisk, og måtte derefter offentligt undskylde for deres radikale synspunkter. Dette gjaldt eksempelvis jesuitterpræsten Friedrich Spee, der i 1631 havde udgivet bogen *Cautio Criminalis*. Bogen var særdeles kritisk overfor trolddomsforfølgelserne, herunder særligt de voldsomme masseprocesser, som foregik i Trier.²⁵⁰ Længe inden Spee offentligt måtte stå skoleret for sin kritiske stemme i trolddomsdebatten, havde den hollandske dæmonolog og læge Johan Weyer udgivet *De præstigiis dæmonum* i 1563, som var et af de første værker, der brugte begrebet melankoli til at forklare, hvorfor nogle personer mere eller mindre frivilligt indrømmede at være troldfolk i ledtog med Djævelen. I England satte Thomas Hobbes i *Leviathan* fra 1651 et helt generelt spørgsmålstejn ved det metafysiske evne til at indvirke på den fysiske verden, og dermed ved den immaterielle Djævels magt. Hobbes' landfælle John Webster udgav i 1677 *The Displaying of Supposed Witchcraft*, som ligeledes dekonstruerede trolddom til at være enten et resultat af bevidst bedrag og snyd, eller af melankoli og vrangforestillinger. Værket afviste fuldstændig, at der skulle kunne eksistere en fysisk pagt imellem Djævelen og troldfolk.

En ligeledes skarp kritik og afvisning af trolddom fandtes i den hollandske præst Balthasar Bekkers *De Betoverde Wereld*, som udkom i 1691-1695. Dette var et værk på fire bind, som gennemgik trolddomsforfølgelse og -tro i hele Europa, og som ikke lagde skjul på, at de områder, som ufortrødent troede på trolddom, var uoplyste. Bekker var ligesom Hobbes skeptisk over for det

²⁴⁸ Heinrich Institoris og Jakob Sprenger, *Malleus maleficarum* (Speyer: Peter Drach der Mittlere, 1486). Det er blevet spekuleret, at det nok primært var Kramer, som forfattede værket, men fik den velansete kollega Jacob Sprenger skrevet på som medforfatter for at give værket mere teologisk ballast.

²⁴⁹ Af andre toneangivne dæmonologiske værker pro-trolddomsforfølgelse kan nævnes: Johannes Nider, *Formicarius* (1475), Jean Bodin, *De la démonomanie des sorciers* (1580), Nicolas Remy, *Demonalatria* (1595), Kong Jakob VI af Skotland og I af England, *Daemonologie* (1597), Martin del Rio, *De la démonomanie des sorciers* (1599), Henry Boguet, *Discours exécration des Sorciers* (1602), Francesco Maria Guazzo, *Compendium Maleficarum* (1608), Pierre de Lancre, *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons* (1612). For at læse mere om den tidlige moderne dæmonologis indvirkning på trolddomsforfølgelse anbefales Johannes M. Machielsen, *The science of demons: early modern authors facing witchcraft and the devil* (Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020); Julian Goodare, Rita Voltmer, og Liv Helene Willumsen, *Demonology and Witch-Hunting in Early Modern Europe* (Milton: Taylor and Francis, 2020); Clark, *Thinking with demons: the idea of witchcraft in early modern Europe*.

²⁵⁰ Johannes Dillinger, *"Evil people": a comparative study of witch hunts in Swabian Austria and the Electorate of Trier* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2009).

metafysiske evne til at påvirke den fysiske verden, og han argumenterede imod ånders, dæmoners og ikke mindst Djævelens evne til at influere på verden. I sit fjerde bind fra 1693 gik turen til Danmark, hvor han gennemgik de danske trolddomsprocesser fra Køge i 1608-1612.²⁵¹ Her blev mere end 10 kvinder henrettet for trolddom, og Bekkers fremstilling var mildest talt latterliggørende.²⁵²

I starten af 1700-tallet var det de to tyske skeptikere, Christian Thomasius og Christian Wolff, der argumenterede imod såvel brugen af tortur som eksistensen af trolddom i den form, hvori denne var blevet retsforfulgt i flere hundrede år.²⁵³

En vigtig pointe i relation til alle disse skeptiske røster var, at ingen af dem anfægtede selve Djævelens eksistens, men derimod kun Djævelens mulige kræfter til direkte at påvirke denne verden og dens mennesker.

²⁵¹ Balthasar Bekker, *Die bezauberte Welt : oder, Eine gründliche Untersuchung des allgemeinen Aberglaubens, Betreffend, die Art und das Vermögen, Gewalt und Wirckung des Satans und der bösen Geister über den Menschen : und was diese durch derselben Krafft und Gemeinschaft thun*, Aus dem Holländischen nach der letzten vom Authore vermehrten Edition in die Deutsche Sprache übersetzt ed. (Amsterdam: Dahlen, 1693), s. 238-44.

²⁵² Maria Østerby Elleby, "Billed i kontekst: Fra overtro til oplysning," *TEMP* 23 (2021).

²⁵³ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 104 ff.

Del III – kronologisk analyse

Kapitel 6: Mosegrise, barnemord, bortførelse og løse rygter

I dette kapitel gennemgås de fire trolddomsrelaterede sager, som kom for Højesteret før både Danske Lov af 1683 og reskriptet af 1686. Den lovgivning, der fandt anvendelse på disse fire sager, var dermed 1617-forordningens bestemmelser vedrørende troldfolk, som gengivet ved kong Christian IV's Store Reces af 1643, herunder sondringen heri af forbrydelserne som den rette trolddom eller hemmelige kunster.²⁵⁴ De første af de to sager var danske og de sidste to norske.

Enevælden var endnu purung, og minderne om de sidste Svenskekrige endnu tæt på.²⁵⁵ Det var også på denne tid, at rygterne gik på Jammersminde hos den fængslede Leonora Kristina Ulfeldt, hvor tjenestepigerne sladrede og fortalte, at "[...] den, som var landsdommer i Jylland, holdte med troldkonerne og sagde, der var ingen troldkoner til."²⁵⁶

Den omtalte landsdommer var Villum Lange, der fungerede som landsdommer i Jylland i næsten 20 år fra 1660 til slutningen af 1670'erne.²⁵⁷ Han havde i 1670 skrevet et brev til Peder Schumacher, senere Griffenfeld, i hvilket han berettede følgende:

Vi har i disse dage haft en hob kvinder for os, beskyldt for trolddom. En del har vi dømt til ilden; dog for deres store tåbeligheds og enfoldigheds skyld har vi indsat dommen, at sagen først andrages Hans Majestæt, om det enten hos andre bedre kunne eftertænkes eller først indkomme for Højesteret. Den ene bekendte selv for os, at hun havde talt med fanden og lovet ham sin tjeneste; men om det var af melankoli eller anden indbildning, eller det var så i sandhed, det véd kun Gud. Mig kom hun for, som et menneske, der gik i barndom. Den anden har bekendt det til hjemting, men her sagde hun nej dertil, og sagde, hun var drukken af brændevin, da hun bekendte sligt på tinge; men derfor se vi ikke at kunne hjælpe hende. Dog er disse to ingen trolddomsgerninger tillagt, som der er sket nogen mand ondt med. Men den del af de andre tillægges onde gerninger, selv om de selv benægter det. Dog er det klart, at gerningerne er der; om de er pålagt som en straf fra Gud, eller kommet fra Djævelen, dét kan vi ikke sige. Dog forekommer det os rigtigt, at de bør skjere sig. Jeg tror bestemt, at folkene i Grenå gerne vil være disse mennesker kvit: om ikke i andre måder, så dog at de måtte rømme landet, eller i det mindste byen og

²⁵⁴ Gennemgået i kapitel 4: *Med lov skal land bygges*.

²⁵⁵ For mere om Svenskekrigene, og særligt de sidste to Karl-Gustavkrige, 1657-58 og 1658-1660, se Sebastian Olden-Jørgensen, *Svenskekrigene* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2018).

²⁵⁶ Jacobsen, *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*, s. 199.

²⁵⁷ Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*, s. 13.

næstmølliggende herreder. Thi gemen mand har en stor skræk for disse folk, og det syntes, at mange derover falder hen i adskillig *superstition* og overtro.²⁵⁸

Som det ovenstående illustrerer, var Villum Lange tøvende i sin tro på trolddom. Det er værd at bemærke, at han ikke benægtede hverken trolddommen eller Djævelens eksistens, men derimod snarere satte spørgsmålstejn ved, hvorvidt de to tiltalte i de pågældende sager var sande troldkoner, eller om der blot var tale om melankoli for den enes vedkommende og drikfældighed for den andens. Ydermere er det værd at påpege, at selvom der endnu var 30 år til *Moths Ordbog*, var det allerede på denne tid landsdommer Villum Langes opfattelse, at det var den gemene mands skræk og overtro, der holdt trolddomstroen i live. Som det vil blive belyst i gennemgangen af de nedenstående sager, var det langt fra alle landsdommere, der forholdt sig så direkte kritisk til trolddom som Villum Lange, og hans skepsis var ikke udtryk for en generel opfattelse.

I denne periode fandt Skandinaviens eneste masseproces sted i Sverige: Mora-processen 1668-1677, hvor langt over 200 mennesker blev henrettet for trolddom.²⁵⁹ Selvom de svenske Mora-sager ikke havde noget med den danske Højesteret at gøre, var Sverige og kongeriget Danmark-Norge tæt forbundet geografisk, og naboområderne var ikke uden indflydelse fra de svenske sager. Grundfortællingen om trolddom for perioden var stadig, at trolddomsforbrydelsen var uomtvistelig, men der var nu et større fokus på, at den også skulle bevises udførligt. Det var en nuanceret forbrydelse, hvilket ses i hver enkelt af de fire sager.

Den første trolddomssag, som blev indbragt for det nyoprettede Højesteret i 1664, indeholdt på mange måder alle de rigtige komponenter til at kunne have været toneangivende i et ophør, men blev det ikke helt. Sagen var en mærkværdig affære, hvor en sognepræst og alle Fejøs indbyggere stod tiltalt for trolddom.

²⁵⁸ Ibid. Citeret efter Henningsen, der citerer efter Odin Wolff, *Greve Peder Griffenfeldts levnet. Et bidrag til Danmarks historie under konge Christian den Femte. Af professor og dr. Odin Wolff* (Denmark: Trykt paa forfatterens forlag hos E. M. Cohens enke, 1820, 1820). Odin Wolf, *Greve Peder Griffelfeldt Levnet*, København, 1820. Det originale brev findes i Danske Kancelli, Rigsarkivet.

Det er desværre ikke lykkedes mig at finde nogen reference til sagen i Højesterets protokoller, og jeg kan derfor endnu kun gisne om, hvorvidt de anklagede Grenå-hekse blev henrettet eller frifundet.

²⁵⁹ For mere om Mora-processerne, se Bengt Ankarloo, "Troldomsprocesserna i Sverige" (Nordiska Bokhandeln, 1971); Per Sörlin, "Witchcraft in Scandinavia," ed. Johannes Dillinger (Routledge, 2020); "'Wicked art': Witchcraft and magic trials in southern Sweden, 1635-1754" (Brill, 1999).

Fejø 1664-1665

Lauritz Hansen og Fejøs indbyggere contra amtsforvalter (Lolland-Falster) Hans Hansen og Fyns biskop Niels Bang

I lang tid havde der på Lolland gået rygter om øens præst, Hr. Lauritz Hansen og en stor del bomænd: de skulle have øvet trolddom; der var ført proces derom ved Fejø birketing, Sagen var kommen for en provsteret, den havde været for Højesteret, men var bleven vist tilbage til ny og bedre behandling [...]²⁶⁰

Denne sag omhandlede sognepræsten på Fejø, Lauritz Hansen, og hans sognebørn, der var beskyldt for at have benyttet sig af signen og manen i Djævelens navn til at fordrive mosegrise fra øen.²⁶¹ De tiltalte skulle have engageret to forskellige troldkarle, som havde forsøgt sig med ulovlige midler at bortmane plagedyrene. Den ulovlige dåd skulle være sket således, at de tiltalte havde givet en maner²⁶² nogle smuler brød, som blev nedgravet i fandens navn, og en anden noget brød, der blev nedgravet sammen med en rød tingest, der måske kunne have været skallen af en pomerans.²⁶³ Primus motor bag dette var angiveligt Lauritz Hansen, som blev stillet for en provsteret i Nykøbing, hvor han blev dømt til at udstå kirkens disciplin.²⁶⁴ Samtidig blev han suspenderet fra sit præstekald, og Fejøs beboere blev forment sakramentet.²⁶⁵ Dette blev stadfæstet på landemodet af Fyns biskop Niels Bang, hvorefter sagen blev anket til Højesteret af Lauritz Hansen, og Fejøs beboere,²⁶⁶ imod

[...] mange folk i Nakskov, som havde sladret ondt om dem, mod Hr. Gert Eriksen, nu sognepræst til Kettinge, mod en anden præst, hr. Søfren Jensen på Askø og mod provsten, Hr. Jacob Clausen, som skulle have søgt og eftertragtet, hvorledes han kunne hidse og opirre almuen på Fejø imod deres

²⁶⁰ Niels Stenfeldt, "En Historie om Mosegrisene paa Fejø 1664—65.," *Lolland-Falsters historiske Samfund Aarbog XXI* (1933): s. 126.

²⁶¹ Sagen kan læses i nærmere detaljer i *Træk af livet på Fejø i svundne tider* (S.L.: Lolland-Falsters Historiske Samfund, 1957-61; repr., 1961). og "En Historie om Mosegrisene paa Fejø 1664—65.," samt i *Tings Vidner, Proces og Dom Slutning imod Presten og Meenige Indbyggere paa Fæø for Troldom og deslige Ting som de var Beskyldt for*, (1665) der findes i Ny kongelig Samling No. 727 in 4.to. Kongelig Bibliotek. Det er en håndskreven bog på 192 sider, der beretter om Fejø-sagen.

²⁶² Dette er, hvad de to omtalte troldkarle eller kloge folk omtales som i protokollen, idet de havde udøvet bortmaning. Det som Hans Lauritzen og indbyggerne har forbrudt sig imod loven med var, at være deres medvidere. Se kapitel 4.

²⁶³ En appelsin. NKS, 727, 4^e, s. 4.

²⁶⁴ Åbenbart skrifte.

²⁶⁵ Her menes nadveren. Efter reformationen i 1536 gik man fra syv til to sakramenter. I den katolske kirke er de syv sakramenter således dåben, nadveren, skriftemålet, konfirmationen, ægteskabet, den sidste olie og præsteordinansen. I den protestantiske kirke regnes kun dåben og nadveren som sakramenter.

²⁶⁶ Stenfeldt, "En Historie om Mosegrisene paa Fejø 1664—65.," s. 128.

sognepræst, Hr. Lauritz, ligesom han var et ugudeligt menneske og stort afguderi skulle have begået, hvad han af had og ingen retmæssig årsag havde antændt.²⁶⁷

Højesteret hjemviste sagen med den begrundelse, at sagen ikke var blevet ført efter loven i de trinlavere instanser, og at der ikke fandtes tilstrækkeligt med troværdige vidnesbyrd til at understøtte sagen.²⁶⁸ Efter hjemvisningen blev både Lauritz Hansen og Fejøs beboere frikendt ved henholdsvis underretten og landsting. Herefter ankede provst Jacob Clausen atter sagen til Højesteret, der denne gang stadfæstede frifindelsen ved landstinget samt idømte Jacob Clausen til betaling af 100 rigsdaler i kost og tæring til Lauritz Hansen. Sagen var dermed igennem følgende retsinstanser: Provsteret → Landemode → Højesteret → Herredsting → Landsting → Højesteret. Sagen var, som det fremgår, i første omgang ført i det interne kirkelige domstoleregi, men blev i anden omgang ført ved de verdslige ting.

Sagens utraditionelle forløb, hvor den nåede til Højesteret hele to gange, skyldes, at første stævning var indgivet af Fejøs beboere, der ville have sagen annulleret, hvorimod den anden stævning var indgivet af provst Jacob Clausen, der oprindeligt havde anklaget de indstævnedes og som påkrævede frifindelsen omstødt.

I Fejøsagen havde herredsprovst Jacob Clausen med bistand fra Gert Eriksen, sognepræst på Ketting samt Søfren Jenssøn, præst på Askø, dømt i provsteretten over Lauritz Hansen. Herefter var sagen blevet bragt videre for landemodet, hvor Niels Bang, Fyns biskop, og Hans Hansen, proviantskriver og amtsforvalter (Lolland-Falster), havde dømt i sagen.

Verdslige sager skulle stadig bringes for de verdslige domstole,²⁶⁹ men grænserne imellem den gejstlige og den verdslige jurisdiktion kunne til tider være særdeles mudret.²⁷⁰ Hele det gejstlige system, som præster og provster indgik i, var en kompleks helhed, som alle involverede var afhængige af, men som de kun i begrænset omfang kunne gennemskue.²⁷¹ Hverken Jacob Clausen, provsten eller biskoppen havde dermed næppe forudset, at Lauritz Hansen ikke ville bøje hovedet for deres autoritet, men i stedet bringe sagen videre til kongen og Højesteret med fokus på den verdslige lovgivning, og tilsidesætte sine overordnede kirkelige disciplinering. Ved at påtage sig offerrollen i stedet for at acceptere sin straf som synder og gå imod sine overordnede opfattelse af situation, lagde Lauritz Hansen den juridiske fortolkning af sagerne over på Højesteret og den verdslige lovgivning.

²⁶⁷ Ibid., s. 127.

²⁶⁸ Stenfeldt, *Træk af livet på Fejø i svundne tider*, s. 90-91.

²⁶⁹ Appel og Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, s. 126.

²⁷⁰ Ibid., s. 137.

²⁷¹ Ibid., s. 149.

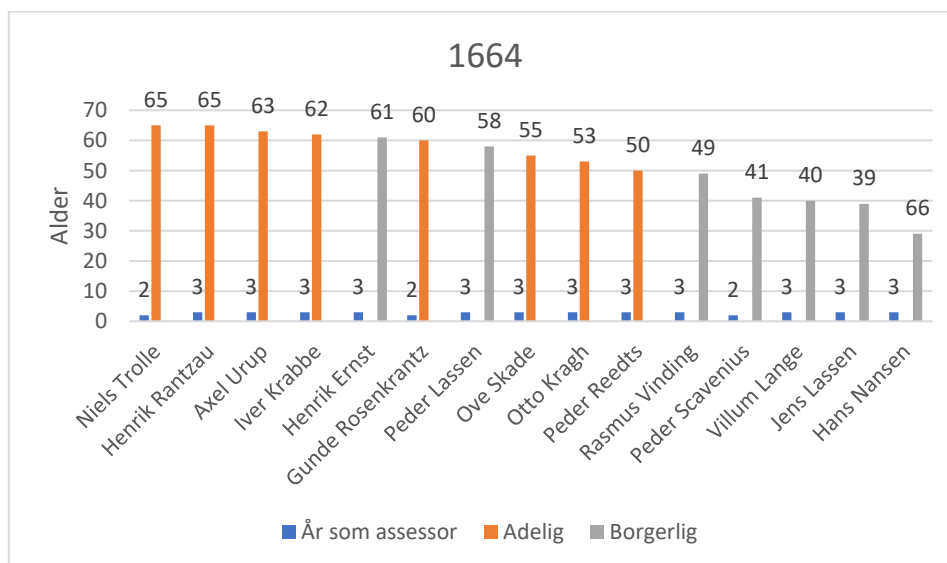
Højesteretsassessorernes vota

Sagen kom som nævnt af to omgange for Højesteret. I 1664, hvor assessorerne underkendte provsterettens dom imod Lauritz Hansen og atter i 1665, hvor de stadfæstede landstingsdommen, der frifandt pågældende.

Stævningen i den første sag blev indskrevet i Højesterets stævningsprotokol den 25. april 1664.²⁷² Øens indbyggere var i de tidligere instanser blevet dømt at skulle udstå kirkens disciplin ”[...] fordi de skulle have fremført nogen afguderiske gerninger mod rotter og utøj deraf landet at uddrive[...]”²⁷³ hvilket de højtideligt svor, at de ikke havde gjort, og bad ”[...] derfor samme dom ej at komme dem til hinder eller skade på nogen måder.”²⁷⁴

Voteringen fandt sted den 7. juli 1664. Om sagen blev der noteret i voteringsprotokollens indledende afsnit, at den drejede sig om præsten Lauritz Hansens suspendering fra præstekaldet grundet hans usømmelige opførsel og rådgivning om at benytte ulovlige midler.²⁷⁵

Assessorudvalget bestod ved voteringen af følgende 15 personer.

Fælles for mange af de medvirkende adelige og borgerlige assessorer var, at de havde været udenlands for at studere. De to undtagelser var her Hans Nansen og Jens Lassen, der dog i stedet

²⁷² HR stæv 1664 fol.144r.

²⁷³ Ibid.

²⁷⁴ Ibid.

²⁷⁵ HR vot 1664 69/400 jævnfør daisy.

havde været på mange handelsrejser, og dermed ikke var ubekendte med udlandet. Hans Nansen havde eksempelvis formået at tilegne sig det russiske sprog, og blev lejlighedsvis benyttet som tolk. Han udgav også senere hen et populært værk, *Compendium cosmographicum et chronologicum* (1633), omkring Østersøens geografi.²⁷⁶ Når dette fremdrages her, er det for at danne en forståelsesramme for assessorernes udsyn og internationale dannelse.

Alle de adelige assessorer var af den opfattelse, at der ikke forelå beviser nok til at kunne dømme hverken Lauritz Hansen eller øens indbyggere. Henrik Rantzau mente endda, at ”Præsten af had sig være forfulgt.”²⁷⁷ Det fremgår af voteringerne, at assessorerne ikke så nogle fremførte beviser, der underbyggede anklagen. Dette ses særlig skarpt i Otto Krag's bemærkning: ”Processen mod præsten er imod Landsting, ej heller nogen lovlig dokument at være fremlæst hvorefter præsten burde dømmes fra sit kald.”²⁷⁸

Samtlige assessorer, adelige såvel som borgerlige, stemte i denne sag for at frifinde den tiltalte præst Lauritz Hansen. Peder Reedts, Niels Trolle og Iver Krabbe var alle enige om, at præsten ikke burde miste sit præstekald og at bønderne heller ikke kunne straffes, og frifandt dermed dem alle, da der ikke var beviser nok til at kende hverken præsten eller bønderne skyldige. Henrik Rantzau påpegede, som det fremgår af citatet ovenfor, yderligere, at sagens opstart forekom ham at have baggrund i et had mod præsten. Henrik Rantzau var dermed den første, der ikke blot betvivlede beviserne, men også udpegede en anden, officiel skurk i sagens fortælling, som det vil fremgå af følgende. Det forholdt sig således, at inden Lauritz Hansen blev præst på Fejø, havde der været to kandidater til præsteembedet. Lauritz Hansen var den ene og en person ved navn Gert Eriksen var den anden. Gert Eriksen var siden blevet sognepræst på Kettinge (og var den selvsamme, som havde været dommer i provsteretten imod Lauritz Hansen). Gert Eriksen var efter sigende bitter over, at han oprindeligt var blevet tilsidesat til fordel for Lauritz Hansen. Det skulle derfor have været Gert Eriksen, der havde opildnet provsten Jacob Clausen, ved hvem han havde været kapellan inden sit embede i Kettinge,²⁷⁹ til at føre sagen imod Lauritz Hansen og Fejøs beboere.²⁸⁰ Hvorvidt dette er sandt, er i denne sammenhæng mindre vigtigt, men det er interessant, at Henrik Rantzau mente, at

²⁷⁶ Heiberg, Steffen: *Hans Nansen i Dansk Biografisk Leksikon* på lex.dk. Hentet 19. februar 2021 fra "Dansk biografisk leksikon," <https://biografiskleksikon.lex.dk/>.

²⁷⁷ HR vot 1664 69/400 jævnfør daisy.

²⁷⁸ Ibid.

²⁷⁹ Stenfeldt, "En Historie om Mosegrisene paa Fejø 1664—65.," s. 126.

²⁸⁰ *Træk af livet på Fejø i svundne tider*, s. 89.

Sager med skærmydsler mellem præster var ikke ualmindelige, og en anden sag fra perioden gennemgås i Appel og Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, som giver et grundigt indblik i de gejstlige procesforhold.

netop et hævnmotiv kunne ligge til grund for den oprindelige trolddomsanklage, hvilket kollegaen Gunder Rosenkrantz erklærede sig enig i.²⁸¹ Dette viser, at assessorerne også var interesserede i de ry og rygter, som omgærdede sager, og var villige til at inddrage mulige motiver hos de involverede aktører, der dermed blev tildelt roller som skurke eller ofre.

Otto Kragh stillede skarpt på, at sagen ikke var ført lovligt. Han tog ikke stilling til hverken bevæggrunde bag sagen eller skyldsspørgsmålet, men interesserede sig alene for, at der ikke var fremlagt de rette dokumenter ved de tidligere retssager, som grundlag for at kunne dømme Lauritz Hansen. Derfor burde præsten blive kompenseret. Axel Urup erklærede sig enig med Otto Kragh, og Ove Schade erklærede sig enig med Henrik Rantzau. Hans Nansen mente ikke, at sagen havde været ført på lovlig vis, og stemte for frifindelse af både præsten og bønderne, mens Henrik Ernst indstillede til, at provsten skulle kompensere præsten. Også Peder Lassen påpegede, at sagen var ført ulovligt.

Villum Lange, den selvsamme landsdommer, der som redegjort ovenfor havde rygte for at holde med troldkoner, beskrev, at den største ugering, som var hændt i denne sag, var, at beskyldningerne i sagen var blevet fremlagt for hans majestæt og dermed implicit havde spildt kongens tid. ”Næppe skal høres at det megen postyr er bleven *objiceret*²⁸² som have et *fulmen*²⁸³ som dom. Bispen i Fyn har gjort over dette her land, at denne uhørlige gisning blev hans majestæt *demonstreret*, på det præsten burde blive *restitueret*, og provsten afsættes både fra provste- og præstekald.”²⁸⁴ Villum Lange var også den første og eneste til at sige, at den præst, der havde anklaget Lauritz Hansen skulle fradømmes sit provste- og præstekald, og dermed straffes hårdt. Henset til Villums Langes renommé, var en så hård linje overfor dem, der opildnede til *gemen mands overtro*, ganske i hans ånd.

Rasmus Vinding tilføjede herefter, at Lauritz Hansen var gjort både vold og uret ved sagen, og at dommen imod ham var ulovlig. Peder Scavenius tilsluttede sig dette. Sidste bidrag til voteringen kom fra Jens Lassen, hvis vota tog en overraskende drejning i forhold til sine kollegaers: ”Vel synes det angivende på præsten at være sandt, dog er processen ganske ulovlig.”²⁸⁵ Som sine kollegaer mente han, at sagen var ført ulovligt, men han tilkendegav også som den eneste, at det angivne imod

²⁸¹ ”1662 var han bankerot og måtte gøre opbud. R. mente selv at hans onde skæbne skyldtes ”Fanden og onde mennesker” som han skrev 1673” Heiberg, Steffen: *Gunde Rosenkrantz i Dansk Biografisk Leksikon* på lex.dk. Hentet 26. februar 2021 fra ”Dansk biografisk leksikon”.

En interessant bemærkning i Rosencrantz liv nogenlunde samtidig, der vidner om, at Fanden nok snarere tænkes af ham som en ulykke end selve Satan selv.

²⁸² *Bestræbt*

²⁸³ *Lynnedslag* – om en pludselig ulykke

²⁸⁴ HR vot 1664 69/400 jævnfør daisy.

²⁸⁵ Ibid.

Lauritz Hansen syntes at være sandt. Ud af 15 assessorer var der dermed kun én, Jens Lassen, der italesatte, hvorvidt den forbrydelse, som Lauritz Hansen og Fejøs indbyggere var beskyldt for, kunne tænkes at være sand, og dermed kommenterede på et skyldsspørgsmål. De øvrige hæftede sig primært ved, at selve processen ikke var ført på korrekt facon. Henrik Rantzau og Ove Schade gik endda så vidt som at udtrykke, at sagens kerne handlede om et hævnmotiv, men foruden Jens Lassen var det kun assessor Villum Lange, der kom tilnærmelsesvis tæt på at udtale sig om forbrydelsens mulighed, ved at omtale sagsgrundlaget som "uhørlige gisninger". Fejøs-sagens første højesteretsvotering har således disse fire assessorer stillet op over for hinanden som de mest udtalte angående trolddom. Én kaldte trolddom for uhyrlige gisninger, mens to andre ikke fokuserede på trolddom og i stedet henledte sagen som værende et opgør imellem to stridende præster. Kun den sidste, Jens Lassen, udtalte sig om, at forbrydelsen virkede til at være begået. Jens Lassen var på samme tid landsdommer på Fyn, mens Villum Lange som nævnt var landsdommer i Nørrejylland, hvorved ophavsmændene til de to mest markante holdninger fra 1664-voteringen begge også var landstingsdommere. Ydermere er det interessant at notere sig, at Jens Lassen var en af de to (ud af de 15 assessorer), der ikke havde studeret udenlands. Han havde foretaget udenlandsrejser i handelsembede, men var samtidig den eneste, der ikke havde udgivet værker. Det er ikke udelukkende på den baggrund muligt at konstatere, hvorvidt der er direkte sammenhæng imellem udenlandsrejser og -studier (eller mangel på samme) samt udgivelsesaktivitet, og en assessors holdning til trolddom. Det er dog værd at bemærke sammenfaldet, da denne manglende 'dannelse' vil blive set op imod senere sagers assessorer og voteringer.

Efterfølgende blev følgende kendelse i Højesteretsdombogen 1664 indført:

Eftersom processen i denne sag er i adskillige måder, ej efter Landsloven ført, og intet nøjagtigt med lovlig førte vidnesbyrd om gerningen i sig selv for højeste ret bevist, og herpå for retten afsagt, at sagen bør at komme for sine tilbørlige underdommere igen, og der efter lovlige førte vidnesbyrd ordnes så vidt lov og ret er.”²⁸⁶

Sagen blev hjemvist på baggrund af en ulovligt ført proces. Hverken trolddom, signen eller manen var indtil videre blevet nævnt direkte af assessorerne. I stedet blev det omtalt, at Lauritz Hansen skulle have "[...]været med vidne og *interessetid* udi nogen ulovlig middel som bønderne

²⁸⁶ HR dom 1664 fol. 45r.

samme sted beskyldes for at have begået til at fordrive utøj af Landet.”²⁸⁷ Benævnelserne af de afguderiske gerninger og ulovlige midler, som var foregået, var her det potentielt trolddomsrelaterede kriminelle.

Sagen hjemvistes således, men der gik kun kort tid førend kongen atter hørte fra den lille ø med skadedyrsproblemer. Imellem de to højesteretssager modtog kong Frederik III i oktober 1664 en supplik fra provsten Jacob Clausen, i hvilken han på øens indbyggers vegne bad til, at de igen måtte nyde sakramentet. Han begyndte supplikken med dramatisk flair: ”Vi fattige, enfoldige folk haver været for et år siden eller to så højt plaget, at vor plage må kaldes en ægyptisk plage [...]”²⁸⁸ Dernæst beskrev provsten, hvordan den første maner selv havde budt sin hjælp til at fordrive mosegrise:

[...] og sagde, at han havde lært en synderlig måde at bruge dertil af en degn i Sjælland, som var at anrette et bål af en ny potte med noget svovl og noget hvidt, som skulde dertil af andet stof; så skulle de syde og stege nogle af mosegrisene; derved skulle alle de andre Mosegrise komme og løbe selv ind i bålet.²⁸⁹

Trods dette vedblev den ’ægyptiske’ mosegriseplage, og den næste maner introducerede sig selv for øens folk. Han:

[...] lovede alting senere at forrette bedre i Guds navn og alene nedgravede nogle stykker brød i jorden, og var der ikke mange af os derhos på den tid, da sligt efter hans egen bekendelse skete. Så havde vi aldrig tænkt, at sligt havde været så stor en synd, som vor kære herredsprovst forklarede os det, [...] Dersom vi havde haft en sjælesørger, som kunne have rådført os og sagt, sligt at være synd, så han ikke alene tilstedede det første med bålet, hvilket vi tænke at være vel bestilt, fordi præsten ikke rådede derfra [...]”²⁹⁰

Jacob Clausens narrativ var tydeligt: De stakkels beboere på Fejø var ofre for den durkdrevne Lauritz Hansens griller, som provsten nu heltemodigt havde rådet dem fra. Lauritz Hansen fremstilledes som en sognepræst, der fuldstændig havde fejlet i forhold til at lede sin menighed i retning af et sandt kristent levned, sådan som både Peder Palladius og Niels Hemmingsen prædikede

²⁸⁷ Ibid.

²⁸⁸ Stenfeldt, "En Historie om Mosegrisene paa Fejø 1664—65.," s. 131-33.

²⁸⁹ Ibid.

²⁹⁰ Ibid.

til.²⁹¹ Dette blev yderligere udpenslet ved gengivelsen af en episode, hvor en af sognebørnene, Niels Jørgensen, havde forsøgt at modsætte sig brugen af manerne: "Hvortil i Hr. Lauritz igen svarede, som Niels Jørgensen vil det bestå og mange folk, som var til stede og det hørte: »Niels! Hvor er I bleven nu så hellig! Tænker I, Gud kommer nu ned af Himmelen som i fordums tid? Der skal råd til Guds råd«. "²⁹²

Den lange, udførlige supplik blev afsluttet ved atter en gang at understrege, at det var Lauritz Hansen alene, som bar hele skylden:

[...]af denne vor ydmygeligste, sandfærdige beretning vil nådigst eragte, hvorledes vi er bedragne af den, som skulle give os de bedste råd, da beder vi på det underdanigste, at den må lide, som haver skylden, og at vi, som aldrig hørte heri nogen gengivelse af ham og derfor tænkte, at det var lovligt, måtte forskånes.²⁹³

Supplikken afstedkom, at Fejøs indbyggere igen fik tilladelse til at måtte gå til nadver. Der var imidlertid et problem med supplikkens fortælling. I provst Jacob Clausens fremstilling blev øens indbyggere citeret for adskillige klager, som de skulle have fremført over Lauritz Hansen, som de efterfølgende på landstinget højt og helligt frasvor sig nogensinde at skulle have sagt.²⁹⁴ Uden nogle førstehandsvidner stod sagen pludselig enormt svagt, og det var nu provstens ord imod Fejøs indbyggeres.

Efter første hjemvisning og en ny proces ved underinstanserne - denne gang med lovligt førte vidner - som resulterede i frifindelser ved både herreds- og landsting, nåede sagen atter Højesteret et år senere, nemlig den 6. maj 1665. Det er endvidere angivet i stævningsbogen, at landsdommeren "[...] skal have underkendt han dermed førte vidner, hvilke vidner menes så lovlig at være forhørt, så de af den højeste ret bør at konfirmeres."²⁹⁵ Vidnerne var altså denne gang ført på korrekt vis og var blevet afhørt på lovlig facon, hvilket havde ført til, at landsdommer på Lolland-Falsters landsting, Stygge Høy, havde frifundet Lauritz Hansen og Fejøs indbyggere. Dette var Jacob Clausen tydeligvis ikke tilfreds med, eftersom han indbragte sagen for Højesteret igen. På den baggrund samledes højesteretsassessorerne igen for at behandle Fejøs-sagen: "Anlangende nogle H. Jacobs vidne, som

²⁹¹ Kallestrup, "De besmittede og de skyldige," s. 59.

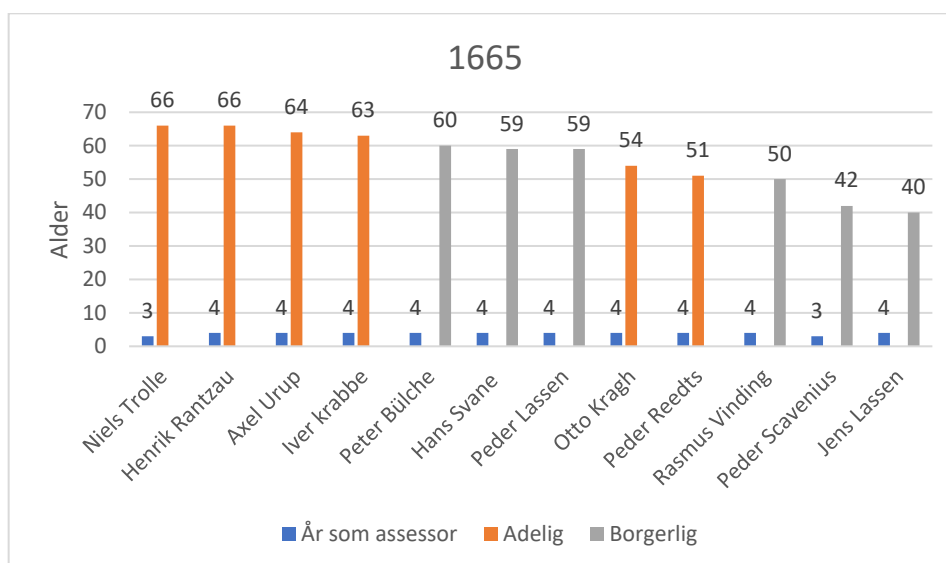
²⁹² Stenfeldt, "En Historie om Mosegrisene paa Fejø 1664—65.," s. 131-33.

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ Ibid., s. 130-34. Citeret efter Stenfeldts transskribering.

²⁹⁵ HR stæv 1665 fol. 188.

landsdom har underkendt i ved hvilke han have beskyldt præsten på Fejø, såvel som den ganske menighed for trolddom eller maneri.”²⁹⁶

Ud af de tolv assessorer var ti gengangere fra året før: Peder Reedts, Niels Trolle, Iver Krabbe, Henrik Rantzau, Otto Kragh, Axel Urup, Peder Lassen, Rasmus Vinding, Peder Scavenius og Jens Lassen. Assessorernes indlæg i forbindelse med voteringen i juni 1665 gik alle på nær én i retning af at stadfæste Lauritz Hansens frifindelse. At votere i gentagne sager på denne måde var ikke noget, der gjorde dem inhabile efter datidens system.

Peder Reedts begyndte voteringen med den bemærkning, at han: ”Have ikke set nogen vidnesbyrd, som kunne fælde den sidste højeste rettens dom”. Niels Trolle fandt landsdommernes dom retfærdig, og Iver Krabbe konfirmerede deres dom. Det samme gjorde Henrik Rantzau, men med den tilføjelse, at provsten ikke burde tiltales. Selvom Villum Lange ikke voterede denne gang, og desuden havde været den eneste, der ved forrige votering havde ytret en tilkendegivelse af, at provsten burde straffes, fandt Henrik Rantzau det alligevel nødvendigt at pointere, at provsten burde gå fri for straf.²⁹⁷

Otto Kragh bekræftede ligeledes landsdommernes dom, men pointerede også, at: ”Provsten af had, at have søgt at ruinere H. Lauritz, og desuden at stille det ind till Majestæten hvis provsten have sig udi sit embede i denne sag forset.” Selvom han i sin tidligere votering kun havde udtalt sig om bevisbyrden, gentog han i anden omgang det tidligere præsenterede hævnmotiv som årsagen bag hele sagens opståen.

²⁹⁶ HR vot 1665.

²⁹⁷ Selvom en sådan tilkendegivelse af en holdning til skyldsspørgsmålet ville gøre en dommer inhabil til at dømme i moderne retspraksis, så var det ikke gældende i 1600-tallet.

Axel Urup konfirmerede dommen, ligesom Hans Svane, der tilføjede, at han fandt både præsten og menigheden for at være fri for tiltale og uskyldige. Peter Bülche udtalte sig kun om, at provsten ”med rette at burde have straf” på grund af den gerning, han havde påført præst og menigheden på Fejø, og gik direkte imod Henrik Rantzaus udsagn. Peder Lassen, benævnt som *Licentiat*,²⁹⁸ ”Konfirmere landsdommernes dom; præsten at bør ske nogen reparation af provsten og det efter Majestætens egenhændige vilje.”²⁹⁹

Som året forinden var det igen Jens Lassen, der udtrykte, hvorvidt der var sandhed i beskyldningen imod Lauritz Hansen: ”*Qvæstio*, om Landsdommerne kunne dømme i den sag, og lade for en gang at skille dem fra hinanden, da syntes ham ikke den højeste ret at kunde dømme før det har været for Bispen og kendes sandt.”³⁰⁰ Ydermere satte han spørgsmålstegn ved, om Landstinget eller Højesteret overhovedet burde dømme i sagen førend biskoppen havde bedømt, hvorvidt trolddomsanklagen var sand. Måske mente Jens Lassen ikke, at hverken Landstinget eller Højesteret havde stor nok teologisk indsigt til at kunne bedømme virkeligheden af en trolddomsanklage, antageligt fordi han var den blandt sine kollegaer, som frygtede trolddom mest. Dette er gisninger, og på baggrund af disse udtalelser kan det ikke med sikkerhed siges, om de andre assessorer var troende eller skeptiske over for trolddommens eksistens, eller i hvilken grad de frygtede den. Dog kan det konstateres, at Jens Lassen var den eneste, der ad to omgange var villig til, om end ganske vagt, at udpege de trolddomstiltalte som skurke. Alle andre afviste beviserne som værende for svage, og tre af assessorerne godtog Gert Eriksen som sagens sande skurk, der af had til Lauritz Hansen havde forsøgt at hævne sig igennem rygter og ubegrundet tiltale. I voteringen fremstår de fire assessorer Henrik Rantzau, Ove Schade, Villum Lange og Jens Lassen som de mest dominerende i deres tilkendegivelser.

Afslutningsvis bemærkes følgende i voteringsprotokollen: ”Kost og tæring gives de meste vota på hundred rigsdaler til præsten af provsten.”³⁰¹

Endelig dom:

Sognepræsten og hans sognebørn blev frifundet ved underretten og Landsting, hvilket blev stadfæstet af Højesteret.

²⁹⁸ Licentiat - Peder Lassen fik i Basel 1636 den juridiske licentiatgrad på afhandlingen *De jurisdictione et imperi*.

²⁹⁹ HR vot 1665 67/128 jævnfør daisy.

³⁰⁰ Ibid.

³⁰¹ Ibid.

Udi den sag Hr Jacob Clausen contra Hr Lauritz Hansen på Fejø

[...] da intet nøjagtigt om den gerning som hr Lauritz Hansen og Fejøs indbyggere beskyldes for bevist blev, og der nu efter lovlig til hjemtingene førte proces aldeles intet fremførtes eller i retten lægges hvormed den omtvistede gerning de beskyldte med nogen grund overbevises, er herpå for retten afsagt. At Landsdommernes dom bør i alle måder ved magt at blive, så at hr Lauritz Hansen straks sit kald og embede fuldkommen igen tiltræde og nyde, og Fejøs indbyggere i alle måder for de beskyldninger som dem er tillagt, og alt hvis deraf *dependere* kunne frie forblive, og eftersom hr Lauritz Jacobsen³⁰² formedelst denne sag han nu frikendes for, stor viderværdighed og bekostning er påført, da bør hr Jacob Clausen, som den første har [sagen] begyndt, og siden til ende den ført, at give samme hundred rigsdaler til kost og tæring.³⁰³

Således kunne Lauritz Hansen herefter fortsætte sit hverv som sognepræst på Fejø, hvis borgere igen frit kunne nyde sakramentet. Provsten Jacob Clausen måtte betale kost og tæring til Lauritz Hansen, og lykkedes på ingen måde med at disciplinere præsten. Tilbage står spørgsmålet om, hvorvidt sagen var forblevet ved en gejstlig sag og et rap over fingrene for Lauritz Hansen med en mindre dom på åbenbart skrifte, hvis ikke også alle Fejøs indbyggere var blevet frataget sakramentet. Da først hele øen lukkede sammen om sig selv og pure benægtede nogensinde at have erkendt noget som helst, stod en frustreret provst tilbage uden sag. Han havde ageret i overensstemmelse med den gejstlige lovgivning og ganske sikkert ud fra hæderlige intentioner om at sætte en af sine sognepræster i rette – om end opmærksomheden på sagen nok var henledt af Gert Eriksen, der havde mere personlige bagtanker.

På Det Kongelige Bibliotek kan man låne en bog på knap 200 sider med titlen *Tings Vidner, Proces og Dom Slutning imod Presten og Meenige Indbyggere paa Fæø for Troldom og deslige Ting som de var Beskyldt for*, (1665).³⁰⁴ Den er skrevet samme år, som sagen blev afsluttet, og bogen viser, at sagen var kuriøs, også i sin samtid, og den har sikkert været et samtalepunkt blandt flere folk på Lolland-Falster, Fyn og de sydfynske øer. Dette til trods gik sagen efter alt at dømme hurtigt i glemmebogen.

³⁰² Der må her være tale om en skrivefejl, hvor navnet burde være Lauritz Hansen, idet det også er denne, som der refereres til i voteringsprotokollen med den afsluttende sætning: Kost og tæring gives de meste vota på hundred rigsdaler til præsten af provsten.

³⁰³ HR dom 1665 fol. 79v-80r.

³⁰⁴ "Tings Vidner, Proces og Dom Slutning imod Presten og Meenige Indbyggere paa Fæø for Troldom og deslige Ting som de var Beskyldt for," in NKS, 727, 4° (Det Kongelige Bibliotek, 1665).

Foruden at være nævnt i J.C. Jacobsens *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans* (1966),³⁰⁵ er Fejø-sagen kun blevet behandlet nærgående af Niels Stenfeldt i *Træk af Livet paa Fejø* (1931),³⁰⁶ og i *En Historie Om Mosegrise* (1933) i *Lolland-Falsters Aarsbog*. Sidstnævnte er næsten identisk med førstnævnte, men der er enkelte forskelle på de to udgaver. Begge (Stenfeldt 1933) giver dog et udmærket oprids af sagen, til trods for, at Stenfeldt ikke brugte henvisninger til sine kilder, og selvom han ganske tydeligt har læst *Tings Vidner, Proces og Dom Slutning imod Presten og Meenige Indbyggere paa Fæø for Troldom og deslige Ting som de var Beskyldt for*, (1665).³⁰⁷ Stenfeldt har dog haft en god forståelse for sagens forløb, men han trækker ofte sine citater sammen og omskriver dem, så de fremstår mere harmoniserede, men uden at henvise til originalmanuskriptet eller gøre opmærksom på, at han her selv har tolket. Han slutter sin beretning om det, som han kalder for Manesagen, med følgende konklusion: ”Troen på trolddoms kraftige virkninger var endnu levende både hos menigmand og gejstlige, men de mere oplyste og dannede dommere ville helst undgå at have med den slags sager at gøre.”³⁰⁸

Denne udtalelse taler direkte ind i den længe accepterede diskurs, hvorefter trolddomsprocesserne ophørte, fordi den oplyste elite ikke længere troede på den slags overtro, som almuen og endda præstestanden måske endnu godtog. Dog ses det igennem Højesterets voteringsprotokoller fra sagen, at assessorerne med enkelte undtagelser ikke udtalte sig om, hvorvidt trolddommen var reel eller ej. I stedet var de interesserede i, hvorvidt sagen var ført korrekt (som også er det juridiske spørgsmål, som de i første omgang var forpligtede til at afklare) og om de fremlagte vidnesbyrd kunne underbygges. Det var det rent juridisk tekniske, som blev omdrejningspunktet. På den måde kunne trolddomsanklagen sammenlignes med en anklage for en hvilken som helst anden forbrydelse, idet der i denne sag ikke var fokus på, om forbrydelsen teoretisk kunne have fundet sted, men om hvorvidt der i dette konkrete tilfælde fandtes nok troværdige vidner og beviser til at forbrydelsen kunne bevises.

³⁰⁵ Jacobsen, *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*, s. 289.

³⁰⁶ Stenfeldt, *Træk af livet på Fejø i svundne tider*, s. 89-100.

³⁰⁷ "Tings Vidner, Proces og Dom Slutning imod Presten og Meenige Indbyggere paa Fæø for Troldom og deslige Ting som de var Beskyldt for."

³⁰⁸ Stenfeldt, *Træk af livet på Fejø i svundne tider*, s. 100.

Vissenbjerg 1672

Vissenbjergs birkemænd contra Lisbeth Niels Hansens

I denne sag var det Lisbeth Niels Hansens fra Vissenbjerg på Fyn, som blev anklaget for trolddom af tre fæstebønder, og ved første retsinstans var blevet dømt til bålet, hvorefter sagen gik til landstinget.³⁰⁹ Landsdommer Jens Lassen frifandt Lisbeth Niels Hansens, og indbragte sagen imod nævningene for Højesteret, idet de forudgående havde rejst flere lignende sager, der ikke var ført korrekt. De tre nævninge frafaldt ved Højesteret deres anklage imod Lisbeth Niels Hansens, ikke mindst idet hendes svigersøn forsvarede sin svigermor, der blandt andet var tiltalt for at have ombragt sit barnebarn ved hjælp af trolddom.

Lisbeth Niels Hansens var blevet udlagt af en dømt troldkone, Anna Knuds, der blev henrettet i 1671. Biskop Jens Bircherod overværede med god sandsynlighed netop Anna Knuds henrettelse, idet han i sin dagbog havde noteret, at han den 26. Juni 1671:³¹⁰ ”var [...] med et stort kompagni venner og kendinger af byen forrest, og så en troldkvinde brændes udi Vissenbjerg Sogn henved 11 Klokkeslæt om formiddagen.”³¹¹

I tiden 1671-1672 tyder det på, at der blev ført mindst otte trolddomsprocesser i Vissenbjerg, inklusiv Lisbeth Niels Hansens' sag.³¹² Hun var en af de fem, der blev frikendt på landstingsniveau, mens dødsdommen for tre andre, nemlig Anna Knuds, Maren Pedersdatter og Maren Clausen, blev opretholdt.³¹³

Landsdommer Jens Lassen, som frifandt Lisbeth Niels Hansens ved Fyns Landsting, var selvsamme person, som havde siddet som højesteretsassessor i Fejøsagen, hvor han som den eneste havde tilkendegivet en accept af, at sognepræst Lauritz Hansen og Fejøs indbyggere havde begivet sig af med de ’forbudne [trolddoms]kunster’, som de stod anklaget for. I sagen mod Lisbeth Niels Hansens var Jens Lassen dog meget tilbageholdende:

³⁰⁹ V. A. Secher, *Corpus constitutionum Daniæ : Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*, 6 vols., vol. 2 (København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie., 1889-90), s. 33. Jævnfør *Den kalundborgske reces*, 21. november 1576, se bilag 1. Kirkenævnet bestod oftest af omtrent 12 +/- udvalgte mænd fra samme sogn som tiltalte. Det var deres pligt at sværge

tiltalte enten skyldig eller uskyldig.

³¹⁰ Jacobsen, *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*, s. 290.

³¹¹ John M. Møller, *Historiske oplysninger om Vemming Sogn* (Odense 1916), s. 9.

³¹² Ibid., s. 8-9. Heri angives det til mindst syv sager, men med den ofte omtalte Maren Clausen, beløber antallet sig til otte, om end hendes sag nok har været i årene op til 1671.

³¹³ Martin Skovbo, "Fra Hekseprocessernes Tid," i *Årbog for Odense og Assens Amter 1925* (1925), s. 537.

Den 22. May Anno 1672.

Hr. landsdommer Jens Lassen.

Dom over Elisabeth Niels Hansens angående trolddom.³¹⁴

Endda Elisabeth Niels Hansens nogle gange for trolddom befindes at være udlagt, der over hun og er bleven berygtet og af Peder Jensen. Jørgen Lauritzen og Jørgen Andersen trolddomssag ved lovs ed påsvoret, og nævningerne efter sådan beskyldning [...] haver svoret hende til bål og brand, så findes samme deres sigtelse imod hendes høje benægtelse og forklaring om hendes rejse til hendes broder på landets lov e såvel funderet, eller med vidnesbyrd og andre omstændigheder bestyrkede, at jeg mig tør forstå hende derfor fra livet at dømme; Thi kan deres toug³¹⁵ som på nogle henrettede misdæderes bekendelse udi pinslen og forne Peder Jensen, Jørgen Laursen og Jørgen Andersens ufunderede sigtelser uden lovlig bevis begrundet, ej følges, men som ugjort meldes. Og eftersom de har adskillige *Præjudicata*, og nyligt ud i deres eget sogn, hvorledes nævningernes toug i lige sager er underkendt, da kunne de for fælding ej befries, medmindre de derfor kongelig benådning kan erlange, og sagsøgerne denne proces' billig bekostning under rettens videre *execution* at erstatte.³¹⁶

De dømte troldfolk havde udlagt Lisbeth Niels Hansens, men først under tortur efter deres endelige landstingsdom. Eftersom Jens Lassen ikke virker til at have følt sig sikker på, at Lisbeth Niels Hansens reelt havde begået trolddom, og idet nævningenes dårlige rygte ikke gjorde dem troværdige, valgte Jens Lassen at dømme nævningene, og frifinde Lisbeth Niels Hansens. Yderligere ses det, at han i samspil med sin meddommer Hans Oldeland havde været tilbageholdende med at stadfæste dommene over de andre trolddomsanklagede i Vissenbjerg sogn. Det var ikke kun sagen imod Lisbeth Niels Hansens, men også i flere af de andre sager, hvor det kan ses i domsslutningen, at der var blevet lagt vægt på bevisførelsen (eller mangel på samme), ry og rygte, samt nævningenes enfoldighed. Herunder vil blive givet et overblik over de forskellige sager, der gik forud for Lisbeth Niels Hansens' sag i Vissenbjerg:

Den 15. marts 1671 blev Lucie Niels Steensen frikendt for trolddom af Jens Lassen. Frikendelsen havde baggrund i, at der ikke fandtes yderligere bevis end at Lucie var blevet udlagt af Maren Clauses, den henrettede og dømt troldkone, samt anklaget af en person ved navn Peder Tommesens for at have lovet ham ulykke. Der blev i dommen lagt vægt på, at man ikke kunne stole på en misdæders vidnesbyrd og at Peder Tommesens tidligere havde givet usandfærdige vidnesbyrd, hvilket dette

³¹⁴ Ligesom mange andre, så staves Lisbeth Niels Hansens navn på mange forskellige måder i retsdokumenterne alt efter hvilken skriver, som skulle nedfælde detaljerne.

³¹⁵ Vidnesbyrd.

³¹⁶ Skovbo, "Fra Hekseprocessernes Tid," s. 540.

derfor også mistænkes at være.³¹⁷ Samme dag blev der ligeledes afsagt dom over Birgete Peder Hansens. Hun var blevet udlagt 24 år tidligere af Lars Bøn Hahn og for nyligt af sin egen søster. Hendes naboer havde dog kun givet hende et godt skudsmål og svor, at hendes rygte var godt, så derfra frafaldt nævningenes dom, og det blev igen udpenslet, at de på grund af deres enfoldighed ikke ville blive straffet yderligere.³¹⁸

Om onsdagen den 7. juni 1671 var både Jens Lassen og kollegaen Hans Oldeland på arbejde, da de afsagde dom over Anna Knuds (Nielsens). De lovligt førte vidner havde berettet om Anne Knuds' onde gerninger og rygte, og det blev også fremhævet, at den henrettede Maren Clausens havde udlagt hende lige inden dødsdommen blev eksekveret. Ydermere blev det nævnt, at hun ikke havde forsøgt at forsvare sig ved hverken birke- eller landsting.³¹⁹

Den 2. november 1671 sad begge landsdommere i retten over Maren Peders. Hun havde både et ondt rygte, der løb 24 år tilbage til en udlæggelse af Lars Bøn Hahn,³²⁰ og i modsætning til Birgete Peder Hansens, blev hendes onde 'idræt' bekræftet af tingsvidnerne.³²¹ Selvom hun havde erklæret sin uskyldighed, havde hun forsøgt at flygte fra fængslet, hvilket dommerne vurderede talte for hendes skyld. Dommen over hende blev stadfæstet.³²²

Den 15. november 1671 var det kun landsdommer Hans Oldeland, der afsagde dom i Fyns Landsting. Først over Maren Niels Marcusens, hvis rygte var ondt og Hans Oldeland fandt det "underligt" at hendes egen kødelige mor havde udlagt hende, hvis ikke der skulle være en sandhed i, at hun havde lært sin egen datter "spøgerier", men ikke desto mindre underkendte han nævningenes dom, men fritog dem fra yderligere repressalier grundet deres uvidenhed.³²³ Samme dag blev der, også kun af Hans Oldeland, afsagt dom over Anne Ibsdatter, angående dennes trolddomsanklage. Anne Ibsdatter havde også et særdeles ondt rygte, og ligesom ovenstående ses det igennem protokollen, at landstingsdommer Hans Oldeland var oprigtigt i tvivl, om end han endte med en frifindelse, og en reprimande til nævningene.³²⁴

Højesteretsassessorernes vota:

³¹⁷ Ibid., s. 538.

³¹⁸ Ibid.

³¹⁹ Ibid.

³²⁰ Omtales som Lauritz von Hans.

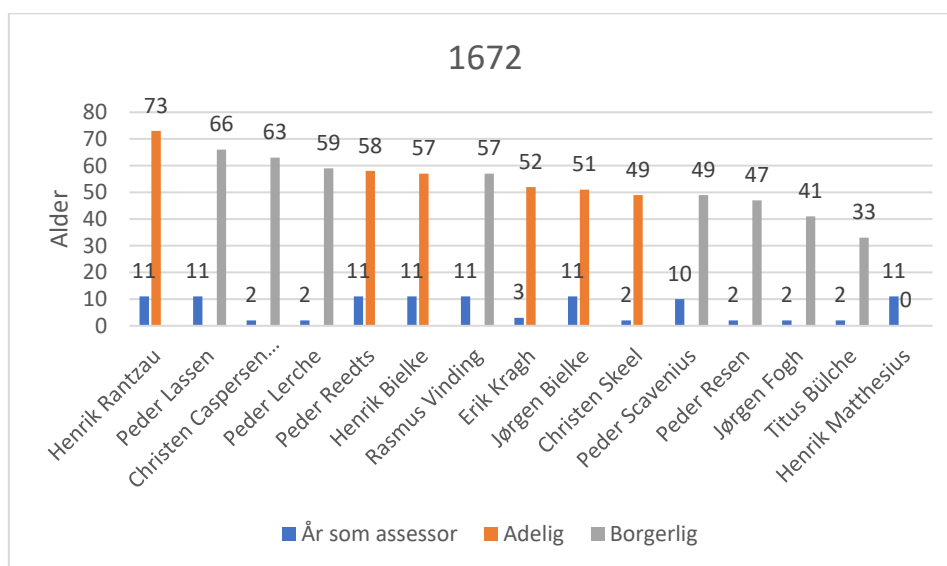
³²¹ Ifølge Den Store Reces 1643: rette troldfolk var dem "som med Djævelen sig bebundet har eller med ham omgås" og som brugte de forbudne kunster til "trolddoms onde og ulykkelig idræt."

³²² Skovbo, "Fra Hekseprocessernes Tid," s. 538.

³²³ Ibid.

³²⁴ Ibid., s. 538 ff.

Der var 15 Højesteretsassessorer, der afgav votering i Vissenbjerg-sagen.

Voteringsprotokollen indledes således:

Vissenbjerg Birkemænd contra Lisbet Niels Hansens citer: Landsdommer i Fyn anlangene en sigtelse som førte: Vissenbjerg Birkemænd sigter Lisbet Niels Hansens for trolddoms synd, for hvilken sigtelse Landsdommerne kender hende fri, eftersom der ingen ret *fundament fantio* i samme sigtelse³²⁵

Ingen af assessorerne berørte emnet om trolddom i forbindelse med anklagen imod Lisbeth Niels Hansens. Den var hun retteligt set også frifundet for, men det var umiddelbart heller ikke et emne, der blev skænket hverken linjer eller ord i voteringsprotokollen. Dette hænger sammen med, hvad der var anket for. Dommerne skulle kun tage stilling til det, de blev bedt om. Hvis skyldsspørgsmålet blev anket, behandlede de det. Hvis kun strafudmålingen var anket, angik ankesagen kun det. Alligevel var det ikke unormalt, at Højesteret gik ind og afgav dom på områder, som der ikke var indbragt. Trods deres selviscenesættelse som en dommerstand, der fulgte loven til punkt og prikke, var de som landets magthavende elite også vant til at kunne agere uden for de skarpt optrukne grænser. I denne nærværende sag var det dog alene de tre nævninges strafudmåling, som diskuteredes. De første syv assessorer erklærede sig enige med justitiarius Peder Reedts i, at nævningene ikke burde dømmes.³²⁶

³²⁵ HR vot 1672.

³²⁶ Ibid.

Både Henrik Bielke og Henrik Rantzau var i de efterfølgende voteringer enige med Peder Reedts, men dog med undtagelsen, at nævninge ikke burde straffes. Jørgen Bielke, Erik Krag og Christen Skeel var ligeledes enig med Peder Reedts, og Erik Kragh tilføjede, at "[...] der foruden at sagsøgerne burde erklære kvinden og betale hendes kost og tæring."³²⁷

Peder Resen var mere blid i sit vota, der konfirmerede landstingsdommen, men "[...] hvad nævningene angår da dennes for deres *simplicitet* skyld at skånes."³²⁸

Henrik Mathesius tilsluttede sig koret, der erklærede sig enig med Peder Reedts.

Herefter indvendte Peder Lassen, at "[...] både sagsøgerne og nævningene burde stå åbenbart skrifte og betale kvinden kost og tæring"³²⁹, hvilket både Rasmus Vinding, Peder Scavenius og Peder Lerche tilsluttede sig, mens Titus Bülche og Christen Caspersen Schøller istemte sig Peder Reedts, mens alene Jørgen Fogh var af den opfattelse, at landstingsdommen burde stå ved magt.

Efterfølgende blev der indføjet en notits om, at det yderligere blev diskuteret, hvorvidt nævningene desuden burde betale Lisbeth Niels Hansens 20 rigsdaler udover at dække omkostningerne for hendes kost og tæring.³³⁰ Det endte med, at nævninge skulle betale 10 rigsdaler samt kost og tæring til Lisbet Niels Hansens, men derudover blev de forskånet for yderligere straf, herunder både kirkens disciplin samt at miste deres boslod.³³¹

Endelig dom:

Lisbeth Niels Hansens frifandtes, og nævningene blev skånet, eftersom det vurderedes, at de havde handlet: "mere af uforstand og enfoldighed end med forsæt imod bedre videnskab."³³² I dombogen er der et langt og udførligt referat af hændelsesforløbet samt en næsten ordret gentagelse af dommen fra voteringsprotokollen.³³³

Det er i denne sag interessant, hvor stor betydning korrekt proces- og bevisførelse blev tillagt. At Jens Lassen selv frifandt flere tiltalte troldfolk, skal ikke nødvendigvis ses som et udtryk for dennes personlige holdning til, om de pågældende havde bedrevet trolddom, men nærmere som udtryk for, at i denne situation var det af større betydning, hvorvidt sagerne var ført korrekt. Ingen af de andre

³²⁷ HR vot 1672.

³²⁸ Ibid.

³²⁹ Ibid.

³³⁰ Ibid.

³³¹ Ibid.

³³² Ibid.

³³³ HR dom 1672 fol. 377v.

assessorer kom med særlige bemærkninger vedrørende trolddom. De to mest markante er henholdsvis Peder Resen, der stemte for at lade nævningene gå fri, idet de ganske enkelt havde været for simple til at forstå, at de handlede forkert, mens Peder Lassen omvendt mente, at der burde straffes med åbenbart skrifte og bøde. På en måde stemte Peder Lassens udsagn bedst overens med en luthersk tankegang om tugt, hvor de, som straffes, skal forstå hvorfor.³³⁴ Modsat Peder Resen, der ville fritage dem for straf, inkluderede Peder Lassens forslag et potentielt belærende aspekt. Begge mænd havde studeret udenlands i mange år og var meget velbevandrede i jura, men selvom Peder Resen var søn af biskop Hans Resen, var det Peder Lassen, som havde haft et kanonikat i Aarhus, og for hvem tugt og læring måske lå mere på sinde.³³⁵ Peder Resen var derimod kendt for sin store bogsamling og kærlighed til bøger, så hans ynke af de *simple* nævninge bør måske også ses i lyset af denne baggrund.³³⁶

Stort set ingen af Vissenbjergsagerne er blevet omtalt i eftertiden, og til trods for, at tre mennesker mistede livet, forekommer sagerne at være gået i glemmebogen. De blev kort behandlet i *Årbog for Odense Og Assens Amter 1925* af Martin Skovbo i artiklen *Fra Hekseprocessernes Tid*, og Lisbeth Niels Hansens sag er nævnt i J. C. Jacobsens *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans* (1966), men her nævnes det ikke, at sagen blot er én i en række af sager.

³³⁴ Se kapitel 5: *Religionens rolle*.

³³⁵ C. F. Bricka, *Dansk biografisk Lexikon: Tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814* (Kjøbenhavn: Gyldendal, 1887), X, 116.

³³⁶ *Ibid.*, XIV, 12-13.

Rendalen 1674

Laugmand Christen Jensen contra laugmand Jens Bang, sorenskriver Liv Borch og foged Johan Steenkuhl

I Rendalen, Norge, angav den 11-årige Karen Knudsdatter sin mor, Kirsten Møms, sin søster, Ingwild Knudsdatter og en tredje kvinde, Ragnhild Noerset, for at have bragt hende med til Blåkuld til sabbat.³³⁷ Både Ingwild og Ragnhild indrømmede først anklagerne, mens Kirsten vedblev sin uskyld. Oprindeligt var der hele 17 trolddomsanklagede i Rendalen, der stod tiltalt for at kidnappe børn med til Blåkuld, men kun de tre ovennævnte kvinder blev dødsdømt på baggrund af beskyldningerne.³³⁸ Sagen blev ført af den lokale foged, Johan Steenkuhl, og de tre kvinder blev dømt til bålet af laugmand Jens Bang og sorenskriveren Liv Borch,³³⁹ hvorefter Laugstinget, med samme Jens Bang som dommer, stadfæstede dommen. Herefter blev de dømtes gods konfiskeret af foged Johan Steenkuhl. Atter ses et punkt, hvor retssikkerheden set med moderne øjne næppe virker forsvarlig. Ved at lade Jens Bang dømme i begge instanser undermineredes retssikkerheden gevaldigt, og kompromitterede 2-instans-princippet.

Sagen blev anket til Overhofretten³⁴⁰ i Kristiania,³⁴¹ hvor de anklagede blev frifundet, men laugmand Christen Jensen,³⁴² der i kraft af at være ejer af det gods, som de tiltalte hørte ind under, ankede dommen videre til den danske Højesteret. Christen Jensen mente, at domfældelsen i Overhofretten var i strid med recessen af 1643 III-21, og at fogeden, sorenskriveren og laugmanden burde drages personligt til ansvar.³⁴³

³³⁷ Blåkuld var et af de mange sabbatsteder, som var mytologisk bundet til trolddomstroen. Blåkuld, Bloksbjerg, Trondhjem: alle var steder, der optrådte som lokationer, hvor troldfolk valfartede til for at mødes til djævelsabbatter. Disse møder kunne også foregå lokalt, såsom på Sankt Peders kirkegården i Ribe eller Hesnæs på Falster.

³³⁸ "Trolldomsprosessen i Rendalen," Oslo Universitet, <https://www.norgeshistorie.no/kilder/enevelde/K1220-Trolldomsprosessen-i-Rendalen.html>.

³³⁹ Sorenskriveren var oprindeligt blot skriver i retssagerne, men i 1634 blev sorenskriveren meddommer, og frem til 1660 var sorenskriveren tilset af lensherren og dermed underlagt lensherrens fuldmægtige, fogeden. Knutsen, *Trolldomsprosessene på Østlandet: En kulturhistorisk undersøgelse*, s. 48.

³⁴⁰ Oprettet i 1666 som afløsning for Herredagen. Overhofretten var samlet en gang årligt, hvorefter deres møde varede indtil alle sager var behandlet. Overhofretten var ikke et direkte sidestykke til den danske Højesteret, idet en dom fra Overhoffretten kunne ankes til Højesteret i København. Ibid.

³⁴¹ Nuværende Oslo.

³⁴² Christen Jensen havde i 1662 "for forstærkning i fejdetid" fået et omfattende jordegods i Østerdalen, Soløer, m.v. Bricka, *Dansk biografisk Lexikon: Tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814*, Bind VIII, s. 401.

³⁴³ Jacobsen, *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*, s. 291.

I Højesteret blev de tre tiltalte kvinder uforbeholdent frikendt, hvilket var yderligere renselse end dommen i Overhofretten havde lydt på. Her hed det, at selvom der ikke fandtes bevis til at dømme dem, så:

[...] haver deres sjælesørgere, såvel som kongelige majestæts foged og andre vedkommende deres levned og indretter at (flittig observere og) påagtet, eftersom de ej synes for *suspicion* og mistanke aldeles fri at være. Imidlertid bør de passerende domme ikke komme dommerne efter Citantens hårde og uvillig irettesættelse, ej heller sagsøgeren eller vidnesbyrdene til skade i nogen måder [...]

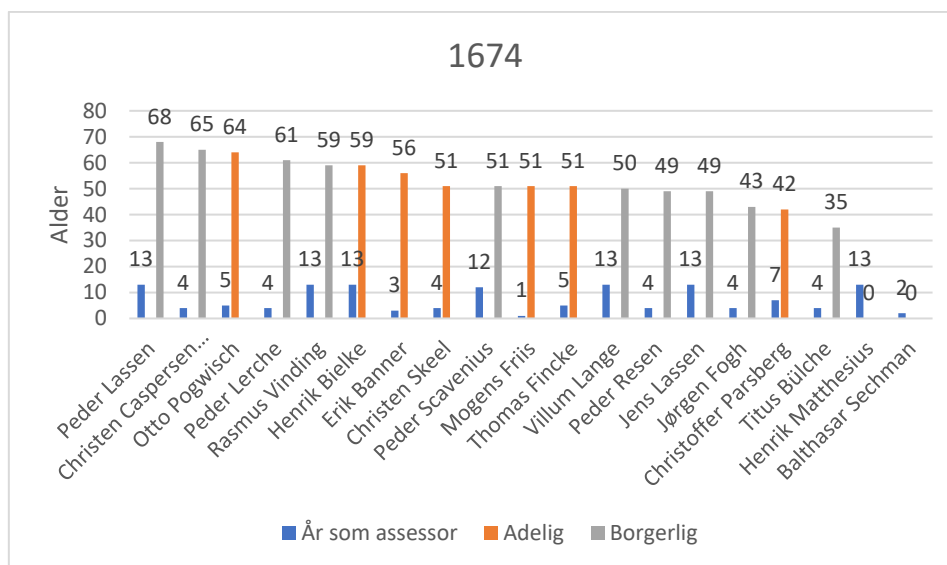
Dette punkt blev ikke videreført i Højesteretsfrifindelsesdommen, hvori de frifandtes fuldstændigt.

En interessant note til sagen er, at den blot var en ud af fire sagsanliggender, som laugmand Christen Jensen indbragte for den danske Højesteret. Foruden sagen vedrørende de tre trolddomstiltaltes skyld, var der også et punkt vedrørende den behandling, ”den hårde medfart”, som de havde udsat de tiltalte for, et yderligere punkt” angående nogle kirkepenge, hvor udi Christen Jensen skal være interesseret” samt slutteligt et punkt ”angående nogle hans bønder i Østerdalen” og deres ejendele, som skulle været gået til Jens Bang, Johan Steenkul og Liv Borch.³⁴⁴ Dette viser, at selvom de tre trolddomstiltale kvinders skyldspørgsmål har været relevant, var det også blot én i rækken af søgsmål, som Christen Jensen havde akkumuleret. Det fremstår derfor i samlet kontekst mindre næstekærligt og mere som blot endnu et punkt på dagsordenen. Trolddomstiltalen var af samme vægtighed som en sum kirkepenge.

Højesteretsassessorernes vota

I sagen vedrørende spørgsmålet om trolddom sad der 19 assessorer.

³⁴⁴ Peder Lassens vota om den hårde medfart: ”De har fortjent at straffes efter Christian III’s Reces, derfor det var sket i Danmark. Mens eftersom det er sket i Norge remitteres det til Majestæten.” – Selvom Højesteretten dømte til Christen Jensens fordel (eller, helt konkret de tre tiltalte kvinders fordel) i de to første sagspunkter, så dømte de imod Christen Jensen i de to sidste, hvor han yderligere blev irettesat for sin unødvendigt hårde (læs: respektløse) tone overfor Overhofretten. Dette er helt i tråd med assessorernes selviscenesættelse som værende meget optaget af at procedure og protokol skulle overholdes og følges korrekt. Det er ikke tydeligt ud fra højesteretsprotokollerne, hvorvidt Jens Bang og Liv Borch vitterligt havde dømt efter 1591-reskriptet, som der hentydes til, eller om dette bare var noget Chresten Jensen brugte som led i at miskreditere dem i forbindelse med de andre sager, som han indbragte for Højesteret.

Christen Skeel, Peder Resen, Henrik Matthesius, Peder Lassen, Rasmus Vinding, Peder Scavenius, Jens Lassen, Titus Bülche, Jørgen Fogh, Christen Caspersen Schøller, Peder Lerche, Henrik Bielke var alle gengangere fra tidligere trolddomsrelaterede sager.

Otto Pogwischs vota var det første, hvori han stemte for at stadfæste Overhofrettens dom. Efter ham var alle assessorerne enige om, at de trolddomstiltalte kvinder burde frifindes, eller som Christen Skeel sagde lige efter Pogwitsch: ”de beskyldte folk bør ganske at være fri og de som her har handlet med dem, bør at erstatte dem processers omkostning og kost og tæring”³⁴⁵

Enkelte af assessorerne kom med yderligere bemærkninger om sagen og dens natur, herunder Peder Lassen, der udtalte, at: ”Johan Steenkul er årsag til alt dette. Det er uhørligt på den manér ved bøddel at inkvirere sådant. Steenkul at give disse beskyldte folk for trolddom kost og tæring. De bør ganske at være fri og hæfte processens omkostning.”³⁴⁶ Af Overhofrettens dom fremgår, at der havde været nogen, der havde udgivet sig for at være bøddel for at true de tiltalte til at tilstå:

Deraf hel løs fundament, skal have fradømt, tre kvindspersoner, nemlig Knud Mømskvinde, hans datter Ingvild, og Ragnild Noerset, deres liv til bål og brand, samt gård og formue at være forbrudt, for trolddom, kunster, efter tvende små umyndige pigeboerns snak, hvilke citanten så godt som formener dertil skal være lokket og tvungen, at sige den del i de hverken med sandhed viste eller forstod, såvel som andre siden derefter, formedelst de midler dertil brugt er, så som en der udgav sig for bøddel, med sværd, pinebænk, og i andre måder, måtte bekende, det de ej selv viste eller forstod [...]³⁴⁷

³⁴⁵ HR vot norsk 1674A fol. 152v.

³⁴⁶ Ibid.

³⁴⁷ Overhofretten, ekstraktprotokoll nr. 238 1673, s. 121a-b.

Villum Lange var herefter den første af assessorerne, der bemærkede, at både laugmand Jens Bang, sorenskriver Liv Borck samt foged Johan Steenkul burde fratages deres embedsposter som straf for deres ageren i sagen: ”Proceduren er uhørlig. Steenkul at forkoste folkene deres bo og skadeslidelse og betale Christen Jensen processens omkostning. Folkene at være fri. [...] Laugmanden, sorenskriveren og fogeden miste deres bestilling.”³⁴⁸

Dette erklærede Peder Scavenius, Jørgen Fogh, Peder Lerche og Balthasar Sechman sig enige i, og både Jørgen Fogh samt Peder Lerche indskød desuden, hvilket Balthasar Sechman var enig i, at den person, som havde udgivet sig for at være bøddel for at skræmme de tiltalte til tilståelse, ”bør at gå på Bremerholm.”³⁴⁹

Desværre italesatte ingen af højesteretsassessorerne noget yderligere om grundlaget for barnets anklage i første omgang: beskyldningerne om kidnapning af børn til sabbat på Blåkuld. Hele sagen i Rendalen med de mange udpegelser fra børn af troldfolk bar mange lighedstegn til Mora-processerne, senere kendt som Det Stora Oväsandet, som stod på i perioden 1668-1676. Det drejede sig ikke kun om én enkelt kædeproces, men de mange sager begyndte med en tiltale i Mora, hvorfra panikken bredte sig, og ledte til omtrent 280 henrettelser for trolddom i den ovennævnte tidsperiode.³⁵⁰ Fælles med Rendalen-processen var, at sagerne ligeledes baserede sig på vidneudsagn fra børn, der berettede om natlige troldtogter til Blåkuld. Dette var ikke almindeligt for de norske trolddomsprocesser, hvilket tyder på en påvirkning af Mora-sagerne.³⁵¹ Idet assessorerne dog ikke nævnte hverken Karen Knudsdatter eller de samtidige Mora-sager, kan der dog ikke konkluderes noget endegyldigt om deres holdninger hertil bortset fra, at alle højesteretsassessorerne erklærede sig enige med Overhofrettens dom, i hvilken der flere gange nævnes, at det eneste vidnesbyrd var fra en umyndig pige:

Da befinder vi efter alle deres for os hårde og bestandige benægtelse (sigendes sig til første bekendelse at have været nødt, og af frygt for pinsel til truet) flittigste eksamination enhver særdeles så og denne sags egentlig beskaffenhed og overvejelse, ikke dem, *efter denne umyndige piges eneste angivelse*, fra deres liv at kunne dømme medens dem indtil anden bekendelse og bedre bevisning frikender [...] ³⁵²

³⁴⁸ HR vot norsk 1674A fol. 152v.

³⁴⁹ Ibid. fol. 153r.

³⁵⁰ For en udførligt komparativ analyse imellem Mora og Rendalen, se Anne-Sofie Schjøtn Skaar, "En retshistorisk komparasjon av trolddomsprosessene i Mora (1669) og Rendalen (1670-74)" (2019).

³⁵¹ Ibid., s. 46.

³⁵² Overhofretten, ekstraktprotokoll nr. 238 1673, s. 121a-b. Egen kursivering.

Det forhold, at Højesteret fulgte Overhofrettens dom, indebar en implicit tilkendegivelse af, at de godtog den argumentation, som forelå i sagen for Overhofretten. Børnehekse var ikke almindelige i Skandinavien, hvor børn som oftest blev anset for de uskyldige ofre for troldfolkenes onde hensigter.³⁵³ Der var dog tidligere danske trolddomssager, hvor børn havde optrådt som vidner, og på samme måde som i Mora og Rendalen berettet om bortførsler til diabolske sammenkomster. I disse tilfælde blev børnene dog ikke selv tiltalt for trolddom. Disse var ikke hyppige, og de mest notoriske havde fundet sted 32 år forinden i Ribe.³⁵⁴

Som i de forudgående sager omtalte assessorerne heller ikke trolddomsgerningen her. De mest udprægede udsagn var atter fra Peder Lassen og Villum Lange, hvoraf sidstnævnte mente, at hele proceduren var 'uhørlig'. Dette mindede om hans udsagn i forbindelsen med Fejø-sagen, hvor han kaldte trolddomsanklagerne for 'uhørlige gisninger'. Hvor det værste i Fejø-sagen var, at kongen var blevet besværet med sagen, så rådede Villum Lange denne gang til, at sagen blev forelagt for hans majestæt, og han indstillede til, at både laugmanden, sorenskriveren og fogeden mistede deres embede. Peder Lassen brugte ligesom Villum Lange udtrykket uhørligt om sagen, og måden hvorpå en falsk bøddel var blevet brugt til at skræmme tilståelser ud af de involverede for en skærpende omstændighed. Ydermere meldte Peder Lassen kontant ud: Fogeden Johan Steenkul var årsag til det hele. Indirekte fritog han dermed den 11-årige Karen Knudsdatter for sit falske vidnesbyrd – noget alle assessorerne i tavshed syntes enige om ikke at italesætte.

Endelig dom

Kirsten Møms, Ingwild Knudsdatter og Ragnhild Noerset blev alle frikendt for trolddomsanklagen. Foged Johan Steenkul blev tilpligtet at tilbagelevere til frifundnes bo, erstatte dem for spot og skade, samt betale 300 rigsdaler for processernes omkostning. Hvis han ikke kunne opfylde disse krav, skulle sorenskriveren og laugmanden hæfte, og fradømmes deres embeder.³⁵⁵

Selvom fogeden Johan Steenkul klart tildeles rollen som skurk i fortællingen, bliver der ikke givet et bud på hans bevæggrunde. Der kan eventuelt argumenteres for et vagt motiv om berigelse i form af det konfiskerede gods, hvilket dog ikke forklarer, hvorfor der var 14 yderligere trolddomstiltalte i Rendalen. Som dommer skal man normalt ikke forholde sig til folks

³⁵³ Om besættelsessagen på Rosborg, og Niels Munks børns 'besættelse', se Kallestrup, *Agents of Witchcraft in Early Modern Italy and Denmark*, s. 102-04.

³⁵⁴ Louise Hauberg Lindgaard, "'Din onde ånd og slemme Djævel, hvad gør du i det uskyldige barn?' - Børns rolle i de danske hekseprocesser," *Levende viden, kulturhistorisk årbog for Esbjerg- Ribe- Fanøområdet* 7 (2019).

³⁵⁵ Jacobsen, *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*, s. 291. Jeg har i forbindelse med min læsning ikke fundet ud af, hvad hans videre skæbne var.

bagvedliggende motiver i en retssag - men blot til, om der er tilstrækkelige beviser til at dømme i overensstemmelse med tiltalen. Dog kunne der være en yderligere årsag til ikke at italesætte dette. Man ønskede ikke en parallel-fortælling til Mora. Sagen havde stor omtale i de omkringliggende europæiske lande, og et ikonisk tryk af børnebortførslerne til Blåkuld blev produceret i 1670.³⁵⁶ Yderligere, var der tidligere eksempler på børnevidner i engelske sager, hvor både kong Jakob I og Charles I selv havde afsløret børnene i løgnagtige tilståelser, som i mindst ét tilfælde havde kostet uskyldige livet.³⁵⁷ Ved i stedet at gribe fortællingen om en grisk foged, der ønskede at lukrere på andres ulykke, kunne man strategisk ignorere en mere kaotisk fortælling om trolddom, som var meget mere vanskelig at sætte i system.

Rendalen-sagen er ikke tidligere blevet ofret megen opmærksomhed i dansk regi, hvor den kun står nævnt i J. C. Jacobsens *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans* (1966). Som i Vissenbjerg-sagen, nævnes det heller ikke her, at sagen var en del af et større procesforløb.

³⁵⁶ Häxprocess i Mora, 1670. Omend misvisende i forhold til den svenske sabbatforestilling.

³⁵⁷ Malcolm Gaskill, "Witchcraft Trials in England," i *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (Oxford University Press, 2013), s. 293-94.

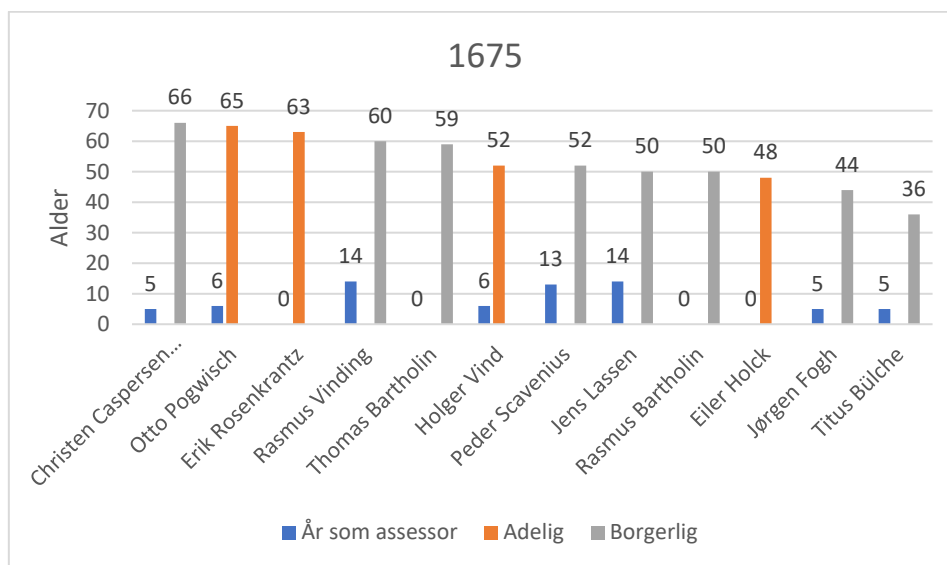
Trondhjem 1675

Hans Lauritzen contra afdøde byfoged (Trondhjem) Peder Pedersens arvinger

Hans Lauritsen var blevet udlagt af to dømte troldfolk, og byfogeden havde herefter lyst sigtelsen for bytinget, hvor den underkendtes. Hans Lauritsen var utilfreds med behandlingen, og følte sin ære krænket. Derfor bragtes sagen for Overhofretten med det formål at straffe de involverede. Overhofretten stadfæstede den allerede afsagte dom, og fandt ikke, at Hans Lauritsen havde behov for yderligere kompensation, end der allerede var tilkendt. Stadig utilfreds med denne dom indbragte Hans Lauritsen sagen for Højesteret. Undervejs i forløbet var byfogeden i Trondhjem afgået ved døden, men dette forhindrede ikke Hans Lauritsen i at føre sagen videre. Højesteret stadfæstede Overhofrettens dom, og gav Hans Lauritsen en reprimande for nidkært at have forfulgt sagen efter at han havde modtaget æresoprejsning.³⁵⁸

Højesteretsassessorernes vota

Da Højesteret mødtes for at votere i sagen den 30. juli 1675, var der 12 assessorer til stede.

Otto Pogwisch, Jørgen Fogh, Rasmus Vinding, Peder Scavenius, Jens Lassen, Titus Bülche og Christen Caspersen Schøller var alle gengangere fra de tidligere sager.

Otto Pogwisch voterede for at følge Overhofrettens dom.³⁵⁹ Holger Vind og Eiler Holck erklærede sig enige, men Eiler Holck tilføjede, at Hans Lauritsen burde betale 50 rigsdaler til

³⁵⁸ HR stæv 1675 fol. 105.

³⁵⁹ HR vot norsk 1675 fol. 150v.

Kvæsthuset,³⁶⁰ fordi han havde irttesat øvrigheden så hårdt. Erik Rosenkrantz' vota lagde sig i forlængelse heraf, idet han mente, at Hans Lauritsen "[...] har selv været en hel hob årsag til denne udråb, burde vel have nogen reparation deraf. Følger dog Overhofrettens dom."³⁶¹

Jørgen Fogh stemte for at følge Laugstingsdommen i stedet for Overhofretten, men eftersom Overhofrettens dom stadfæstede Laugstingsdommen, blev udfaldet det samme.

Rasmus Vinding citeres for følgende: "Hans Lauritsens procedure er alt for hårde imod øvrigheden han har ej haft årsag at stævne Overhofrettens dom. Hans Lauritsen fordi han har indstævnet dommen (unødigen), bør at borgmester og råd kost og tæring. Han er selv skyldig i dette udråb."³⁶²

Peder Scavenius tog tilnærmelsesvis Hans Laritsens parti, idet han mente, at borgmesterrådet selv havde været anledning til at "[...] give Hans Lauritsen årsag til denne processens vidtløftighed - ellers ligesom Fogh."³⁶³

Jens Lassens bemærkning vedrørende sagen var pragmatisk og nøgtern: "Hans Lauritsen havde gjort bedre at nøjes med de ergangne domme. Byfogeden er død og ved ej hvad der videre kan gøres ved det."³⁶⁴

Titus Bülche pointerede ligeledes, at Hans Lauritsen havde forbrudt sig imod øvrigheden, som burde have erstatning, og tilsluttede sig borgmesterrådets dom, som havde samme udfald som både Laugtinget og Overhofrettens dom. Christen Caspersen Schøller fulgte Overhofrettens dom, efterfulgt af Thomas Bartholin, der var af samme holdning, men som bemærkede, at Hans Lauritsen burde betale kost og tæring, øjensynligt til borgmesterrådet.

Rasmus Bartholin voterede som den sidste, og stemte for at følge Laugstingsdommen.

Endelig dom

Overhofrettens dom blev stadfæstet. Hans Lauritsen blev, igen, renset for alle rygter om trolddom, og den afdøde byfoged blev suspenderet fra sit embede.

"[...]vores Højeste Ret komparerede Hans Lauritsen indvåner i vor købstad Trondhjem [...] forrige byfoged i Trondhjem afgang, Peder Pedersen og tvende borgere: på den anden side, skal have dømt og afsagt, anlangen de til døde dømte kvindfolks tillæg, hans ære anrørende, hvilken dom han for os og

³⁶⁰ Hospitalet.

³⁶¹ HR vot norsk 1675 fol. 150v.

³⁶² HR vot norsk 1675 fol. 151r.

³⁶³ Ibid.

³⁶⁴ Ibid.

vores Højeste Ret, til videre påkendelse allerunderdanigst agter at lade indkomme, dets lejlighed da ydermere allerunderdanigst bevises kan[...]” at Hans Lauritsen ingen billig årsager haver haft borgmester og rådets dom, udi denne sag at påstævne, formedelst de med samme deres dom haver givet samme fuldkommen reparation i det de samme ikke alene frikender for dets første og allerede til døden dømte kvindfolks tillæg med om ved og Byfogeden, som haver forårsagede Hans Lauritsens navns udråbelse, med denne sags ulovlig adfærd derfor fra hans embede suspenderes.”³⁶⁵

Selvom sagen oprindeligt var en trolddomssag, var trolddomsforbrydelsen ikke vigtig i voteringerne. Sagen var i stedet blevet et spørgsmål om bagvaskelse og ærekrænkelse, som var nogle af de dekonstruerede elementer af trolddom.³⁶⁶ De dømte troldkoner, som havde udlagt Hans Lauritsen, nævntes kun som *de dødsdømte kvindfolk*, og trolddomsanklagen kun som et tillæg, der vedkom hans ære. Selvom alle assessorerne dømte til Hans Lauritsens fordel, så ses det dog også i deres voteringer, at sagen i nogen grad var til irritation. Alle tre retsinstanser nåede frem til samme resultat. Interessant nok, er der ikke rigtig nogen syndebuk eller skurk i denne sag. Selvom Hans Lauritsen blev tilkendt en æresoprejsning, blev fortællingen snarere, at ofrene i sagen var øvrigheden, som Hans Lauritsen havde chikaneret, og derigennem blev Hans Lauritsens rolle ambivalent, både som offer for uretmæssige beskyldninger, men også som stifter af unødigt uro, og dermed vel en art skurk.

De mest dominerende udtalelser i voteringen kom i denne sag fra Eiler Holck, der ville have Hans Lauritsen til at betale 50 rigsdaler til Kvæsthuset, og fra Rasmus Vinding, der mente, at Hans Lauritsen selv var skyld i at være blevet udpeget. Deres voteringer underbyggede et narrativ om, at Hans Lauritsen var besværlig, hvilket Jens Lassens vota også fremhævede, omend mere opgivende.³⁶⁷

Som det er tilfældet med Rendalen-sagen, har denne sag ikke tidligere været genstand for meget anden dansk forskning end J. C. Jacobsens *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans* (1966). Den var også kun fjernt beslægtet med trolddom, da den nåede i Højesteret, men udsprang oprindeligt fra to andre dømte troldfolks udlæggelser.

³⁶⁵ HR dom 1675.

³⁶⁶ Se kapitel 4: *Med lov skal land bygges*.

³⁶⁷ HR vot norsk 1675 fol. 151r.

Opsamling

I de ovenstående afsnit har jeg undersøgt de fire første trolddomsrelaterede sager, som blev indbragt til prøvelse for Højesteret efter oprettelsen af denne domstolsinstans. I løbet af de fire sager, som blev voteret af fem omgange, var der i alt 73 tilforordnede assessorer, som voterede. Ud af disse voterede 18 i en enkelt sag, 11 i to sager, fem i hele tre sager, og to assessorer nåede op på at votere i både fire og fem sager. Det vil sige, at der kun rettelig havde været 38 individer, som voterede i disse sager.

Peder Scavenius og Rasmus Vinding var de to assessorer, der voterede i alle fem sager, mens Jens Lassen og Peder Lassen voterede i fire. Jens Lassen optrådte imidlertid som landsdommer i 1672 i Vissenbjerg-sagen, og var således involveret i samtlige af sagerne.

Både Peder Lassen og Jens Lassens voteringer var meningsfyldte, selvom Jens Lassen ikke kan siges at have været toneangivende i Fejø-sagen. Det var derimod Peder Lassen sammen med Henrik Rantzau, Villum Lange, Christen Skeel og Rasmus Vinding.

I dette kapitel er fire forskellige slags trolddomsrelaterede sager i Højesteret blevet gennemgået. De underbygger hver en fælles grundfortælling, men var også vidt forskellige, og havde hver især deres egen individuelle fortælling.

Den fælles grundfortælling bestod i, at nok var trolddom en reel forbrydelse, men nåede trolddomssagerne helt til Højesteret, skulle beviserne være uomtvistelige, førend de kunne føre til domfældelse, og trolddom fremstår med en arbitrær berøringsængstelighed for de involverede i netop trolddomssager for Højesteret.

I Fejø var fortællingen, at en hævngherrig præst, som var blevet vraget til positionen som sognepræst på Fejø, startede rygter om trolddomsudøvelse for at ramme sin rival. Lauritz Hansen, den hovedtiltalte for trolddom, endte med at blive fremstillet som offer, mens Gert Eriksen blev anset for den smålige skurk.

I Vissenbjerg blev fortællingen om de alt for ihærdige fogeder og birketingsdommere, der i deres iver efter at udrydde troldfolk ikke overholdte loven, og derfor indledte processer på baggrund af udlæggelser og løse rygter. Lisbeth Niels Hansens, som var én i en længere række af tiltalte troldfolk, endte ligeledes med at blive fremstillet som offer, men nævningene blev her fremstillet mere som dumme og enfoldige skurke end ondskabsfulde. Deres historie blev fortalt således, at man næsten burde have medlidenhed med dem over deres enfoldighed.

I Rendalen var der adskillige andre parallelle trolddomssager, og hele affæren mindede i høj grad om de samtidige, tilsvarende Mora-processer, hvor børn angav nære og kære for at bortføre dem til hekseabbat. Alle de tre tiltalte Ragnhild, Kirstine og Ingwild endte med at blive frifundet, men sagen blev ført på vegne af deres herremand, og offerrollen var mindre fremtrædende i denne sag, hvor fokus i stedet blev lagt mere skarpt på forfejlet procedure. Det ville også være vanskeligt at stille en klar offer/skurk tematik op, idet hovedanklagen i sagen kom fra et barn, der ovenikøbet var datter og søster til to af de tiltalte.

Den sidste sag fra Trondhjem var en sag, hvor den mistænkte blev tiltalt på baggrund af andre dømte troldfolks udlæggelser. Tiltalte blev frifundet allerede ved første retsinstans, men drev selv sagen igennem Overhofretten og til Højesteret i en jagt på at straffe dem, som havde krænket hans ære. På grund af sin nidkærhed, fik han ikke en ren offerrolle, men kan dog heller ikke anses for skurk.

Fejøs-sagen kan betegnes som en såkaldt 'kold' sag. Der var ikke andre trolddomssager eller -anklager, som foranledigede, at Lauritz Hansen og Fejøs beboere tiltaltes. Som sådan startede sagen end ikke som en 'ægte' trolddomssag, men som en intern disciplineringsag i provstiet. Selvom der øjensynligt havde været to manere involveret på øen, blev de aldrig udlagt ved navn eller umiddelbart forsøgt opsporet og tiltalt.

De tre resterende sager havde derimod alle det tilfælles, at de opstod som følge af andre trolddomssager, og på den måde kun var én i rækken fra hvert deres respektive område. Højesteret virkede ikke til at have særlig sympati for nogle af sagerne, som alle forholdsvis hurtigt blev afsluttet. Der er dog heller ingen af assessorerne, som kommenterede på de forudgående trolddomssager eller diskuterede, hvorvidt trolddom mon var reelt. I stedet fokuseredes der på, om den rette procedure var blevet overholdt, og om loven var blevet fulgt korrekt. Assessorernes rolle iscenesattes som de intellektuelt velfunderede og fagligt distancerede dommere, der med loven skilte sandt fra falsk i deres vurdering af beviser, og opretholdt ro og orden i riget.³⁶⁸ Samtidig kunne en vis 'ude af øje, ude af sind' tankegang næsten tilskrives assessorerne i disse sager, hvor trolddom italesættes så lidt som muligt. Måske var det håbet, at hvis man ikke talte højt om forbrydelsen, spredte trolddomstanker sig ikke, og folk begik ikke forbrydelsen? Dette er en arbejdstese, som de næste kapitler vil undersøge nærmere, for samme år, som Rendalen-sagen i 1674 blev afsluttet, udkom den danske bog *Køge Huskors*. Modsat højesteretsassessorernes domme i disse fire sager, der alle skrinlagde

³⁶⁸ I det enevældige Danmark var der ikke en tredeling af magten i en lovgivende, dømmende og udøvende magt.

trolddomssagerne og manede til forsigtighed, så prædikede *Køge Huskors* netop om farerne ved trolddom, og hvor gruelig galt, det kunne gå, hvis ikke man holdt skarpt øje med troldfolk - og fik dem udryddet rettidigt.

Tilbage ligger en anden sirligt skreven bog, der aldrig blev udgivet, hos Det Kongelige Bibliotek, hvori man på over 200 tætskrevne sider kan læse om de satans mosegrise på Fejø. Var værket mon tiltænkt udgivelse, og hvem skrev den? Den besad mange af de samme fortællingsmæssige pointer, som den senere udgivelse om Thisted-sagen. Det aftvinger spekulationer om, hvordan denne bog ville være blevet modtaget, hvis den var blevet trykt? Måske kunne den have fungeret som modvægt til *Køge Huskors*, der opfordrede til bevågenhed omkring trolddom. En sådan ihærdighed med hensyn til at opspore troldfolk ses netop i den sag, som herefter vil blive behandlet i denne afhandling. Det følgende kapitel er dedikeret fuldt ud til den spektakulære og skandaløse affære på Djursland, som blev definerende for trolddomsprocessers retslige håndtering i Danmark for eftertiden.

Kapitel 7: Arenfeldtskandalen

Overbevises nogen at have skrevet, eller opslaget, skandskrifter og paskviller på ærlige folk, og haver ikke været sit navn bekendt, da bør han at miste sin ære, og gå i jern sin livs tid på Holmen, eller anden steds; er det på øvrigheden, miste sin hals.³⁶⁹

Jævnfør Danske Lov 6-21-8, var det forbudt at publicere og distribuere paskviller, skandskrifter, der tilsværtede andres gode navn og rygte.³⁷⁰ Som det redegøres for i kapitel 6, var en persons ry og rygte af stor vigtighed, og dette forhold kunne være med til både at formilde og skærpe straffe, alt efter den pågældendes omdømme.

Omdrejningspunktet for dette kapitel er trolddomssagerne knyttet til herregården Rugård på Djursland. Selvom der var flere sager involveret, var det kun to af retssagerne, som nåede Højesteret. Hele egnen havde været på den anden ende med trolddomsrygter mellem 1685-1687. Rugård-sagerne, eller Arenfeldt-skandalen, som disse er blevet kaldt af Gustav Henningsen, kom til at resultere i et nyt reskript vedrørende lovgivningen angående trolddom. Dette var ingen lille, ubetydelig ting, men derimod en skelsættende beslutning, der kom til at præge den danske strafferetslige håndtering af trolddomsforbrydelsen efterfølgende. Danske Lov var blevet vedtaget i 1683 og havde sanktioneret trolddom som en forbrydelse imod Gud, konge og mennesker, og dermed som en alvorlig forseelse, der burde straffes hårdt. Den sande trolddom og pagt med Djævelen skulle straffes med bålet, og den hvide magi skulle straffes med landsforvisning. Da reskriptet af 1686 kun tre år senere blev udsendt, bekendtgjordes det, at alle dødsdomme i trolddomssager fremadrettet skulle appelleres hele vejen til Højesteret, førend det pinlige forhør og dødsstraffen måtte eksekveres.

Sagen trak på mange måder tråde til andre landes tidligere håndtering af (lidt for) ivrige heksejægere, hvilket er den kategori, som Jørgen Arenfeldt ofte senere er blevet placeret i.³⁷¹ Ikke mindst da han i sin iver lod trykke en paskvil, der udråbte folk for trolddomsbrug, hvortil lovens paragraf om skandskrifter også kom til at spille en betydelig rolle i sagen.

³⁶⁹ Danske Lov 1683, 6-21-8.

³⁷⁰ Moth, "Moths ordbog: Historisk ordbog ca. 1700". *Paskvil en Er et skrift, hvori godtfolk udråbes, og angribes på deres gode navn og rygte*.

³⁷¹ Eksempelvis Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*.

Trolddomssagerne begyndte i Ebeltoft og spredte sig derfra videre til Jørgen Arenfeldts jurisdiktion. På mange måder kunne sagerne være blevet forholdsvis ubetydelige set i det større perspektiv, eller i hvert fald været blevet mere lig Vissenbjerg-sagerne fra 1672, hvis ikke Jørgen Arenfeldt var gået ind i kampen mod troldfolk med så stor ildhu, og ignorerede korrekt procedureform.

Rugård 1686

Maren Clemensdatter med flere contra Jørgen Arenfeldt

Jørgen Arenfeldt contra Anne Sørensdatter

Herregården Rugård ligger endnu med sine røde munkesten ude på Djursland. I slutningen af 1600-tallet husede den adelsmanden Jørgen Arenfeldt, der i en alder af 42 år begyndte at forfølge troldfolk og lade dem dømme ved sin birkeret.³⁷²

I Ebeltoft var flere kvinder blevet tiltalt for trolddom. En af dem var skipperenken Mette Stisens. Hele trolddomsspektaklet i Ebeltoft kom Jørgen Arenfeldt for øre, og den 30. marts 1686 skrev han til byfogeden i Ebeltoft, Hans Jacobsen, at han selv havde anholdt kvinden Gye Nielsdatter for trolddom. Hun bekendte i forbindelse hermed, at både Mette Stisens og snedkerkonen Maren Langholts var endnu værre troldkoner end hun selv.³⁷³ De to sidstnævnte kvinder anmodede om mulighed for at konfrontere Gye Nielsdatter med hendes bekendelser imod dem, som de ikke mente, var sande, men da de ankom til Rugård, blev de desuden underkastet vandprøven.³⁷⁴ Som Henningsen pointerer, er det uvist, om de to kvinder på forhånd var klar over, at dette også var inkluderet i deres visit på Rugård. Jørgen Arenfeldt havde i hvert fald forberedt vandprøven, og inviteret gæster fra omkringliggende herregårde til at overvære denne. Her blev de to kvinder afklædt og nøgne kastet i søen, hvor de begge flød ovenpå. Herefter udspurgtes de på Rugårds fruestue i nærværelse af Jørgen Arenfeldts gæster, og den indespærrede Gye Nielsdatter blev også fremdraget fra kælderens til at bevidne, at både Mette Stisens og Maren Langholts vitterligt var troldkoner.³⁷⁵ Siden blev også den lokale mand Peder Kjerri og flere andre, mistænkte for at være troldfolk. Også de blev svømmet i Rugårds sø. Både Peder Kjerri, Maren Pedersdatter og Anne Sørensdatter blev tiltalt for trolddom. De to sidstnævnte var kendt på egnen som henholdsvis Blommens Moder og Blommen.³⁷⁶ Anne Sørensdatter var en yngre kvinde, og hende havde Jørgen Arenfeldt brugt som en slags heksefinder.³⁷⁷ Dette var en praksis, som særligt havde været anvendt i engelske trolddomssager, hvor man mente,

³⁷² Hele sagen og dens forudgående forløb samt beslægtede trolddomssager er gennemgået i Gustav Henningsens *Heksejægeren på Rugård* fra 1991.

³⁷³ Henningsen, 1991, s. 91.

³⁷⁴ En såkaldt 'hekseprøve', hvor den trolddomsmistænkte blev afklædt, fik bundet hænderne til anklerne og et reb bundet til en. Herefter blev man kastet i vand. Hvis man flød, var det tegn på, at ens kristne dåb forskød en, og at man havde indgået en djævelpagt. Sank man, var man uskyldig. Det betød ikke, at man dernæst druknede. Ideen var, at man blev hevet op af vandet igen. Heikki Pihlajamäki, "'Swimming the Witch, Pricking for the Devil's Mark': Ordeals in the Early Modern Witchcraft Trials," *Journal of legal history* 21, no. 2 (2000): s. 36.

³⁷⁵ Henningsen, 1991, s. 92-94.

³⁷⁶ Henningsen, 1991, s. 25.

³⁷⁷ Gaskill, *Witchfinders: A Seventeenth-Century English Tragedy*.

at troldfolk kunne genkende hinanden. Disse uheldige folk blev da brugt som en slags diabolske sporhunde, der skulle bruges til at udpege andre, der var i ledtog med Djævelen. Idet Anne Sørensdatter havde ernæret sig som synsk og klog kone inden sin pågribelse, havde hun allerede et rygte for at have evner udover det sædvanlige. Ved sine synske evner blev hun derfor (mis)brugt til at udpege andre troldfolk af Jørgen Arenfeldt, der fik hendes mor Maren Pedersdatter brændt. Inden sin død var Maren Pedersdatter (i modstrid med både den kalundborgske reces af 1547 og den københavnske reces af 1576) blevet underlagt pinligt forhør allerede efter birketingsdommen. Flere troldfolk blev dømt ved Jørgen Arenfeldts birketing, og deres sager anket til Viborg Landsting, som fandt dem skyldige i trolddom, og dømte dem til bålet. I relation til dette fik Jørgen Arenfeldt trykt en pamflet med Anne Sørensdatters bekendelser og udpegelser af andre troldfolk, som blev nævnt ved navn. Denne fik han flere folk til at underskrive som vidner, herunder præsten Christen Fisker.

Det var en kombination af flere ting, der fik sagen bragt for Højesteret. Kongen havde den 21. juli 1686 udsendt et reskript, hvori der stod:

Eftersom Vi kommer udi erfaring, at der skal være adskillige i vort land Nørre Jylland, som for trolddom beskyldes, da er Vor allernådigste vilje og befaling, at når dom i sagerne til landstinget er gået, i da vedkommende advarer, at de ingen af de beskyldte personer lader henrette, førend sagerne for Vor Højesteret bliver *examinerede* og påkendte [...]³⁷⁸

Jørgen Arenfeldts trolddomsanklage imod Anne Sørensdatter efter Danske Lov 6-1-9 skulle derfor indbringes for Højesteret. Reskriptet udstedtes på baggrund af Jørgen Arenfeldt procesføring.

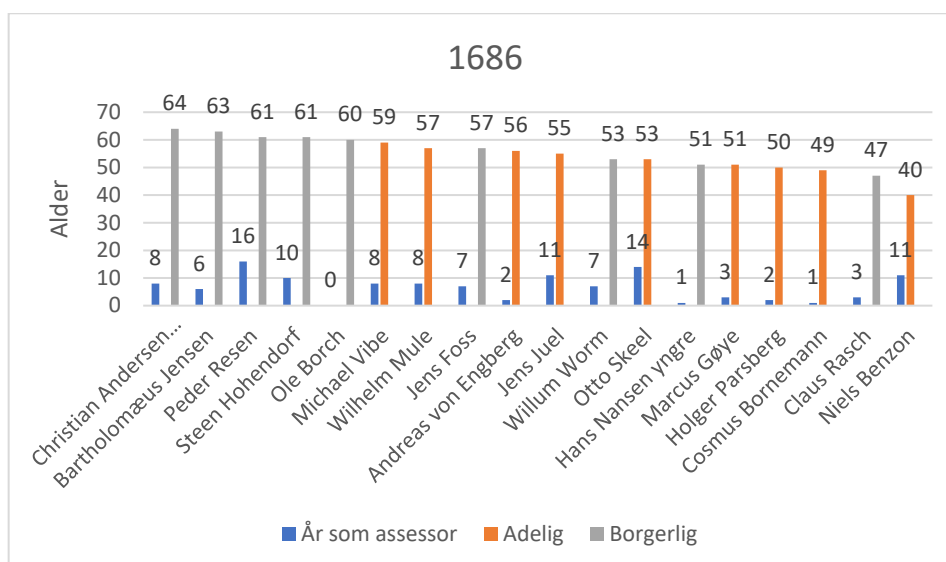
Dernæst var der Anne Sørensdatters udpegelse af andre som troldfolk, samt Jørgen Arenfeldts offentlige udgivelse af disse udlæggelser på skrift, der fik bragt sagen for Højesteret i henhold til anklage om skandskrifter, jævnfør Danske Lov 6-21-8. Sagernes introduktion i voteringsprotokollen viser, at sådanne trolddomsaffærer ikke har været lige så hverdagsagtige for Højesteret, som nogle af de tidligere gennemgåede trolddomsrelaterede sager virker til at have været. Det fremgår dog også forholdsvis hurtigt, at dette til trods, var det ikke var selve trolddomsforbrydelserne, som var det egentlig omdrejningspunktet i assessorernes voteringer. Derimod var det Jørgen Arenfeldts misbrug af sine beføjelser og den paskvil, som han havde ladet cirkulere i forbindelse med sagens forløb ved Viborg Landsting, som var det primære fokus.

³⁷⁸ Reskript af 21. juli 1686. Citeret efter Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*.

Højesteretsassessorernes vota

Jørgen Arenfeldt blev tiltalt for at forfølge troldfolk uden for sin jurisdiktion, samt for at have krænket folks ære. Sagen bestod af to søgsmål, og omhandlede både trolddomssagen imod Anne Sørensdatter contra Jørgen Arenfeldt, og injuriesagen imod Jørgen Arenfeldt selv, som blev ført af flere af de udlagte borgere, herunder Maren Clemensdatter.

Der var 18 højesteretsassessorer, som voterede i sagen onsdag den 25. september 1686 i de to sager imellem Maren Clemensdatter med flere contra Jørgen Arenfeldt og imellem Jørgen Arenfeldt contra Anne Sørensdatter. Der var gået 11 år siden Højesteret havde voteret i en sag vedrørende trolddom, og af assessorerne var det kun Peder Resen, der tidligere havde voteret i trolddomsrelaterede sager i Højesteretsregi både i 1672 og 1674.

De to sager blev behandlet samtidig, og de blev af assessorerne i deres voteringer refereret til som én og samme sag. Den første, der voterede, var Ole Borch, som indledningsvis konstaterede, at ”ond intention og ond procedure” fandtes i denne sag. Han begyndte ydermere ved sagens sidste punkt, nemlig spørgsmålet om Anna Sørensdatters skyld. Han bemærkede, at selvom hun fortjente bålet, idet hun selv havde vedgået at have givet sig til Fanden, havde hun ikke indrømmet at have forsvoret sin kristendom. En selvmodsigende udtalelse fra Anne Sørensdatter, som samtidens teologer næppe ville have accepteret, idet en hengivelse til Fanden var det samme som et frafald fra Gud. Alligevel virkede det til, at Ole Borch accepterede, at der godt kunne eksistere en sådan

gradbøjning i pagten med Djævelen.³⁷⁹ Da der ikke forelå vidnesbyrd imod hende vedrørende *maleficium*, og ”om majestæten ville spare hendes liv”, forsløg Ole Borch fængsel til Anne Sørensdatter i stedet for bålet. Dernæst understregede Ole Borch, hvorledes Jørgen Arenfeldt havde brugt Anne Sørensdatters tilståelse til at skade andre uskyldige godtfolks ry og rygte og ført hele processen ukorrekt. Ole Borch nævnte også skandskriftet, og det som en skærpende omstændighed, idet det var blevet indskrevet i Viborg Landstings protokol. På den måde var det nu indgået i et officielt dokument. Alt sammen i en ”ond intention” for at skade de udstillede folks ære. Dertil havde Jørgen Arenfeldt forbrudt sig imod sin birkeret. Af den grund fandt Ole Borch, at Jørgen Arenfeldt burde betale en udefineret bøde til Kvæsthuset samt give fuld erstatning til de omtalte skadelidte folk. Christen Fisker kunne gå fri.³⁸⁰ At Ole Borch pointerede, at Anne Sørensdatter i teorien havde fortjent at blive brændt, alene fordi hun selv havde fortalt, at hun havde begået trolddom, er sigende. At leve et godt kristent liv og levned indebar, at man talte sandfærdig. Dette var et fællestræk i både Anne Sørensdatter og Jørgen Arenfeldts brøde: at de havde løjet. Det var derfor ikke selve trolddomsgerningen, som virker til at have indigneret Ole Borch, men derimod den løgnagtige bekendelse, og det efterfølgende skandskrift.

Cosmus Bornemann voterede som nummer to, og fokuserede straks på, hvordan Jørgen Arenfeldt havde overskredet sine beføjelser i forhold til sin birkeret. Cosmus Bornemanns sprog fremstår mere afdæmpet end Ole Borchs, og han italesatte, at intentionen nærmere havde været ”ikke-retsindig” end ligefrem ond. Jørgen Arenfeldt burde miste sin birkeret, betale 1000 rigsdaler til et (efter majestætens mening) værdigt formål samt give de skadelidte personer 100 rigsdaler til kost og tæring. Om landsdommerne mente han ikke, at de kunne have dømt anderledes angående de allerede brændte troldfolk, men de burde have været mere varsomme angående de kopier, som Jørgen Arenfeldt distribuerede ud blandt folk ved Viborg Landsting. Christen Fisker skulle give 40 rigsdaler til fattige præsteenker. Anne Sørensdatter kaldte han for troldkvinden, men mente, at hun burde ”spares på livet”, og enten kagstryges og forvises landet som løgner, eller sættes i spindehuset. Hendes vidnesbyrd om trolddom var hverken givet under de korrekte forhold eller mulige at underbygge med vidneudsagn. Dette var yderligere en bekræftelse af, at assessorerne vægtede korrekt procedure umådeligt højt. Derfor fandt Cosmus Bornemann ikke, at hun kunne fradømmes livet, men anså hendes bekendelser som ”fantasterier og spøgeri”.³⁸¹ Modsat Ole Borch, lagde Cosmus

³⁷⁹ Den danske teolog Niels Hemmingsen havde ikke ment, at dette var muligt. Dette gennemgås i Wittendorff, ”Trolddomsprocessernes ophør i Danmark,” s. 4-5.

³⁸⁰ HR vot 1686 fol. 117v.

³⁸¹ HR vot 1686 fol. 117v-118r.

Bornemann ikke samme vægt på intentionen eller løgnagtigheden. På trods af, at han omtalte Anne Sørensdatter som ”troldkvinden”, har dette nærmere været en reference til den tiltalte forbrydelse end et udtryk for nogen overbevisning om skyld. Tværtimod udtrykte han kort efter, at hendes egne bekendelser om trolddom snarere skyldtes fantasi og spøgeri end (underforstået) løgnagtighed.³⁸²

Politimester Claus Rasch var den tredje assessor, der voterede. Hans votum var kort og lige til sagen: Bekendelsen var sket ulovligt og med ”ond intention”. Den skulle være sket til tinget og ikke i Jørgen Arenfeldts private pseudoforhørsinstallation. Den svømning, som Jørgen Arenfeldt på egen hånd havde udsat Anne Sørensdatter for, var ulovlig, og hendes bekendelse ikke mulig at underbygge. Hun skulle skånes på livet, kagstryges og landsforvises, mens Jørgen Arenfeldt skulle give 500 rigsdaler til henholdsvis Kvæsthuset og til Christianshavns Kirke, betale procesomkostninger og afbigt. Christen Fisker skulle efter sin formues formående straffes.³⁸³ I Claus Raschs votum var det således primært Jørgen Arenfeldts intention, som blev italesat, mens trolddommen ikke nævnes.

Bartholomeus Jensen påpegede, at Jørgen Arenfeldt havde forbrudt sig imod kongen ved at føre Anne Sørensdatter til sit ting og fruestue uden ret dertil, og ved ikke at have ladet hendes tilståelser ske korrekt og offentligt. Dertil havde Jørgen Arenfeldt ”kvalt sin egen ære”, som han udtrykte det. Derfor burde han betale et ubestemt beløb til Kvæsthuset, give afbigt og betale procesomkostninger. Bartholomeus Jensen indskød desuden, at hvor der i protokollen eller andet steds var indskrevet noget, der kunne komme de skadelidte til ”præjudice eller nachdel”,³⁸⁴ burde det slettes. Om Christen Fisker sagde Bartholomeus Jensen blot, at han skulle betale noget til Christianshavns Kirke, og om Anne Sørensdatter, at hun skulle kagstryges og forvises landet.³⁸⁵ Atter skænkedes der ikke stor opmærksomhed til trolddomsforbrydelsen, men derimod til den ærekrænkelse, som var foregået i sagen., nærmere bestemt hvordan Jørgen Arenfeldts havde sværtet sin egen ære til – kvalt den – og havde skadet andres.

Christian Andersen Dverigs votum var kort, og erklærede sig blot enig i Cosmus Bornemann.³⁸⁶

Willum Worm fulgte dernæst med en længere votering, hvori hovedvægten var på paskvillen. Maren Clemensdatter med flere havde haft vægtig grund til at stævne Jørgen Arenfeldt for smædeskriftet, som havde hængt dem ud som udlagte troldfolk. Voteringen fokuserede på om, at Jørgen Arenfeldt udmærket havde været klar over, at sagerne hverken var blevet ført korrekt, eller at

³⁸² Spøgeri er en klassisk betegnelse for trolddom (særligt i tidligere trolddomssager) "Ordbog over det danske sprog: Historisk ordbog 1700-1950". *Gespenst*.

³⁸³ HR vot 1686 fol. 118r.

³⁸⁴ Skade.

³⁸⁵ HR vot 1686 fol. 118r.

³⁸⁶ Ibid.

der var lovhjemmel til at udgive og distribuere en sådan paskvil, der tilsmudsede andre folks gode navn og rygte. Han foreslog derfor også en hård bødestraf på 200 rigsdaler til kost og tæring til de skadelidte og 1000 rigsdaler til Kvæsthuset. Christen Fisker skulle give 50 rigsdaler til præsteenker. Willum Worms dom imod Anne Sørensdatter var tilsvarende hård. Da hun selv havde vedstået undsigelsen af sin kristne tro ved lov og ret, skulle hun ikke senere kunne fragå denne bekendelse. Derfor burde landstingsdommens bålstraf for trolddom opretholdes.³⁸⁷ Dette var den hidtil hårdeste votering imod Anne Sørensdatter, som gik skridtet videre fra Ole Borch, der i sit foregående votum havde ment, at om end hun i teorien burde brændes, skulle hun i realiteten have udmålt en mildere dom. Willum Worm var ikke så tilgivende som Ole Borch, og på den måde både i tråd med den hårde linje overfor løgnagtighed, som hidtil var blevet fremført i voteringerne. Han tog blot konsekvensen yderligere ved at ville have Anne Sørensdatter brændt.

Niels Benzons votering faldt dernæst, og denne var stærkt fokuseret på Jørgen Arenfeldt, som han mente, havde forbrudt sig både i intention såvel som gerning. Dette gjaldt såvel med hensyn til undersøgelsen og forhøret af ”troldkvinden”, som han konsekvent kaldte Anne Sørensdatter i sit votum, men særligt også med hensyn til at lade udstille andre folk i det omtalte skrift, hvilket indebar en forbrydelse imod både kongen og folkets ære. Niels Benzon mente egentlig, at Jørgen Arenfeldt derfor burde dømmes som æreløs efter loven,³⁸⁸ men besluttede sig dernæst for at stemme for en mildere dom på betaling af 1000 rigsdaler til Kvæsthuset. Derudover skulle Jørgen Arenfeldt offentligt erklære på både herredsting, byting og landsting, at beskyldningerne fremsat i det cirkulerede skrift, var løgnagtige. Desuden skulle det indføres i alle protokoller, der kunne komme de omtalte folks renommé til skade, at højesteret havde underkendt alle de ubegrundede anklager. Slutteligt skulle Jørgen Arenfeldt betale procesomkostningerne til alle involverede. Christen Fisker skulle betale 100 rigsdaler til præsteenker.

Niels Benzon mente ikke, at troldkvinden kunne frifindes efter loven, idet hun selv havde bekendt sin forbrydelse. Dernæst anså han det også for inkriminerende, at hun havde forsøgt at tage sit eget liv ved at skære struben over undervejs i forløbet.³⁸⁹ Disse indicier resulterede samlet set i, at Niels Benzon så sig nødsaget til at stemme for en stadfæstelse af bålstraffen idømt ved landstingsdommen.³⁹⁰ Således lå hans votum sammen med Willum Worms i den hårde ende af skalaen. Igen var det dog ikke beviset for trolddom, som var udslagsgivende, men en indignation

³⁸⁷ HR vot 1686 fol. 118r.

³⁸⁸ Højest sandsynligt en reference til Danske Lov 6-21-8 om paskviller.

³⁸⁹ Yderligere om det uærlige og forbudte i selvmord, se Tyge Krogh, *A Lutheran plague: murdering to die in the eighteenth century*, vol. 55 (Leiden;Boston;: Brill, 2012), s. 79-81.

³⁹⁰ HR vot 1686 fol. 119r-119v.

over, at Anne Sørensdatter havde fastholdt sin usande beretning om både eget og andres trolddomsævred. I denne forbindelse ser det ikke ud til, at truslerne fra Jørgen Arenfeldt og den tydelig desperation, som hendes selvmordsforsøg viste, har talt i en formildende retning hos Niels Bentzon. For Niels Bentzon var det nærmest utilgiveligt at fastholde en løgnagtig bekendelse for retten, hvilket også ses i hans kontante udtalelse om, at Jørgen Arenfeldt burde dømmes som løgner efter loven.

Wilhelm Mules votum var lige til sagen. Jørgen Arenfeldt skulle miste sin birkeret, gøre offentlig afbigt og erklæring om sagens uretfærdige beskyldninger, samt betale 500 rigsdaler til både Kvæsthuset og Christianshavns Kirke. Desuden skulle han betale alle procesomkostninger. Christen Fisker skulle betale 50 rigsdaler til fattige enker. Wilhelm Mule kaldte ikke Anne Sørensdatter for troldkvinden, sådan som Niels Bentzon gjorde det, men blot for kvinden. Han syntes, at det var betænkeligt at dømme hende til bål og brand, idet hendes indrømmelser var sket under tvang fra Jørgen Arenfeldt, men da hendes løgne havde bragt uskyldige folk i problemer, burde hun fængsles som straf. Ligeledes skulle de uskyldige folk ikke holdes til ansvar eller sættes i forlegenhed fremadrettet på baggrund af de sagesløse beskyldninger.³⁹¹ Hans votering opsummerede de generelle synspunkter og vota, men i en mildere udgave end de to foregående.

Hans Nansen den yngre voterede som den næste, og stemte for, at Jørgen Arenfeldt burde tiltales af fiscalen for sin grove forseelse.³⁹² Han havde opført sig forsømmeligt både med forhøret af de trolddomsmistænkte og med publikationen samt distributionen af paskvillen. Et sådant smædeskrift burde straffes hårdt efter loven, og Hans Nansen den yngre var fortalende for en bødestraf på 1000 rigsdaler, men hvis de øvrige voteringer var mere stemte for 500 rigsdaler, kunne han godt acceptere dette. Ligesom de øvrige, pointerede han, at den brudte birkeret var alvorlig, og at Jørgen Arenfeldt burde betale alle procesomkostninger, samt gøre afbigt angående de forsmåede, uskyldige folk. Christen Fisker skulle give et ikke defineret beløb til præsteenker, mens han fandt kvinden, Anne Sørensdatter, meget vanskelig at dømme til bål og brand, idet hun ikke var blevet håndteret på lovlig vis på tinget. Dog burde hun modtage en form for straf (underforstået) for hendes løgnagtige bekendelser imod gode folks ære.³⁹³

Andreas von Engberg fandt, at Jørgen Arenfeldt havde handlet utilbørligt imod de uskyldige folk med paskvillen. Desuden havde han uretmæssigt bragt Anne Sørensdatter til sit birketing, og der

³⁹¹ HR vot 1686 fol. 119v.

³⁹² "Embedsmand der (påser at love og forordninger overholdes og) påtaler lovovertrædelser, forsømmelser, optræder som anklager på det offentlige vegne." "Holbergordbog: oplysningstidens sprog 1700-1750," <https://holbergordbog.dk/.Fiscal>.

³⁹³ HR vot 1686 fol. 119v-120r.

fået hende til at bekende, hvad end han ville. Assessoren pointerede, at havde Jørgen Arenfeldt haft gode intentioner med processen, havde han adviseret de i smædeskriftet benævnte folk inden tinget, så de kunne have forberedt et genmæle imod Anne Sørensdatters udlæggelser. Jørgen Arenfeldt burde som straf gøre afbigt til enhver af de implicerede, samt betale deres beviselige omkostninger. Christen Fisker, som havde ladet sig forlede af Jørgen Arenfeldt, skulle betale 50 rigsdaler til præsteenker. Den dømte kvinde skulle kagstryges for sine løgnagtige beskyldninger, men dog ikke straffes med bål og brand, eftersom der ikke var nogle vidnesbyrd, der støttede, at hun reelt set havde frakendt sig sin dåb og kristendom. Desuden havde hun været tvunget til at bekende de løgnagtige historier om sig selv og andre under frygt for at blive tortureret ligesom sin mor.³⁹⁴ Andreas von Engbergs votum mod Jørgen Arenfeldt og Christen Fisker fulgte majoriteten. Det gjorde den også imod Anne Sørensdatter, men med det forbehold, at hun burde straffes mindre hårdt, idet hun var blevet truet til bekendelse, herunder med sin egen mors tortur.

I tråd hermed indledte Holger Parsberg sit votum med at konkludere, at kvinden kun havde bekendt på baggrund af Jørgen Arenfeldts trusler. Derefter havde Jørgen Arenfeldt selv med egen hånd publiceret bekendelserne, og distribueret kopier rundt, selvom han efter egen indrømmelse var bevidst om, at de ikke var sande. Han havde givet ordre til, at de skulle oplæses på tinget, og havde dermed handlet imod loven angående paskviller.³⁹⁵ Derfor mente Holger Parsberg, at Jørgen Arenfeldt burde straffes på boslod og ære, give 500 rigsdaler til henholdsvis Kvæsthuset og Christianshavns Kirke, betale procesomkostninger og gøre afbigt. Hvis nogen ville lade de skamfulde rygter komme de skadelidte til fordom, skulle disse straffes derfor. Om Anne Sørensdatter pointerede han ganske kort: ”Kvinden straffes med spindehuset.”³⁹⁶ Ganske enkelt må det tænkes, at Holger Parsberg ikke havde nogen tiltro til trolddommens sandhed i denne sag. Anne Sørensdatter havde løjet, men det var Jørgen Arenfeldt skyld, og derfor skulle hun idømmes den mildest mulige straf. Men straffes skulle hun dog.

Jens Foss mente, at Jørgen Arenfeldt burde lide efter loven angående den ærekrænkelse, som han havde foranstaltet ved at være bagmand til smædeskriftet, han hele tiden havde vidst, var baseret på løgn. Jens Foss pointerede, at Jørgen Arenfeldt aldrig kunne give disse udlagte folk fuldstændig erstatning, idet deres gode navn og rygte til stedse ville være tilsmudset af denne skandale. Dog var han med på at lade Jørgen Arenfeldt få en mildere dom, hvis dette var hvad flertallet af voteringer faldt ud til. Mod Anne Sørensdatter, “denne kvinde”, fandt han ikke, at der var hverken beskyldninger

³⁹⁴ HR vot 1686 fol. 120r-120v.

³⁹⁵ Danske Lov 1683, 6-21-8.

³⁹⁶ HR vot 1686 fol. 120v-121r.

eller beviser imod hende om trolddomsgerninger; kun for Jørgen Arenfeldt ulovlig behandling af hende. Derfor ville han ikke dømme hende til bålet, men mente derimod at hun burde kagstryges for sin skammelige bekendelse imod andre folk, og forvises landet. Dog uden at miste ørene. Dette er en særlig interessant detalje, idet det understreger, at Jens Foss ikke ville kagstryge og landsforvise Anne Sørensdatter som signekone for sin hvide magi efter danske lov 6-1-10, men derimod efter en ældre lovspraksis for ærekrænkelse, hvorunder dét at få et stykke af øret skåret af måske var en almindelig del af praksissen. Dette med al sandsynlighed for at andre kunne se, at her var en æreløs løgner, idet et bortskåret øre er vanskeligt at skjule. At få afskåret sit øre for løgn er ikke noget, som nævnes i Danske Lov af 1683.³⁹⁷

Om Christen Fisker mente Jens Foss, at han havde god intention, men var blevet forledt til at underskrive paskvillen af Jørgen Arenfeldt. Han nævnte derfor ingen straf til manden.³⁹⁸

Dernæst fulgte Peder Resens udsagn, som var kort og præcist: Jørgen Arenfeldt havde forset sig imod konge, loven og ærlige folk. Han burde miste sin birkeret, give 500 rigsdaler til Christianshavns kirke og Kvæsthuset, betale procesomkostninger og gøre afbigt på Viborg Landsting, hvortil det kunne bekendtgøres, at Højesteret havde fundet hele affæren for løgn.³⁹⁹

Peder Resen havde i sine foregående vota i henholdsvis 1672 og 1674 været blid. Hvad angik de nævninge, som havde uretmæssigt beskyldt Lisbeth Niels Hansens i Vissenbjerg i 1672, havde han der været stemt for, at de på grund af deres ”*simplicitet*” skulle fritages for straf.⁴⁰⁰ Hans votum i 1674 angående trolddomsbeskyldningerne i Rendalen, havde også manet til mindelighed. De trolddomsmistænkte skulle være aldeles frie, og de personer som havde ført sagen, skulle blot betale procesomkostninger, og kost og tæring til Kirsten Møms, Ingwild Knudsdatter og Ragnhild Noerset.⁴⁰¹ Hans votum i denne sag var som de tidligere ikke udpenslende eller bombastiske, men derimod lige til sagen uden fordømmelse af nogen implicerede parter.

Marcus Gøye mente ligesom Ole Borch med flere heller ikke, at Jørgen Arenfeldt havde haft god intention, og yderlige ikke, at der var nogle undskyldende faktorer til hans forseelser. Om straffen mente han, at den skulle fastsættes efter, hvad der var flest vota for. Landstingsprotokollen burde have slettet de indskrevne notater, som kunne komme de forsmåede til fordom senere, og om ”troldkvinden” var der ingen beskyldning om skadevoldende trolddom eller nogle beviser hertil. Hun

³⁹⁷I 1732 fik en mand ørerne afskåret som straf for tyveri. Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 465.

³⁹⁸HR vot 1686 fol. 121r.

³⁹⁹HR vot 1686 fol. 121v.

⁴⁰⁰HR vot 1672.

⁴⁰¹HR vot norsk 1674A fol. 152v.

kunne efter loven straffes med spindehuset eller kagstrygning og landsforvisning.⁴⁰² Hans votum var dermed meget i tråd med de forudgående.

Jørgen Arenfeldt havde med paskvillen forsøgt at præge sit lokalområdes holdning til de udlagte folk. Skandskriftet blev en form for materialisering af Jørgen Arenfeldts hensigt og af den fortælling, som han forsøgte at skabe. Jørgen Arenfeldts trolddomsfølgelseskampagne var en selviscenesættelse af ham som en handlekraftig, gudfrygtig herremand. Når Marcus Gøye således voterede for at slette ikke blot paskvillen, men også protokolnotitser om hele sagen, var det et direkte opgør imod det narrativ, som Jørgen Arenfeldt havde forsøgt at skabe. Dette viser noget om en generel indstilling til det fysiske, og om, at hvis sådanne ting destrueres og forsvinder, var det som om, at det aldrig havde fandtes. Ganske som bålstraffen er blevet teoretiseret som den totale destruktion af de dømte, en total fjernelse, bærer denne censurering tankerne hen på samme tankemekanik. Netop dette skulle også vise sig som et argument i en af de senere, skelsættende sager om besættelsen i Thisted.⁴⁰³

Michael Vibe var ligeledes klar i sin opfattelse af Jørgen Arenfeldts skyld: han havde ikke forfulgt trolddom med nidkærhed for Guds ære, men af ond intention, eftersom det havde været en særlig inkvisitorisk fremgang, hvor nogle få blev forfordelt i forhold til trolddomsanklager. Derfor fortjente han lovens straf, men Michael Vibe var ligesom Marcus Gøye med på at rette sig ind efter majoritetens vota. Dog var han særligt enig med Willum Worm angående strafudmålingen til Jørgen Arenfeldt med 200 rigsdaler til kost og tæring til de skadelidte og 1000 rigsdaler til Kvæsthuset. Kvinden anså han heller ikke at kunne dømmes som troldkone. Der var hverken beviser om skadevoldende trolddom, og hendes bekendelser var blevet afgivet under ulovlige forhold. Alligevel havde hun løjet ”på andre godtfolks ære,” og burde derfor kagstryges, men han nævnte hverken spindehuset, fængsel eller landsforvisning. Christen Fisker havde forset sig, men ikke af ond intention, og behøvede derfor ingen straf.⁴⁰⁴

Steen Hohendorf medgav derefter i sit votum, at han var i samme mening.⁴⁰⁵

Herefter fulgte Otto Skeel, som startede ud med at konkludere, at det var rimeligt, at ”disse fromme godtfolk” burde have en form for compensation, efter hvad voteringer indtil videre var enige om, men han var også den første til at pointere, at det var besværligt at kende Jørgen Arenfeldts intention, hvad end den havde været overlagt eller uforstandig. Han burde som sagt stadig betale de

⁴⁰² HR vot 1686 fol. 121v.

⁴⁰³ Se kapitel 10: *Det Satans tumult*.

⁴⁰⁴ HR vot 1686 fol. 121v-122r.

⁴⁰⁵ Ibid.

skadelidte, men Otto Skeel ville ikke fastlægge hvilket sindelag som havde lagt til grund. Om Anne Sørensdatter udtalte han blot, at ”kvinden findes til kaget.”⁴⁰⁶ Hans dom hørte dermed til en af de mildeste og mindst fordømmende blandt de 18 assessorer.

Jens Juels mening var den sidste inden domsafsigelsen. Han opsummerede, hvad størstedelen af assessorerne havde været enige om, men med egne bemærkninger: Jørgen Arenfeldt havde opført sig ubesindigt og ufornuftigt i sagen. Derfor skulle han gøre offentlig afbigt, som skulle indskrives i Viborg Landstingsprotokoller. Han skulle betale procesomkostninger, miste sin birkeret, og betale 1000 rigsdaler til Kvæsthuset.

Anne Sørensdatter, kvinden, skulle til spindehuset eller landsforvises, men under alle omstændigheder kagstryges.⁴⁰⁷

Herefter blev dommen afsagt.

Endelig dom

Jørgen Arenfeldt havde ladet paskvillen forfatte efter den trolddomsbeskyldte Anne Sørensdatters løgnagtige bekendelse og derefter ladet den underskrive af andre (eksempelvis Christen Fisker), samt ladet den oplæse på sit birketing uden retmæssigt at have varslet dette til de involverede parter, hvis navne som resultat blev tilsværtet. Dernæst havde han sendt skriftet videre til landstinget, hvor det ligeledes var blevet oplæst. På denne måde havde Jørgen Arenfeldt været årsag til, at Maren Clemensdatter, Karen Clemensdatters børn, Michel Malling, Ingeborg Laurids Berdings på Rygaard, Michel Basse og Niels Christensen var blevet bragt i vanrøgt, og både de og deres pårørendes ære var blevet tilsmudset. Jørgen Arenfeldt blev dømt til at gøre afbigt til dem alle på Viborg Landsting, til at betale deres procesomkostninger samt til kost og tæring. Derudover blev han frataget sin birkeret, samt dømt til betaling af 500 rigsdaler til henholdsvis Kvæsthuset og Christianshavn Kirke.⁴⁰⁸

Anne Sørensdatter frifandtes for trolddom og for sin af landstinget idømte bålstraf, men dømtes til kagstrygning og landsforvisning for sit uærlige vidnesbyrd imod ærlige mennesker.⁴⁰⁹

Da sagerne nåede Højesteret, handlede de ikke længere om trolddom for højesteretsassessorerne, om end Anne Sørensdatters trolddomsdom blev behandlet. Dette skete dog som en sidebemærkning til voteringerne imod Jørgen Arenfeldt, og kun én af de 18 dommere ville

⁴⁰⁶ HR vot 1686 fol. 122r.

⁴⁰⁷ Ibid.

⁴⁰⁸ HR vot 1686 fol. 122r-122v.

⁴⁰⁹ Ibid. fol. 123r.

reelt have dømt Anne Sørensdatter for trolddom. De andre ville landsforvise hende som løgner, mens flere ville have været tilfreds med spindehuset. Her kan Marcus Gøye og Ole Borch fremtrækkes som de primære toneangivende assessorer, men det var en overensstemmende dommerstand, der afsagde dom.

Sagen var derimod blevet en æreskrænkelsesskandale, der handlede om, hvorledes Jørgen Arenfeldt var gået for vidt, og både havde overskredet sine juridiske beføjelser, men samtidig også havde formået at bryde loven. Når iscenesættelse havde så stor betydning i en tid, hvor ry og rygte var af enorm vigtighed, kunne man ikke acceptere at have en ustyrlig adelsmand som Jørgen Arenfeldt til at piske en ukontrollerbar stemning op. Der var behov for at statuere et eksempel, og skærpe kontrollen.

Måske har højesteretsassessorerne været bekendte med fortællinger fra andre steder i Europa, hvor ivrige heksejægere kunne skabe ustabilitet og usikkerhed i et område, og hvor passion for at brænde troldfolk ofte endte i skandaler. Dette havde været tilfældet med "Der Hexenbrenner" Johann Georg Fuchs von Dornheim i Bamberg,⁴¹⁰ "the witchfinder general" Matthew Hopkins i England,⁴¹¹ og flere andre.⁴¹²

I denne sag var det ikke til diskussion i højesterets voteringsprotokol, om trolddom var muligt. Dette italesattes knapt. Derimod var fokus på bevisbyrden, og hvorvidt der fandtes nogle ofre for trolddomsforbrydelsen. Eftersom dette ikke var tilfældet, blev trolddomsgerningen underkendt, men ikke umiddelbart med en stadfæstet manglende trolddomstro. Ingen af de voterende assessorer betvivlede åbenlyst eksistensen af trolddom, men de forbigik den næsten og italesatte i stedet den skade, som var påført som et biprodukt af Jørgen Arenfeldts forhør af Anne Sørensdatter: Den smæde, som trolddomsrygtet i skandskriftet havde forårsaget de uskyldige folk. Havde trolddom på dette tidspunkt været et fænomen, hvis eksistens man betvivlede, ville paskvillen måske ikke have medført en sådan reaktion blandt assessorerne, om end løgn og ærekrænkende ukvemsord generelt var anset for dybt alvorlige forbrydelser.⁴¹³ Uanset hvordan et skandskrift krænkede, er det dog muligt, at det var mere alvorligt, hvis krænkelsen gik på noget, der kunne være en reel tiltale. Såsom en beskyldning om trolddom.

⁴¹⁰ Jonathan B. Durrant, "Bamberg Witch Trials," i *Historical dictionary of witchcraft* (Scarecrow Press, 2012), s. 42.

⁴¹¹ For mere om Matthew Hopkins og John Stearne, se Eaton, *John Stearne's confirmation and discovery of witchcraft: text, context and afterlife*; Gaskill, *Witchfinders: A Seventeenth-Century English Tragedy*.

⁴¹² "Witchcraft and Evidence in Early Modern England," *Past & Present* 198 (2008): s. 35.

⁴¹³ Axel Steensberg, "Omgangsskikke," i *Dagliv i Danmark, bind I, 1620-1720*, ed. Axel Steensberg (Gyldendal, 1969), s. 45-48.

Assessorerne var dybt forargede over, at en adelsmand som Jørgen Arenfeldt kunne opføre sig med så manglende dekorum, og udbrede ondsindet sladder. Han var en del af den uddannede elite. Sat på spidsen, var han en del af dem. Én ting var at handle uforstandigt og med enfoldighed, som det var tilfældet i Vissenbjerg-sagen fra 1672, men at gøre det mod bedre vidende, var en graverende brøde. Ikke mindst fordi størstedelen af assessorerne fandt, at han havde gjort det med fuldt overlæg og med ”ond intention”. Den klare skurk i denne sag blev dermed Jørgen Arenfeldt, og de uskyldige ofre Maren Clemensdatter med flere. Anne Sørensdatter endte i en modstridende rolle: både som offer for Jørgen Arenfeldt, men også som en medhjælper til ham i hans ondskabsfulde komplot for at sprede rygter, om end nok så tvungent.

Grundfortællingen om forbrydelsen trolddom ændredes ikke med denne sag, men den overdrevent ivrige og grumme heksejæger indtog nu også scenen. Hvor der tidligere havde været prædikeret om agtpågivenhed over for Djævelens disciple, opstod nu et sideløbende spor i fortællingen, hvor man også skulle vogte sig for de selvforherligende fanatikere, der søgte at opildne til jagt på troldfolk for egen vinding, og ikke samfundets bedste. Med det nye reskript på plads, der fremadrettet ville indbringe alle trolddomssager for Højesteret, kunne man således gardere sig imod, at andre folk som Jørgen Arenfeldt ville forfølge (trold)folk uden grundige beviser. Det virker umiddelbart til, at det har været tiltænkt som et oplagt værktøj til at inddæmme løse trolddomsrygter, og sørge for at de ikke florerede unødigt rundt om i samfundet, og gav anledning til inflammatoriske situationer. På den måde kunne man opretholde ro og orden, hvor kun de sande troldfolk – dem med uomtvistelige beviser imod sig – ville blive tiltalt og dømt, og hvor ærlige godtfolks ære ikke ville lide overlast.

Højesterets håndtering af sagen underbyggede statens centralisering af magten og håndhævelse af det voldsmonopol, som lovgivningen havde stadfæstet med Danske Lov 1683, og hele trolddomselementet forekom som andenviolin til disciplineringen af Jørgen Arenfeldt. Den vigtigste selvscenesættelse her var at få slået fast, at alle rigets undersåtter burde mønstre en stram lovlydighed fra laveste betler til øverste assessor. Loven skulle følges.

Kapitel 8: Trolddomsspektakel og djævlesnak

Bliver præsten kaldet til nogen, som holdes for at være besat, eller i anden måde plages af Djævelen, da må han ingenlunde afslå det; men bør, efter sit embedes pligt, i Herrens navn, efter foregående alvorlig bøn og påkaldelse til Gud, straks at forføje sig til den syge og fornemme hans tilstand.⁴¹⁴

Allerede imens sagerne på Rugård var under opsejling, blev Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685 stadfæstet. Danmark-Norge var et protestantisk rige, og med det nye tiltag med et mere homogent og strømlinet kirkeritual, kunne den enevælde konge som Guds udvalgte yderligere stramme kontrollen om befolkningens mentale verdensbillede ved at diktere, hvad alle undersætter ville få forkyndt og hvordan hver søndag i kirken.⁴¹⁵ Kirkeritualet blev en guide til gejstligheden om, hvordan de skulle agere i kongens rige, herunder hvordan de skulle håndtere djævlebesættelser. Kirkeritualets kapitel VI, artikel III havde således overskriften: *Om de besatte og dem, som i en eller anden måde plages af Djævelen eller hans onde redskab.*

Støvet fra Arenfeldtskandalen havde knap lagt sig førend Højesteret atter måtte samles for at votere i en trolddomsrelateret sag, hvor kirkeritualets egentlige betydning og tolkning spillede en stor rolle. Selvom reskriptet af 1686 var trådt i kraft, blev denne sag ikke bragt for Højesteret på grund af domsafsigelse i en egentlig trolddomssag, men som reaktion på en persons ihærdige indsats for at blive rensat for et trolddomsrygte. På den måde følges den røde tråd fra de æreskrænkede skadelidte fra Djursland dog med den forskel, at den stævnedede ikke var en af de juridisk dømmende personer, men en gejstlig. Dette kan lede tankerne tilbage til Lauritz Hansen og Fejøs indbyggere i 1664, men det var ikke en stævning imellem to gejstlige. Derimod var sagen her imellem et af sognebørnene og sognepræsten i Nibe.

Dette kapitel vil gennemgå Højesterets håndtering af Nibe-sagen i 1688, som både trak spor tilbage til den 24 år tidligere Fejøl-sag, men som også ville få visse paralleller til en meget større djævlebesættelsessag i Danmark otte år senere i Thisted. Inden vi når dertil, skal den nordjyske trolddomsinjuriesag dog foldes ud.

⁴¹⁴ Kirkeritualet 1685, kapitel 6, artikel 3. Se bilag 1.

⁴¹⁵ Appel og Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*.

Nibe 1688

Christen Jensen Hortikarl contra sognepræst Lauritz Krase

Sagens forløb

I 1686 i Nibe blev kvinden Voldborg Justdatter dømt til bål og brand for trolddom. Sagen kunne være nået til Højesteret jævnfør det nyligt vedtagne reskript af samme år, afhængig af hvordan og hvor længe sagen kunne være trukket ud, men da Voldborg Justdatter døde af sygdom kort efter dommen, nåede sagen aldrig så langt. Hun havde dog nået at udlægge andre folk for trolddom, og herunder var en af hendes beskyldninger faldet på den velstående Christen Jensen Hurtigkarl. Trolddomsbeskyldningen blev gentaget af en mand ved navn Mikkell Kræmmer, uden at denne dog ville rejse en formel sag. Christen Jensen Hurtigkarl stævnedes ham derfor for injurier, og vandt sagen. Samtidig var den gamle og fattige enke Anne Buus dog plaget af noget ondskab, som kom over hende kort efter, at hun havde været i samme hus som Christen Jensen Hurtigkarl. Her havde han skænket hende et glas brændevin,⁴¹⁶ ”og da kom der i hendes mund som en hidsig brand”, hvorefter det var som om, at Djævelen for i hende.⁴¹⁷ Anne Buus beskrev besættelsen som om, at der løb noget levende inde i hende, ”som en mus”, og det satte sig særligt i hendes yderste, venstre lår.⁴¹⁸ Dette fænomen med at vise en ond ånd ind i folk var på ingen måde et nyt element i danske trolddomssager. Det var et tilbagevendende anklagepunkt, og er blevet fremlagt af Kallestrup som værende et eksempel på, hvordan djævlebesættelser for den almene befolkning var sammenflettet med skadevoldende trolddom.⁴¹⁹ At denne onde ånd kunne vises ind i en person igennem indtagelse af føde eller væske, var også gængs viden, og i 1625 havde kvinden Sofie Jensdatter eksempelvis været beskyldt for at have vist Djævelen ind i en pige ved at lade hende spise et æg.⁴²⁰

På foranledning af andre sognebørn blev Anne Buus indlogeret i præsten Lauritz Krases hus, hvor han kunne våge over hende, og undersøge hendes besættelse nærmere. Her sov hun i en seng sammen med en af præstens døtre, men havde efter sigende også anfald, hvor hun råbte på Christen Jensen Hurtigkarl som sin (det vil sige Djævelens) mester, og årsag til besættelsen.⁴²¹ Anne Buus blev også medtaget til kirken til jul, hvor Lauritz Krase bad over hende, om at hun måtte blive udfriet

⁴¹⁶ Eller akvavit. Jacobsen, *Besættelse og Trolddom i Nibe 1686*. s. 49.

⁴¹⁷ Ibid. s. 10. (citerer HR com 1688, fol. 743 ff.)

⁴¹⁸ Ibid. s. 11. (citerer HR dom 1688, fol. 743 ff.)

⁴¹⁹ Louise Nyholm Kallestrup, "Knowing Satan from God: Demonic Possession, Witchcraft, and the Lutheran Orthodox Church in Early Modern Denmark," *Magic, Ritual, and Witchcraft* 6, no. 2 (2011): s. 179.

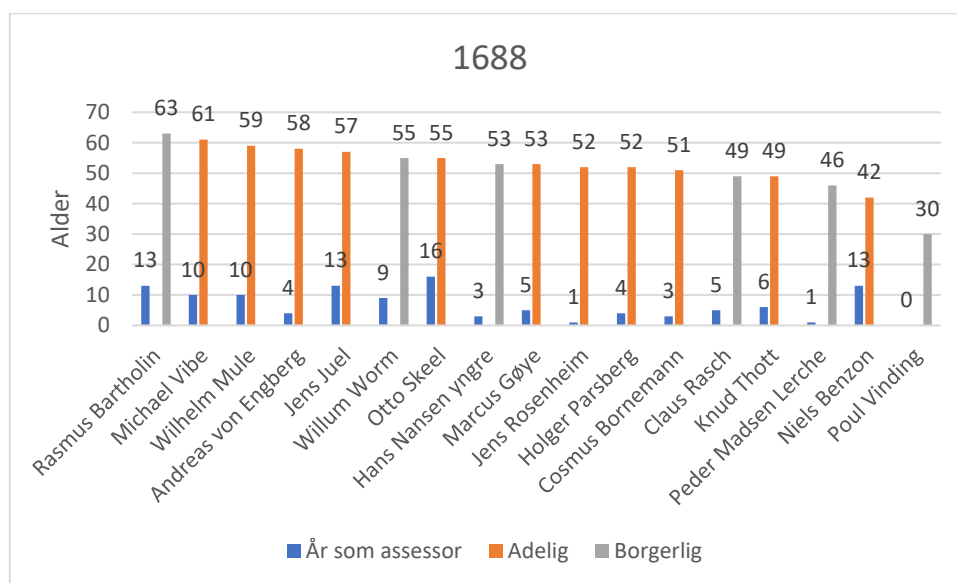
⁴²⁰ Ibid.

⁴²¹ I kapitel 10 vil en andens præst udlån af sine egne private sovegemakker blive fremhævet, idet dette fik en mere central rolle i opfattelsen af dennes motiver.

fra sin djævlbesættelse. I sin prædiken advarede han imod troldfolk, og kaldte Anne Buus' besættelse for "et jærtegn fra Gud." Som reaktion på Anne Buus' djævels udpegelse af Christen Jensen Hurtigkarl, nægtede sognepræsten Lauritz Kruse ham *privatam absolutionem* (lønligt/privat skrifte), som var krævet for at kunne deltage i det hellige sakramente, nadveren.⁴²² Dette faldt ingenlunde i god jord hos Christen Jensen Hurtigkarl, der følte, at Lauritz Kruse havde lokket Anne Buus til at udpege ham som troldkarl. Ydermere anklagede Christen Jensen Hurtigkarl præsten for at have gjort sig skyldig i gudsbespottelse ved at påkalde sig Guds navn til at bede for Anne Buus i kirken uden at hendes djævlbesættelse var blevet bevist, samt for at have overtalt den besovede kvinde, Maren Christensdatter, til at udpege Christen Jensen Hurtigkarl som barnefaderen.⁴²³ Sagen blev indbragt for Provstemoedet og Landemoedet. Her frifandtes sognepræsten Lauritz Kruse, men blev idømt at betale erstatning til Christen Jensen Hurtigkarl. Dette anså Christen Jensen Hurtigkarl dog på ingen måde for en tilstrækkelig hård straf, hvorfor han ankede sagen til Højesteret.

Højesteretsassessorernes vota

Sagen blev taget op i Højesteret den 27. november 1688. Der var 17 voterende assessorer til stede i sagen. Seks borgerlige og 11 adelige.

Der var adskillige gengangere fra 'Arenfeldtskandalen' – Cosmus Bornemann, Claus Rasch, Willum Worm, Niels Benzon, Wilhelm Mule, Andreas von Engberg, Hans Nansen den yngre, Holger

⁴²² I dagene op til nadver skulle man have været til skriftemål ved præsten. For mere om adgang til nadveren, se Appel og Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, s. 74-84.

⁴²³ For mere om det ærekrænkende i udlæggelse som barnefader til besovede kvinder, se Nina Javette Kofoed, *Besovede kvindfolk og uærlige barnefædre* (2008).

Parsberg, Markus Gøye, Knud Thott, Otto Skeel og Jens Juel. 12 ud af de 17 assessorer, og yderligere én, Rasmus Bartholin, havde voteret i Trondhjem-sagen i 1675.

I den nærværende sag gik deres voteringer både på sagen imellem Christen Jensen Hurtigkarl og Lauritz Krase, men også på advokaten Albertin Brostorph, der havde ført sagen for Christen Jensen Hurtigkarl, og derigennem udtalt hårde beskyldninger imod provsten Jens Ruus, men da dette ikke siger noget konkret om assessorernes syn på trolddom, djævlbesættelse eller gudsbespottelse, er disse ikke medtaget.⁴²⁴

Den første assessor, der voterede, var Poul Vinding. Han fremdrog indledningsvis, at stævningen var ulovlig, og at Christen Jensen Hurtigkarl havde været for hård imod præsten. Lauritz Krase havde ikke instigeret Anne Buus, ”den løsagtige kvinde” til at agere besat eller beskyldt Christen Jensen Hurtigkarl og kunne dermed ikke beskyldes for blasfemi. Dog var Lauritz Krase skyldig i at have afholdt Christen Jensen Hurtigkarl fra skrifte alene på baggrund af en beskyldning fra Anne Buus. Dette var stik imod loven, som sagde, at ingen måtte nægtes skriften uden vigtige årsager. Derfor fandt han Lauritz Krase skyldig i ikke at have efterlevet biskoppens formaning, og samtidig pointerede han, at der virkede til at være gammelt nag, ”had”, imellem Lauritz Krase og Christen Jensen Hurtigkarl. Ydermere mente han ikke, at Lauritz Krase havde fuldt ritualet med Anne Buus (”dette menneske”), som han dog mente muligvis havde ladet sig påstå at være besat på grund af enfoldighed, ”såsom så mange enfoldige er blevet bedraget.” Lauritz Krase havde taget Anne Buus i sit hus på begæring fra en anden i menigheden. Desuden havde han forset sig ved ikke at fremmøde for provsten og her fremlægge hele sagen. Som straf burde han derfor betale en bøde på 100 rigsdaler til fattige præsteenker og det samme til Christianshavns Kirke. Præsten burde have været mere opmærksom på bevisbyrden, og sikret sig, at der var hold i alle de fremsatte beskyldninger. Christen Jensen Hurtigkarl kunne ikke dømmes til at betale bøder, men burde dog irrettesættes for sin stævning.⁴²⁵

Den næste assessor var Cosmus Bornemann. Han var betænkelig ved beskyldningen om, at Lauritz Krase skulle have været bagmand for sagen. Han pointerede, at præsten ikke kunne dømmes på baggrund af mistanke, og at Anne Buus kun var kommet til huse hos ham på baggrund af andres henvendelse. Ydermere havde han svoret ved ed, at han intet havde instigeret, hvorfor Cosmus Bornemann fandt, at Lauritz Krase ikke havde fortjent den hårde irrettesættelse. Derimod havde

⁴²⁴ Disse kan læses i J.C. Jacobsens *Besættelse og Trolddom i Nibe 1686* (1961) s. 57-66.

⁴²⁵ HR vot 1688A fol. 145r-v. ”Hurtigkarl (som en *laiecus*) burde sættes alvorligt til rette, for sådan en irrettesættelse, som ihukommer en præst.”

præsten forbrudt sig imod ritualet, herunder ved at give Anne Buus nadver, mens hun var besat.⁴²⁶ I stedet burde han straks have varskoet biskoppen, ikke ladet hende komme i kirke og ladet læger tilse hende. Derfor havde Lauritz Krase forset sig imod både ritualet og loven. Hertil kom, at han ikke havde ret til at frakende Christen Jensen Hurtigkarl muligheden for syndsforladelse, men i stedet burde have advaret Christen Jensen Hurtigkarl i enerum. Desuden bemærker Cosmus Bornemann, at Lauritz Krase har beskæftiget sig for meget med ”det løsagtige kvindfolk”, og selvom han burde gå fri for Christen Jensen Hurtigkarls stævning, burde han stadig straffes med en anseelig ”mulkt” (bøde) til præsteenker, samt kost og tæring til Christen Jensen Hurtigkarl. Provstens dom burde være ved den første landemodedom, men ikke den sidste. Han burde gå fri.⁴²⁷ Ligesom i sit votum i 1686 var Cosmus Bornemann også her opmærksom på, hvad der kunne bevises, og hvad der var rygter, og han pointerede, hvordan reglementer og reskripter var blevet brudt. I sit tidligere votum angående Anne Sørensdatter havde han vurderet, at hendes tilståelser var et resultat af ”fantasier og spøgeri”, men det var ikke et argument, han gentog angående Anne Buus. Blot pointerede han, at de rigtige folk burde have haft mulighed for at tilse hende for netop at vurdere hendes mulige djævlbesatte tilstand.

Claus Rasch så sagen således, at Christen Jensen Hurtigkarl, dennes mor og hele hans hus var blevet beskyldt for trolddom, og at Lauritz Krase virkede til at have ”haft behag udi dette”, da Anne Buus begyndte ”dette galskab og ondskab”, og råbte, at Christen Jensen Hurtigkarl havde vist Djævelen ind i hende. Det var på baggrund af disse beskyldninger, at Lauritz Krase udelukkede Christen Jensen Hurtigkarl fra at skrifte, hvorefter biskoppen gav ordre til, at provsten skulle undersøge Anne Buus. Lauritz Krase havde ikke efterkommet dette ønske, men beholdt Anne Buus skjult i sit hus. Han burde i stedet have undersøgt sagens natur og dernæst informeret biskoppen herom. Han burde også have holdt på hende, da Hr. Palle⁴²⁸ kom for at tilse hende og ikke ladet hende komme i kirken, hvor Lauritz Krase misbrugte Guds navn ved at bede for Anne Buus, førend det var bevist, at hun var besat. Claus Rasch mente, at Lauritz Krases opførsel havde været upassende, og at han burde idømmes en pengestraf, ”om han ellers skulle forskånes på sit embede.”⁴²⁹ Claus Rasch havde også voteret i 1686, hvor hans votum var gået på Jørgen Arenfeldts onde intention, og ikke berørt trolddom. I dette votum italesatte han Anne Buus potentielt besatte tilstand, men dvælede ikke ved den. I stedet fokuserede han igen på den intention, som anklager Lauritz Krase havde haft, og som havde været ond.

⁴²⁶ ”*in ipso paroxysmo*”: I hendes ophidsede tilstand, jævnfør Jacobsen, *Besættelse og Trolddom i Nibe 1686*, s. 58.

⁴²⁷ HR vot 1688A fol. 145v-146v.

⁴²⁸ Samme hr. Palle fra Aggersborg skulle senere spille en rolle i den thistedske besættelsessag.

⁴²⁹ HR vot 1688A fol. 146v-147v.

Herefter fulgte Jens Rosenheims votering: Lauritz Kruse havde fejlet i at underrette biskop Søren Glud om besættelsen og havde på egen hånd besluttet at bede for Anne Buus i kirken, samt givet hende nadveren, men afvist Christen Jensen Hurtigkarl fra det lønlige skrifte. Lauritz Kruse burde efter Jens Rosenheims opfattelse dømmes til betaling af 50 rigsdaler til Christen Jensen Hurtigkarl for procesomkostninger, og yderligere 200 rigsdaler samt betale 100 rigsdaler til præsteenker.⁴³⁰

Willum Worms votum var kort og godt: ligesom Poul Vinding.⁴³¹

Herefter kom Peder Lerches votum med sagens uden tvivl mest tørre og sarkastiske udtalelse: ”Han tror ej, at Hurtigkarl kan vise Fanden i nogen, thi kunne han gøre det, da havde han vist gjort det i Hr. Lauritz Kruse, hans vederpart.”⁴³² Dette er en humoristisk udtalelse, som viser Peder Lerches holdning vedrørende angivelige evner til djævlbesættelse af andre, og hvori han tilkendegiver, at hvis Christen Jensen Hurtigkarl virkelig havde været i stand til at lade en djævel fare i folk ved så simple midler som brændevin, havde han uden tvivl haft hævnnet sig på sin nemesis, Lauritz Kruse, og ladet ham besætte. Yderligere havde Lauritz Kruse opført sig i strid med kirkeritualet. Derfor burde han ikke have lov til at fortsætte i sit embede, alternativt burde han som minimum straffes hårdt, samt betale Christen Jensen Hurtigkarl og Christianshavns Kirke 100 rigsdaler hver. Til provsten Jens Ruus kunne Lauritz Kruse nøjes med en bøde på 30 rigsdaler til kost og tæring.⁴³³ Peder Lerche var ikke en assessor, som ofte voterede i Højesteret, men dette afholdt ham ikke fra ganske klart at tilkendegive sin holdning vedrørende sagens natur, og Christen Jensen Hurtigkarls trolddomsevner.⁴³⁴

Wilhelm Mules votum mistænkte åbenlyst Lauritz Kruse for udmærket at have været klar over, at Anne Buus ikke var ægte besat. Han havde ladet hende sove i samme seng som sine børn, ladet hende forlade sit hus og taget hende med til kirke, hvor han havde givet hende nadveren.⁴³⁵ Angående hans aversion imod at tage Christen Jensen Hurtigkarl til lønligt skrifte, kommenterede Wilhelm Mule på, at Lauritz Kruse tidligere havde taget andre trolddomsudlagte til skrifte. Derfor vurderede Wilhelm Mule, at Lauritz Kruse havde haft som mål, at det skulle hedde sig i folkemunde, at Christen Jensen Hurtigkarl var beskyldt for trolddom. Et sådant uærligt ry ville have skadet Christen Jensen Hurtigkarl for stedse, selv uden en dom. Det var ikke unormalt, at trolddomsrygter kunne klæbe til

⁴³⁰ HR vot 1688A fol. 147v.

⁴³¹ HR vot 1688A fol. 148r.

⁴³² Ibid.

⁴³³ Ibid.

⁴³⁴ Jacobsen, *Besættelse og Trolddom i Nibe 1686*, s. 60, fodnote 71.

⁴³⁵ HR vot 1688A fol. 148r-149r.

folk i årtier, og endda ende i senere trolddomsanklager og -domme.⁴³⁶ Angående den besovede kvinde var det ikke beviseligt, om præsten havde været den, der havde fået hende til at udlægge Christen Jensen Hurtigkarl som barnefader, men Wilhelm Mule syntes, at det var mistænkeligt, at Lauritz Krase havde ladet hende komme i sit hus. På baggrund af, at Wilhelm Mule valgte at pointere disse 'mistænkelige forhold', som han dog ikke fandt havde karakter af egentlige beviser, forekommer det sandsynligt, at Wilhelm Mule mente, at Lauritz Krase havde været bagmanden bag både barnefaderudlæggelsen og trolddomsbeskyldningen, men der var som sagt ikke konkrete beviser. Derfor blev det et spørgsmål om, at han kun kunne udpege de mistænkelige forhold, men samtidig understrege, at de ikke beviste sagen. Provsten havde haft grund til at suspendere Lauritz Krase, idet han havde været årsag til "stor skandale og er skyldig i alt dette", hvorfor han skulle betale Christen Jensen Hurtigkarl procesomkostninger, foruden at betale til Kvæsthuset og gøre provsten afbigt.⁴³⁷ Ganske som i sit 1686-votum holdt Wilhelm Mule sig også til de punkter, han vurderede som værende fakta.

Rasmus Bartholin var enig med Poul Vinding i, at sagen var begyndt på baggrund af "had" imellem Lauritz Krase og Christen Jensen Hurtigkarl. Om Anne Buus mente han, at hun måtte være syg og melankolsk, og at de anfald, som havde været tilskrevet djævlbesættelse, skyldtes epilepsi.⁴³⁸ Lauritz Krase havde forbrudt sig ved ikke at lade hr. Palle undersøge Anne Buus og bedt for hende fra kirkens talerstol, idet "han vidste bedre." Derfor skulle han betale 100 rigsdaler til Kvæsthuset.⁴³⁹ Ydermere havde Lauritz Krase forbrudt sig ved at afvise Christen Jensen Hurtigkarl fra skriftestolen uden grund, hvorfor han burde miste sit præstekald. Præsten havde derved været årsag til, at Christen Jensen Hurtigkarl havde været nødsaget til at føre processen for at rense sit navn, hvorfor han skulle betale ham 20 rigsdaler.⁴⁴⁰ Landemodets dom fandt Rasmus Bartholin velbegrundet.⁴⁴¹ Hans votum i 1675 havde været ganske kort for at følge laugstingsdommen, men i denne sag kom hans holdning

⁴³⁶ Dette var eksempelvis tilfældet for Sidsel Christensdatter i 1617, hvor vidner imod hende udtalte: "Da svarede menige almue og sognefolk, som da til stede var, at det var dem vitterligt at omtalte Sidsel Christens var tit og ofte udlagt for trolddom, og berygtet for trolddomskunster, og husket derfor og hvem hun lovede ondt, var dem sket." Kallestrup, "De besmittede og de skyldige," s. 68. For mere om trolddomsrygtet, se Johansen, *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*, s. 48-51.

⁴³⁷ HR vot 1688A fol. 148r-149r.

⁴³⁸ Tanken om melankoli og epilepsi var, som nævnt i kapitel 5, allerede introduceret som årsagsforklaring bag trolddomstilståelser og djævlbesættelser af Johan Weyer i 1563. I dansk kontekst havde Villum Lange også brugt dette som mulig forklaring i en trolddomssag i 1670, og Kirkeritualet af 1685 sagde ligeledes: "efterdi der er adskillige sygdomme, som udi et og andet ligner dem som er besatte, såsom måned-syge, raseri, den faldende syge og andre deslige" så skulle man være agtsom overfor at tilskrive anfald til djævlbesættelser. Det var ikke så mærkværdigt, at Rasmus Bartholin, der var professor i medicin, skulle være forfalden til en medicinsk forklaring.

⁴³⁹ Præsteenker i protokol b.

⁴⁴⁰ Kun 50 rdr. i protokol b.

⁴⁴¹ HR vot 1688A fol. 149r-v.

til djævlbesættelser og trolddom mere tydeligt frem. Dermed ikke være sagt, at han benægtede eksistensen af disse, men hans argumentation lægger sig mere i en 'Johan Weyersk tradition' ved at anse Anne Buus anfald som udslag af melankoli snarere end af djævl.⁴⁴²

Andreas von Engbergs indledende kommentar var også rettet imod Lauritz Krases motivation bag sin involvering i sagen: "Hr. Lauritz er ikke så hellig, som han gør sig."⁴⁴³ Andreas von Engberg fandt, at Lauritz Krase havde haft korrespondance med Anne Buus, og at han i stedet for at hjælpe havde sat sig til hindring ved talrige lejligheder, og havde været særdeles partisk i sin behandling af sognebørnene, herunder Christen Jensen Hurtigkarl. Som straf skulle han både gøre afbigt til Christen Jensen Hurtigkarl, betale denne 200 rigsdaler samt betale 100 rigsdaler til Kvæsthuset.⁴⁴⁴ Hverken trolddom eller besættelse var af noget særlig fokus, men derimod den intention, som Lauritz Krase havde haft. Netop intentionen bag førelsen af en trolddomsanklage havde også været Andreas von Engbergs omdrejningspunkt i sit votum imod Jørgen Arenfeldt i 1686. Ved den lejlighed var han været en af de få, som havde argumenteret for en mildere straf til Anne Sørensdatter på den baggrund, at hun var blevet truet til at lyve med løfter om tortur og sin mors henrettelse.

Niels Benzon stemte i med sine kollegaer: Sagen var startet på baggrund af "privat passion", hvor præsten havde udnyttet Anne Buus' tilstand til at ramme Christen Jensen Hurtigkarl. Han havde ageret suspekt både ved at lade hende opholde sig i sit hus, hvor han havde skjult hende, undladt at lade læger eller hr. Palle tilse hende, og undladt at efterkomme provsten Jens Ruus' ordre. Derfor fandt Niels Benzon, at præsten havde ageret med stor "forargelse og anledning til gudsbespottelse", og at han burde miste sit embede. Ydermere skulle præsten give Christen Jensen Hurtigkarl 200 rigsdaler, og provsten 30 rigsdaler.⁴⁴⁵ Niels Benzon havde i 1686 ikke været i tvivl om, at Anne Sørensdatter burde dømmes til bålet, men i denne sag var hans udtalelser mindre fokuserede på den mulige trolddomsgerning. I stedet fokuserede også han på Lauritz Krases personlige vendetta imod Christen Jensen Hurtigkarl, om end dennes handlinger ligeledes havde givet anledning til stor gudsbespottelse, hvorfor brøden dermed også var imod Gud.

Hans Nansen den yngre var mere nådig i sin votering, hvori han ikke medgav sine foregående kollegaers vota, at Lauritz Krase var skyld i eller årsag til Anne Buus' bekendelser. Hans Nansen den yngre kunne ikke se, hvordan det, at præsten havde bedt for Anne Buus, skulle være gudsbespottelse, og voterede for at frikende ham for dette. Ligeledes anså han det heller ikke for beviseligt, at Lauritz

⁴⁴² Se kapitel 5: *Religionens rolle*.

⁴⁴³ HR vot 1688A fol. 149v-150r.

⁴⁴⁴ Ibid.

⁴⁴⁵ HR vot 1688A fol. 150r-v.

Krase havde været anstifteren bag Maren Christendatters udlæggelse af Christen Jensen Hurtigkarl som sin barnefader. Dog medgav han, at præsten havde forbrudt sig imod kirkeritualet og derfor burde give 100 rigsdaler til henholdsvis præsteenker og Christianshavns Kirke.⁴⁴⁶ Det må formodes, at det var den manglende offentlige udskammelse af Christen Jensen Hurtigkarl fra Lauritz Krases side, som fik Hans Nansen den yngre til at være betydeligt mere blid i dette votum, end han havde været i 1686 imod Jørgen Arenfeldt. Dengang havde han sat fokus på paskvillen som en skærpende omstændighed, hvorimod der her var grundlag for at tolke Lauritz Krases opførsel som at have været i god intention.

Holger Parsberg var ligeledes mindre hård i sin vurdering af Lauritz Krase. Han kunne heller ikke se det blasfemiske i, at præsten havde bedt for Anne Buus, der ydermere havde råbt Christen Jensen Hurtigkarls navn førend hun blev bragt til Lauritz Krases hus. Derimod gik Holger Parsbergs votum mere imod Christen Jensen Hurtigkarl, som han pointerede, havde fået erstatning, og alligevel nu krævede ”alting af præsten.” Han havde udspurgt Anne Buus usømmeligt, og Holger Parsberg anså det ikke for at være Christen Jensen Hurtigkarls opgave at sætte præsten i rette for gudsbespottelse. Derfor stemte han for at frifinde præsten i begge disse punkter. Angående Maren Christensdatter kunne han heller ikke se, hvor beviset imod Lauritz Krase fandtes. Ydermere mente han, at Christen Jensen Hurtigkarl var blevet frikendt som barnefader og havde modtaget ”*satisfaction*” fra Maren Christensdatter.⁴⁴⁷ Om Lauritz Krases valg om ikke at give Christen Jensen Hurtigkarl lønligt skifte fandt Holger Parsberg dette rimeligt i kraft af trolddomsbeskyldningen imod Christen Jensen Hurtigkarl. Overordnet set, bar alle punkterne i Holger Parsbergs votering præg af, at Christen Jensen Hurtigkarl ”uden grund havde ventileret denne sag, som han vel burde have været tilfreds med.” I modsætning til de foregående assessorer stemte Holger Parsberg for, at Christen Jensen Hurtigkarl burde være den, som blev straffet med bødestraf ved både at betale kost og tæring for Lauritz Krase samt give ham 30 rigsdaler og gøre afbigt både for retten og ved Nibe birketing. Hos Holger Parsberg fyldte harmen på Lauritz Krases vegne over at være blevet ulovligt beskyldt, som var han en ”slem misdæder”, langt mere end Christen Jensen Hurtigkarls forsmædelse.⁴⁴⁸ Selvom Holger Parsberg hverken havde siddet med som assessor i 1675-sagen eller var udpeget som tilforordnet førend i 1684, kan han have hørt om den pågældende sag fra kollegaen Rasmus Bartholin.

⁴⁴⁶ HR vot 1688A fol. 150v-151r.

⁴⁴⁷ Vel sagtens i form af en offentlig undskyldning i kirken, det vil sige afbigt.

⁴⁴⁸ HR vot 1688A fol. 151r-153r.

Holger Parsberg blev gift med en søster til Matthias og Sophie Amalie Moth d. 13. december 1686, og biskop Søren Glud var gift med Ida Christine Moth, ligeledes søster til Sophie Amalie og Matthias. Deres slægtskab har ikke hindret Parsberg i at votere i sagen.

I hvert fald bar hans votum præg af samme argumentation, som havde været fremsat imod Hans Lauritze, da denne insisterede på at retsforfølge sin modpart selv efter, at sagen var blevet afgjort i hans favør. I sit votum fra 1686-sagen havde han også været hård i sin vurdering af Jørgen Arenfeldt, der havde skabt et unødigt postyr med sin paskvil, og som havde været den skyldige bag Anne Sørensdatters bekendelse. Igen kunne han have valgt et mere parallelt argument i den nuværende sag, og lagt skylden på Lauritz Krase. Men som kollegaen Hans Nansen den yngre virkede også Holger Parsberg til at være villig til at tilskrive Lauritz Krase hæderlige intentioner, og til at finde langt mere foragt i Christen Jensen Hurtigkarls forstyrrelse af den sociale ro og orden.

Sagens hårdeste votum lød fra assessor Marcus Gøye: Han mente, at der var indicier nok til at finde Lauritz Krase skyldig i de forseelser, som han var beskyldt for, det vil sige for ikke at have fulgt kirkeritualet, ikke at havde varskoet biskop Søren Glud om sagen og at have bedt over Anne Buus uden ordre fra højere sted. Det var alt sammen, ifølge Marcus Gøye, på baggrund af modvillighed, og ikke vanvittighed. Angående de trolddomsbeskyldninger, som havde været imod Christen Jensen Hurtigkarl, så havde de været halve, og kunne derfor ikke bruges i retten. Om præstens motivation havde Marcus Gøye at sige: ”Her ses hykleri, had, skalkhed og Guds ords foragt. [Lauritz Krase] har prostitueret embedet, og følger derfor deres mening, som kender ham fra sit kald, og aldrig betjene embedet igen.”⁴⁴⁹ Ydermere skulle han betale alle procesomkostninger for Christen Jensen Hurtigkarl, og Anne Buus burde kagstryges og landsforvises. Sidstnævnte var ligesom den endelige dom fra 1686 imod Anne Sørensdatter, som skulle kagstryges og landsforvises som løgner. Ironisk nok havde Marcus Gøye ikke været en af dem, der havde stemt for denne straf til Anne Sørensdatter, hvis beskyldninger, om end tvungne, havde resulteret i langt flere trolddomsbeskyldninger. Måske anså han den manglende tvang og trusler som skærpende, idet dette fratog Anne Buus et egentligt alibi for at lyve om andres ære og rygte.

Den efterfølgende votering efter Marcus Gøyes tordnende fordømmelse kom fra Knud Thott, der ganske kort stemte som Poul Vinding, dog med den undtagelse, at bøderne burde betales til Kvæsthuset i stedet for præsteenker og Christianshavns Kirke.⁴⁵⁰

Michael Vibe anså ikke Lauritz Krase for beviseligt at have instigeret Anne Buus: ”Han er vel ikke uden mistanke, men her skal dømmes efter loven, og er derfor i Vindings mening.” Desuden anså Michael Vibe det heller ikke for gudsbespottelse, at Lauritz Krase havde bedt for Anne Buus. Han pointerede, at præsten burde have vidst bedre, men dette var ikke bevis nok til at dømme ham, i

⁴⁴⁹ HR vot 1688A fol. 153r-v.

⁴⁵⁰HR vot 1688A fol. 153v.

hvilken henseende han henviste til det latinske *relinqveris judicus dei* – der løseligt oversættes til, at hvis der dømtes på tankespind og spekulationer alene, gik man bort fra Guds retfærdighed. Alligevel skulle Lauritz Krase betale 100 rigsdaler til både præsteenker og Kvæsthuset, samt 50 rigsdaler til Christen Jensen Hurtigkarl, som Michael Vibe dog ikke undlod at kommentere på, var til trods for den hårde måde, som han havde sat sig imod Lauritz Krase på.⁴⁵¹

Herefter fulgte Otto Skeels votum, der startede ud med at konstatere, at sagen var helt og aldeles skandaløs og usømmelig for en præst. Lauritz Krase havde efter Otto Skeels mening på det groveste forset sig og dette ikke blot på baggrund af spekulationer, men også beviseligt. Derfor voterede han for, at præsten burde miste sit kald, og at Anne Buus burde anholdes. Christen Jensen Hurtigkarl burde få betalt sine omkostninger.⁴⁵² Igen er det uhyre interessant at holde en højesteretsassessors votum op imod den pågældendes tidligere udtalelser. I 1686-sagen havde Otto Skeel været en af dem, der havde sagt, at det ikke havde været muligt at bestemme, om Jørgen Arenfeldts intention havde været overlagt eller uforstandig. I forbindelse med Lauritz Krase var han ikke i tvivl om, at han beviseligt havde forset sig, og dermed havde haft ond intention til at føre sagen.

Det sidste votum lød fra Jens Juel, der også anså sagen for at bunde i en strid imellem Lauritz Krase og Christen Jensen Hurtigkarl, og i tråd med Poul Vinding og Rasmus Bartholin pointerede, at alt det, som præsten havde gjort, var sket på grund af ”had” til Christen Jensen Hurtigkarl. Han var villig til at forbigå, hvorvidt Lauritz Krase havde instigeret Anne Buus eller ej, men syntes dog, at det meste talte imod det. Dog havde præsten afholdt Christen Jensen Hurtigkarl fra syndsforladelse, men derimod tilladt Anne Buus at komme i kirke, betjent hende sakramentet og bedt for hende fra prædikestolen, hvilket kunne anses for gudsbespottende. Jens Juel mente derfor også, at ligegyldigt om Lauritz Krase havde startet Anne Buus’ udlæggelse eller ej, burde han miste sit præstekald, eller som minimum betale en stor bøde.⁴⁵³ Jens Juel havde også været den sidste, der afgav sit votum i 1686, og han havde her været villig til at sige, at Jørgen Arenfeldts brøde var sket på baggrund af ubesindighed og ufornuft mere end af ondskab. Denne gang mistænkte han det ”had”, som blomstrede imellem Lauritz Krase og Christen Jensen Hurtigkarl, for at være årsag til hele processen. Dog var han ikke sikker nok til at dømme direkte på det, men ved at påpege det på denne måde blev det indirekte et argument til at fradømme Lauritz Krase sit præstekald.

⁴⁵¹ HR vot 1688A fol. 154r-v.

⁴⁵² HR vot 1688A fol. 154v-155r.

⁴⁵³ HR vot 1688A fol. 155r.

Endelig dom

Dommen i sagen mellem Christen Jensen Hurtigkarl og Lauritz Krase endte med, at Lauritz Krase skulle betale en erstatning til Christen Jensen Hurtigkarl på 200 rigsdaler, samt give 100 rigsdaler til både Kvæsthuset og fattige præsteenker, samt betale 30 rigsdaler til provsten Jens Ruus.⁴⁵⁴

Til Lauritz Krases held faldt voteringerne ud til hans fordel forstået på den måde, at det blev antaget, at han havde handlet i god tro, og derfor mistede han ikke sit præstekald eller fik sin ære tilsværtet oveni den om end betydelige bødestraf. Den endelige sum, som Lauritz Krase skulle betale, var anseelig: 430 rigsdaler var en klækkelig sum.⁴⁵⁵

Højesteret kæmpede med at finde den fælles fortælling i denne sag. Hvem var egentlig skurken, og hvad gjorde man med sin trolddomsfortælling, når der ikke var en oplagt syndebuk? Var Lauritz Krase en lidt for ivrig Jørgen Arenfeldt, eller var han mere som den velmenende provst Jacob Clausen fra Fejø? Christen Jensen Hurtigkarl havde karaktertræk, der mindede om Lauritz Hansens fra Fejø, men samtidig var der også dele af hans rolle, som fremstod nævenyttig og stridende imod det etablerede fællesskab. På den måde mindede sagen om Trondhjem-sagen i 1675, hvor Hans Lauritzen havde stævnet byfogeden for ærekrænkelser i form af trolddomsbeskyldninger. I den sag dømte assessorerne til Hans Lauritsens fordel, men det var ikke uden et element af samme harme, som Holger Parsberg gav udtryk for i den ovenstående sag fra Nibe: at sagen var afsluttet, og at anklager unødvendigt hårdt forfulgte en æresoprejsning. På samme måde som i Trondhjem-sagen var der i Nibe-sagen et fravær af tydelig rollefordeling af syndebuk og skurk. Ganske som Hans Lauritsens rolle havde været ambivalent, og indeholdt både elementer af rollen som offer for uretmæssige beskyldninger, men også af rollen som stifter af unødigt uro, så bar voteringerne i denne sag spor af en lignende ambivalent rolle for Christen Jensen Hurtigkarl. Den store forskel var, at hvor Hans Lauritzen stævnedes den afdøde byfoged (de facto hans arvinger) for ærekrænkelse, angreb Christen Jensen Hurtigkarl i stedet Lauritz Krase på det brudte kirkeritual og gudsbespottelse. Ganske som den nyligt ratificerede Danske Lov var det højesteretsassessorernes pligt og eget selvbillede at følge loven. Dette er tydeligt ud fra det forhold, at de assessorer, som mente at kunne forestille sig, at Lauritz Krase havde gjort dette eller hint af uærlige hensigter, ikke ville dømme ud fra deres blotte

⁴⁵⁴ Jacobsen, *Besættelse og Trolddom i Nibe 1686*, s. 65-66.

⁴⁵⁵ Præsterne var økonomisk på niveau med de rigeste bønder. De var i Danske Lov af 1683 blevet tillagt en præstegård, men fik derudover også indtægt fra det øvrige jordegods, som fra ældre tider tilhørte embedet. Dertil kom en tiendedel af sognets afgrøder, samt beløb (offer) ved de største højtider og kirkelige handlinger. For mere om dette, se Georg Hansen, "Præsten," i *Dagligliv I Danmark : 1720-1790 : Nyttige Kundskaber Og Honnet Ambition.*, ed. Axel Steensberg (1981), s. 87-88.

mavefornemmelse, men kun ud fra hvad der fandtes bevis for. Dog er det interessant at notere sig, at hvor de af gengangerassessorerne fra 1686 ofte havde været tilbageholdende med at ville konkretisere Jørgen Arenfeldts intention i 1686, var flere af dem villige til at pege på Lauritz Krases motiv. De primære holdningstilkendegivelser kom fra Claus Rasch, Rasmus Bartholin, Poul Vinding og Marcus Gøye. Villigheden til at være mere hård kunne muligvis skyldes, at Jørgen Arenfeldts største brøde som adelsmand havde været dumhed og en mangel på oplysning, mens brøden hos præsten Lauritz Krase var værre, nemlig at hans ageren ikke bundede i et luthersk sind med gode intentioner om at passe på sin menighed og sognebørn.⁴⁵⁶

Den stakkels Anne Buus, den gamle enke, som pludselig blev besat af en djævel, fyldte ikke meget i denne sag. Hun blev en passiv aktør, næsten som en statist, i opgøret imellem Christen Jensen Hurtigkarl og Lauritz Krase. Ligesom Anne Sørensdatter blev en bifigur i hele Arenfeldtskandalen, blev både Anne Buus samt den oprindeligt trolddomsdømte kvinde, den afdøde Voldborg Justdatter, det også i Nibe-sagen. Disse kvinder var ikke vigtige for sagens fortælling, som blev drejet bort fra trolddom.

Til Anne Buus' held, blev hun ikke idømt nogen straf af Højesteret, og man må kun håbe for hende, at følelsen af den diabolske mus, som løb i hendes krop, forsvandt af sig selv.

Sagen har også visse træk til fælles med Fejø-sagen, hvor trolddomsbeskyldninger blev brugt i en intern stridighed som våben til at sværte en modparts navn. Hvor præsten Laurits Hansen og Fejøs indbyggere dog med god sandsynlighed og stor desperation havde fiflet med "ugudelige ritualer" for at slippe af med deres mosegriseplage, er det mere tvivlsomt, om Christen Jensen Hurtigkarl havde skænket Anne Buus brændevin med diabolske hensigter. Det virkede utænkeligt selv for ortodokse gudfrygtige assessorer, og som Peder Lerche kløgtigt havde bemærket: "Han tror ej, at Hurtigkarl kan vise Fanden i nogen, thi kunne han gøre det, da havde han vist gjort det i Hr. Lauritz Krase, hans vederpart."⁴⁵⁷

Trolddomsprocesserne var dog ikke forbi hverken i kongeriget Danmark-Norge eller på europæisk plan, og til trods for den nylige besværliggørelse af at føre trolddomssager, var endnu en stor kædeproces lige om hjørnet i Danmark, nemlig på Falster. Det skulle også være den sag, som kom til at føre til den sidste officielle henrettelse for trolddom i Danmark og den eneste stadfæstelse af en sådan trolddomsdødsdom i Højesterets historie.

⁴⁵⁶ Se kapitel 5: *Religionens rolle* om de rette følelsers betydning.

⁴⁵⁷ Ibid.

Kapitel 9: Den sidste trolddomshenrettelse

”Hvis nogen for dom og ret vedgår det, som han sigtes og beskyldes for, da må han ej siden fragå.”⁴⁵⁸

Den 18. november 1692 kunne rådstueskriveren i Aalborg notere, at bødker Laurids Pedersens søn, Gregers Lauridsen, var beskyldt for trolddom af bogbinderen Hans Caspersen. Striden imellem parterne syntes dog at være blevet medieret i mindelighed, for små tre måneder senere, den 6. februar 1693, var der igen en notits om samme sag, hvor der står, at den endte i forlig.⁴⁵⁹ Det samme skete ligeledes på Bornholm i slutningen af oktober 1692, hvor en trolddomsanklage var endt i håndgemæng mellem to gårde. Anklagen gik på, at konen fra det ene sted skulle have stjålet mælkelykken fra det andet.⁴⁶⁰ Sagen endte også i forlig, og kom ligesom Aalborg-sagen ikke videre fra første retsinstans.⁴⁶¹

I slutningen af 1600-tallet havde Danmark stadig trolddomssager, men som eksemplificeret ovenfor, blev flere afsluttet uden om retten ved forlig, idet den besværlige retsproces gjorde det økonomisk fordelagtigt for anklager ikke at forfølge sagen igennem tre retsinstanser.⁴⁶² Trolddomsprocesserne var på grund af 1686-reskriptet blevet endnu mere omstændige at vinde som anklager. Det var blevet både en langsommelig og dyr affære, og var der ikke tale om blodig alvor, hvor man var forholdsvis sikker på at vinde, ville det være en mere pragmatisk løsning at indgå forlig uden retssag. Sådan var det dog ikke alle steder, og samtidig med at de to danske sager fra Aalborg og Bornholm endte i forlig, foregik udenlands den række af trolddomsprocesser, som er blevet mest kendt verden over i eftertiden: Salem-processerne. Det begyndte med præsten Samuel Perris i Salem landsby, Massachusetts, Amerika. Han prædikede ihærdigt om Satans tilstedeværelse i verden, hvorefter de unge piger i hans husholdning begyndte at få anfald, som de fortalte, var forårsaget af djævlbesættelser. Dette ledte til ikke mindre end 185 trolddomsanklagede, 59 trolddomssager og 20 henrettelser for trolddom.⁴⁶³

⁴⁵⁸ Danske Lov 1683, 1-15-1.

⁴⁵⁹ Hans Gjedsted, Aalborg rådstuebog 1604-1715 : Hans Gjedsteds uddrag, (Ole Færch, 2020), <https://www.ferch.dk/onewebmedia/Aalborg%C3%A5dstuebog%201604-1715.pdf>. s. 130-31.

⁴⁶⁰ En meget almindelig trolddomsbeskyldning. Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*, s. 20-23.

⁴⁶¹ Nørre Herreds Tingbog, 28. oktober 1692 Pag. 127a.

⁴⁶² Wittendorff, "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark," s. 22.

⁴⁶³ Robert W. Thurston, "The Salem Witch Hunt," i *The Routledge History of Witchcraft*, ed. Johannes Dillinger (London: Routledge, 2019), s. 198.

Selvom det var blevet besværligt at føre en trolddomsproces efter 1686, var det dog ikke umuligt, og mens panikken bredte sig i Salem, løb trolddomsbeskyldningerne også omkring på Falster i Danmark. Ganske som i Salem blev adskillige mistænkte troldfolk udlagt, men også deres kunder blev anklaget. 28 af disse endte med at blive idømt åbenbart skrifte og til at betale bøde efter deres formues formående til nærmeste hospital for brug af troldfolks kunster; for at være medvidere.⁴⁶⁴ Af alle de øvrige trolddomsbeskyldninger og -sager på Falster, var der kun fire, som nåede helt frem til tredje retsinstans. I dette kapitel vil disse fire trolddomssager, som resulterede i den sidste officielle henrettelse for trolddom i Danmark, blive gennemgået. Sagerne var som sagt en del af en større proces på Falster, men den var blevet antændt af en sag om en anden form for forbrydelse: mord.

⁴⁶⁴ Gustav Henningsen, "Trolddom og hemmelige kunster," i *Dagligliv i Danmark, bind 1, 1620-1720* (1969), s. 186.

Falster 1692-93

Karen Gregers Madsens contra ridefoged Casper Ernst Møller;

Abigail Nielsdatter contra ridefoged Casper Ernst Møller;

Anne Palles contra ridefoged Casper Ernst Møller;

Anne Kruse contra hospitalsforstander Niels Pedersen

Sagens forløb

Sagen er reelt set fire individuelle trolddomssager, men idet de blev ført og behandlet af Højesteret samtidig, så bliver de gennemgået samlet.

I 1692 blev to mennesker myrdet med arsenik på Falster. Det startede med kæresteparret Ingeborg Olufsdatter og Ole Boesen. Deres problem var, at de hver især var gift med en anden. Derfor søgte Ingeborg Olufsdatter hjælp hos den lokale kloge kone, Karen Gregers. Ifølge begge kvinder havde det indledningsvis ikke været med morderiske hensigter. Ingeborg Olufsdatter ønskede blot et remedie, der ville dulme hendes ægtemands balstyriske temperament, idet hendes ægtemand bankede hende. Karen Gregers var forstående overfor situationen. For at gøre ham mildere stemt forsøgte de med urter, pulvere og endda ved hjælp af et afskrab af en menneskeknogle i hans mad. Ifølge Karen Gregers havde selv det sidstnævnte været med gode intentioner, men Ingeborg Olufsdatter fortalte en anden historie: Det havde været med det formål at tage livet af ægtemanden således, at det gespenst, som knoglen tilhørte, ville komme, og slæbe manden med sig i døden. Det skulle være et "lident menneskeben"⁴⁶⁵ som kæresten Ole Boesen fremskaffede fra den lokale kirkegård. For at være helt sikker havde han taget en stor knogle med retur, som Ingeborg Olufsdatter puttede afskrab af i husbondens mad. Det var dog ikke nok, for selv om han havde våndet sig, og vendt og drejet sig natten lang, var han ikke død derved. Ingeborg Olufsdatter og Ole Boesen gav ikke op på deres foretagne, og begge deres ægtefæller endte med at lide døden. Da dobbeltmorderne skulle afhøres, angav Ingeborg Olufsdatter Karen Gregers som medhjælper til at slå sin mand ihjel ved hjælp af trolddom.⁴⁶⁶ Da Karen Gregers blev afhørt, indrømmede hun at have benyttet trolddom, men kun af den i den milde, hvide version, og end ikke med dødelige intentioner. Det vil sige, at hvad der i rettens øjne var at skelne imellem som den rette trolddom og 'mistænkte' eller 'galne, indbildte' kunster.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Jacobsen, *Den sidste Hexebraending i Danmark 1693*. s.7.

⁴⁶⁶ For en længere og mere udførlig beretning om hele forløbet imellem Ingeborg Olufsdatter, Ole Boesen og Karen Gregers, se Henningsen, "Trolddom og hemmelige kunster," s. 179-86.

⁴⁶⁷ Se kapitel 4: *Med lov skal land bygges*.

Karen Gregers angav selv yderligere tre kvinder i lokalområdet: Abigael Nielsdatter, Anne Kruse og Anne Palles.

Ingeborg Olufsdatter og Ole Boesen blev begge henrettet for mord, mens de fire kvinder blev anklaget for trolddom og ført for det lokale ting. Abigail Nielsdatter benægtede alle beskyldninger, selv da hendes egen datter vidnede, og fremlagde, at hun havde set sin mor benytte trolddom. Trods dette, og flere andre vidneudsagn angående Abigail Nielsdatters onde rygter og brug af skadevoldende trolddom, fastholdt hun sin uskyld. Anderledes forløb det med både Karen Gregers, Anne Kruse og Anne Palles, der alle indrømmede at have indgået en pagt med Djævelen i skikkelse af et sort husdyr. For Karen Gregers var Satan kommet til som en lille sort hund med en hvid blis i panden. Anne Kruse fortalte også om Satan i en sort hunds skikkelse, der havde bidt hende i hælen og drukket hendes blod, da hun lovede at være hans med liv og sjæl.⁴⁶⁸ Anne Palles berettede om den sorte kat Puus, der var kommet til hende ude på marken for seks år siden og sagt: ”Vil du være min, så skal jeg bringe dig alt, hvad du vil have.”⁴⁶⁹ Anne Palles havde ligesom de to andre lovet Djævelen at være hans med liv og sjæl, hvorpå han havde bidt hende i højre pegefinger for at besejle pagten. Ydermere gav han hende også kælenavnet Annis.⁴⁷⁰

Den sorte kat Puus var helt i tråd med de danske hjælpedjævle, som havde optrådt i mange andre tidligere trolddomssager, hvor de forekom som troldfolkenes tjenere, deres ”drenge”. Hvad der var ualmindeligt for de tre sorte hjælpedjævle på Falster var, at de drak blod fra de tre ”troldkoner”. Dette havde ikke normalvis været en del af folketroen i Danmark.⁴⁷¹

Pus er generelt et ganske almindeligt navn for en huskat på skandinavisk såvel som på engelsk. Både Dianne Purkiss og Charlotte-Rose Millar har argumenteret for, at når de anklagede angav sådanne affektionsfyldte navne til deres påståede hjælpedjævle, så kunne det være en indikation på, at de enten refererede til et eksisterende, elsket kæledyr, eller i hvert fald til den anklagedes fantasi om, hvordan forholdet til sådan en hjælpende ånd ville være.⁴⁷² Derimod er de mere diabolske navne på sådanne hjælpedjævle nærmere udtryk for en forhørsleders holdning til et sådant emne, og kan være udtryk for, at forhøret er blevet ledt i den retning.⁴⁷³ I Falster-sagen er det interessant at tre ud af fire tiltalte beskriver Djævelen som et rart kæledyr, der lover at ville tage sig af alting for hver af

⁴⁶⁸ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 11.

⁴⁶⁹ Ibid.

⁴⁷⁰ Ibid.

⁴⁷¹ Louise Nyholm Kallestrup, "‘He Promised Her So Many Things’: Witches, Sabbats, and Devils in Early Modern Denmark," ed. Julian Goodare, Rita Voltmer, og Liv Helene Willumsen (Routledge, 2020), s. 252.

⁴⁷² Purkiss, *The witch in history: early modern and twentieth-century representations*, s. 135.

⁴⁷³ Millar, *Witchcraft, the devil, and emotions in early modern England*, s. 52-53.

kvinderne. Millar har beskrevet denne form som værende meget almindelig i forhør, og derved eksisterende i en fælles folketro i både Danmark og England om, hvordan Djævelen rekrutterede nye troldfolk:⁴⁷⁴ Ikke med flagermusevinger, gedebukkeben og et dæmonisk ydre, men som et lille, sødt og uskadeligt husholdningsdyr.⁴⁷⁵

Anne Palles gav i sin tilståelse en fortælling om, hvordan Puus boede på gården, hvor den fik fløde at drikke og ellers hjalp til med de daglige gøremål i selskab med Niels Goddreng, hvilket vil sige gårdboen eller nissen. Denne beskrivelse går fint i spænd med den britiske forsknings diskussion om, at heksens hjælpedjævel⁴⁷⁶ var sammenfiltret med den lokale tro på feer og de underjordiske, og som Millar påpeger, så var der ikke et skarpt skel imellem de lærde, dæmologiske ideer og den lokale folketro. De to smeltede sammen.⁴⁷⁷ Således kunne Djævelen sagtens hjælpe til på Anne Palles' gård sammen med nissen og foretage sig ganske hverdagsagtige handlinger, om end Anne Palles også medtog flyveturer til heksesabbat i sin bekendelse. Desuden hjalp Puus hende med at begå *maleficium* imod sine naboer, såsom den yngre kvinde, som hendes nye ægtemand havde danset med til et bal. Manden skulle have sagt: "Hvem der bare skulle få en kvinde som hende!" Hvilket Anne Palles ikke havde været imponeret over, hvortil hun svarede: "Hun skal få en ulykke så andres mænd ikke skal gå og rose hende sådan."⁴⁷⁸ Hun fik derpå Puus til at hente nogle afklippede negle fra kvinden, som Anne Palles bandt ind i et lille klæde og smed foran kvinden, næste gang hun så hende. Herefter blev kvinden syg. En smerte bredte sig fra hendes fingerspidser til resten af kroppen, og snart efter var hun død. Anne Palles fortalte, at hun havde brugt same metode imod en af naboernes lille dreng.⁴⁷⁹

Den mest håndgribelige beskyldning om *maleficium* imod hende var dog foregået uden Puus' hjælp. Omtrent seks år forinden sagen imod hende var Anne Palles og hendes mand blevet sat fra deres gård imod deres vilje, og idet de tog derfra, havde Anne Palles sat sig ned i porten, og "pisset" ind i gården for, øjensynligt, at kaste ulykke på gården. Den nuværende ejer vidnede, at hans kvæg havde lidt særdeles under Anne Palles *maleficium*, men det bør noteres, at den nuværende ejer også var herredsfogeden Morten Faxe, som selv sad som dommer i herredstinget, hvor Anne Palles blev dømt første gang. Det var netop med henblik på situationer som denne, hvor anklager også var dommer, og på alle måder forudindtaget og efter alle moderne retsprincipper, inhabil, at der var både den kalundborgske reces i 1576 og reskriptet i 1686, for at sikre, at sagerne blev ført ved retsinstanser

⁴⁷⁴ Ibid., s. 57-58.

⁴⁷⁵ Ibid., s. 56.

⁴⁷⁶ Familiar

⁴⁷⁷ Millar, *Witchcraft, the devil, and emotions in early modern England*, s. 52.

⁴⁷⁸ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 12.

⁴⁷⁹ Ibid.

væk fra lokalområdet. Ydermere var Morten Faxe også blevet angivet af Karen Gregers som kunde for hendes hemmelige kunster og hvide magi, men det lykkedes ham at snige sig uden om den åbenbare skrifte og bøde, som 28 andre var blevet idømt på Falster.⁴⁸⁰

Selv da Anne Palles' sag blev ført ved næste instans, landstinget, var dommerne ligeledes overbevist om hendes skyld:

Thi hendes bekendelse er gjort med sådanne klare omstændigheder, at derpå ej tvivles kan. Hun bekender først, at hun sig til fanden har given, 2. udi hvad lignelse fanden er kommen til hende, 3. hvorledes Djævelen den pagt med hende har gjort og tagen blod af hende til des stadfæstelse, 4. hvorledes de har given hver andre navn. 5. hun bekender hendes onde gerninger [ect]⁴⁸¹

Flere sådanne punkter blev opremset. Hos landsdommerne var der ingen tvivl om, at Anne Palles' bekendelser måtte være korrekte, og at Fanden var kommet til hende i skikkelse af en sort kat, der havde assisteret hende i sin skadevoldende praksis.

Herefter kom sagen for Højesteret. Både Karen Gregers, Anne Kruse og Anne Palles var blevet dømt til bålet ved både herreds- og landsting, mens Abigail Nielsdatter kun var blevet dømt skyldig ved herredstinget. Hun var imidlertid stukket af fra fængslet, mens hendes sag ventede på at komme for landstinget. Da hun blev fanget, blev hun nu dødsdømt for sit flugtforsøg, omen ganske ironisk frifundet for trolddom.

Før sagen nåede til Højesteret var Anne Kruse død i fængslet. Hun var omtrent 80 år ved sin død. Hvad de præcise dødsårsager var, vides ikke med sikkerhed, men fængsling, dårlig mad og kolde, fugtige celler har ganske givet ikke gjort noget godt for en ældre kvindes helbred. Hendes lig blev beordret tilbageholdt, indtil skyldsmålet var blevet afgjort i Højesteret.

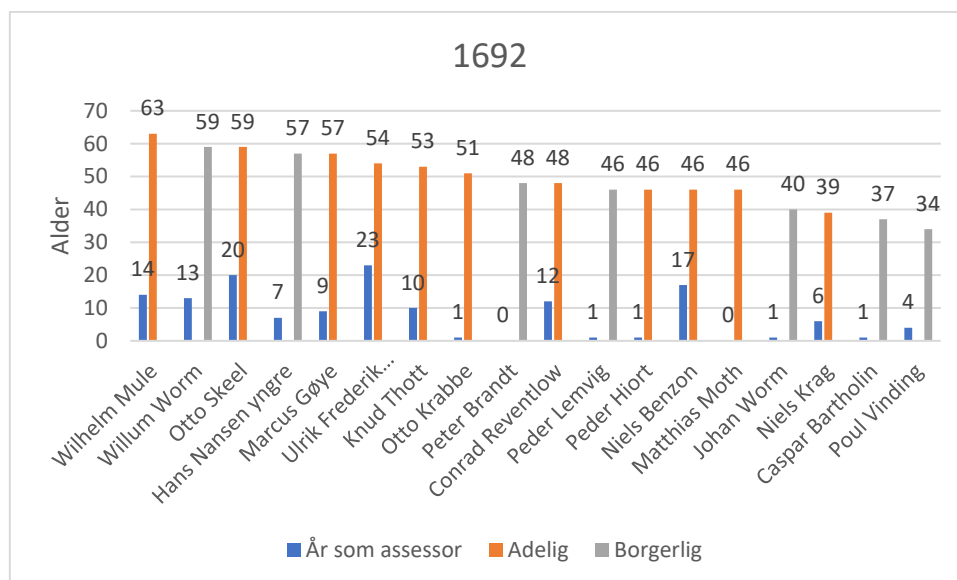
Højesteretsassessorernes vota

Onsdag den 15. marts 1693 blev kvindernes sager ført for Højesteret. Det var en ekstraordinær session.⁴⁸² Der var 17 assessorer, men 18 i den første votering imod Karen Gregers, hvor Ulrik Frederik Gyldenløve også voterede, og kun 16 i den sidste imod afdøde Anne Kruse, hvor Marcus Gøye ikke voterede.

⁴⁸⁰ Henningsen, "Trolddom og hemmelige kunster," s. 186.

⁴⁸¹ Poul Matthiesen på landsdommer Jochum Friderich Steensen og egne vegne omkring dommen mod Anne Palles. Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 68.

⁴⁸² Ibid., s. 36. Jeg har i dette kapitel citeret efter Jacobsens transskriberinger af højesterets voteringsprotokoller, men jeg har sammenholdt transskriberingerne med de originale protokoller for at selv at følge op på, at der citeres korrekt.

Der var flere af assessorerne, som tidligere havde voteret i en eller flere af de trolddomsrelaterede sager i Højesteret: Wilhelm Mule, Willum Worm, Otto Skeel, Marcus Gøye, Niels Benzon og Poul Vinding.

Sagerne blev kørt samlet, men mod hver trolddomstiltalt med hver sin individuelle votering. Den første sag, hvori der blev voteret, var imod Karen Gregers.

Karen Gregers Madsens' sag

Caspar Bartholin var den første, der voterede. Vedrørende spørgsmålet om, hvorvidt Karen Gregers, ”kunne kastes levende på ilden”, så var beviserne imod hende svage. At hun skulle have brugt *maleficium* var alene funderet på Ingeborg Olufsdatter og Ole Boesens anklage imod hende, hvori de havde sagt, at hun havde givet dem den dræbende gift. Karen Gregers havde ganske vist indrømmet at have hjulpet de to, men kun med mildere kurer og miksturer. Dette anså Caspar Bartholin ikke for at være trolddom, men derimod ”indbildte kunster” med hensigt på monetær indtjening.⁴⁸³ Han mente, at Karen Gregers havde ernæret sig som klog kone for penge, men at hendes remedier med harehjerter, urter og menneskeknogler ikke kunne forgifte folk.⁴⁸⁴ Trods egne bekendelser, og hendes ægtemands indrømmelser om, at hun havde bedrevet trolddom, frafaldt Caspar Bartholin landsdommernes dom, og fandt ikke, at der var tale om den rette trolddom, men derimod om signen og manen.⁴⁸⁵ Karen Gregers skulle derfor dømmes efter loven for dette.

⁴⁸³ Se forklaring på ”hemmelige kunster” og ”galne, indbildte kunster” i kapitel 4: *Med lov skal land bygges*.

⁴⁸⁴ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 50-51.

⁴⁸⁵ Ibid.

Dernæst fulgte Peder Lemvig.⁴⁸⁶ Han mente, at Karen Gregers indirekte var skyld i fire mennesker død: Ingeborg Olufsdatter, hendes ægtemand Oswald Eggers, Ole Boesen og dennes hustru. Karen Gregers' remedier var ganske vist ikke spor giftige, mente Peder Lemvig, men fordi hun ikke havde stoppet det hele, burde hun miste sin hals. Angående trolddom, da var hendes brug af signen og manen gudsbespottende. Selvom Peder Lemvig ikke mente, at Karen Gregers burde "dø på ilden" for trolddom, så burde hun miste livet, og kroppen bagefter brændes. Han specificerede ikke efter hvilken paragraf.

For den tredje assessor, Johan Worm, var spørgsmålet, om Karen Gregers kunne straffes for trolddom efter loven. Hun var kun blevet pågrebet, idet to drabsdømte havde udpeget hende, hvilket ikke var en lovlig grund for retsforfølgelse.⁴⁸⁷ Hun havde gjort adskillige indbildte kunster, og ladet andre blive i den tro, at hun var en klog kone. Han fandt dog også hele bekendelsen om Djævelen for ren indbildning, og mente ligeså, at hun skulle straffes efter loven om signen.

Poul Vinding var heller ikke overbevist, og anså ikke hendes egen bekendelse som bevis på noget som helst, og havde heller ikke stor tiltro til Satan som en sort hund: "At fanden er kommen i hunds lignelse er løgnagtig, såsom fanden ikke kan have den magt, at tale gennem et bæst;"⁴⁸⁸ Poul Vindings holdning til hvilke skikkelser, som Djævelen kunne påtage sig, er interessant, fordi den italesætter forskellen imellem den folkelige og den akademiske opfattelse af trolddom. Ydermere er en direkte frasigelse af Djævelens fysiske indflydelse på verden fra Poul Vinding ydermere spændende holdt op imod en af hans egne rejsedagsbogsindførelser fra 14 år tidligere, den 10. Maj 1679. Poul Vinding var her i England på dannelsesrejse, og skrev: "Lærte i morges, at Englands mest berømte ateist Hobbs er blevet begravet."⁴⁸⁹ Nedenfor denne indførelse havde Poul Vinding indskrevet et lille vers på engelsk:

If Heaven rejoices, when Sinners cease to sin,
If Hell rejoices, when Sinners enter in,
If you would rejoice to be rid of a knave,⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ Gift med Maren Worm.

⁴⁸⁷ Udlæggelse af misdædere jævnfør Kalundborgske Reces 1576, se kapitel 4: *Med lov skal land bygges* og bilag 1.

⁴⁸⁸ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 51.

⁴⁸⁹ Poul Vindings rejsedagbog, V1, s. 35 (efter egen pdf-indscanning). Original tekst på latin: "[...] *antemeridianis didici hoc epitaphium Hobbii Atheista in Anglia famosissimi.*" Størstedelen af rejsedagbogen er å latin, hvilket er et sprog, som jeg kun har famlende kompetencer indenfor. Derfor kan jeg have oversat vigtige og interessante notitser i Poul Vindings såvel som andre af assessorernes latinske skrivelser. Alene deres respektive rejsedagbøger og disputatser på latin kunne der dedikeres individuelle forskningsprojekter til.

⁴⁹⁰ *Knave* – en uærlig mand; slyngel.

Then all rejoice, for Hobbs is in his grave.⁴⁹¹

Thomas Hobbes havde i *Leviathan*, 1651, argumenteret imod forekomsten af metafysiske eksistenser. Når Poul Vinding således sagde, at Fanden ikke havde evnerne til at manifestere sig i form af en fysisk hunds lignelse, lyder det som en cartesianistisk tankegang, som Hobbes havde mødt så stor kritik for. Selv anså Hobbes sig ikke for at være ateist, om end kritikken imod ham for dette var stor. Det er svært at sige, om noten i Poul Vindings dagbog var oprigtig eller sarkastisk ment. Thomas Hobbes var ligesom Vinding latinist og havde stor interesse i græsk, og oversatte flere værker fra græsk til engelsk. Umiddelbart havde Thomas Hobbes og Poul Vinding flere punkter til fælles, men endog virker det til, at Poul Vinding i sin rejsedagbog tager afstand fra Thomas Hobbes. Dette kunne tænkes enten at være et eksempel på, at skepticisme imod Djævelens metafysiske formåen på ingen måde var lig med en afstandtagen fra den protestantiske lære eller mangel på gudfrygtighed, og at Thomas Hobbes' ateistiske rygter var nok til at få Poul Vinding til at have betydelige forbehold overfor manden. Det kunne være en måde at huske sig selv på, at hvis man ikke var opmærksom på og påpasselig med, hvordan man udtrykte sin skepsis overfor visse fænomener, kunne man selv ende med at have et plettet rygte, hvortil smædevers ville blive tilknyttet.⁴⁹² Endelig er Poul Vindings dagsbogsnotits, som er skrevet længe inden hans votering i Falster-sagen, interessant, idet den taler ind i argumentet om, at de forskellige dæmonologer og deres værker, skeptiske som ikke-skeptiske, var kendt i den intellektuelle akademiske kreds i Europa. Med tanke tilbage på Poul Vindings kommentar i 1688 om, at Anne Buus havde ladet sig opføre som besat på grund af sin enfoldighed "såsom mange enfoldige er blevet bedraget",⁴⁹³ så var dette også i tråd med flere andre af de mere skeptiske dæmonologer, såsom Johan Weyer og John Webster.⁴⁹⁴

At Poul Vinding var skeptisk over for Karen Gregers' trolddomsbekendelse, betød dog ikke, at hun ikke skulle straffes. Han voterede for, at hun skulle dømmes efter loven angående signen og manen, men også for sin løgnagtige bekendelse imod andre.⁴⁹⁵

Peder Hiort fandt det heller ikke beviseligt, at Karen Gregers var skyldig i trolddom, men hans splittelse på emnet sås i voteringen, hvori han parafraserede 2. Mosebog, kap. 22: "Du skal ikke lade

⁴⁹¹ Poul Vindings rejsedagbog, VI, s. 35 (efter egen pdf-indscanning).

⁴⁹² På side 33 har Poul Vinding noteret en udveksling mellem poeten Edmund Waller og kong Jacob I omkring portrætteringen af Cromwell: "it is most easier to paint y Devil than God". For at læse yderligere om paskviller, se Steensberg, "Omgangsskikke," s. 45-49.

⁴⁹³ HR vot 1688A fol. 145r-v.

⁴⁹⁴ Se kapitel 5: *Religionens rolle; Dæmonologiens skepticisme*

⁴⁹⁵ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 51.

troldfolk leve.” Han stemte dog for at skåne hende på livet på grund af de manglende beviser, men for hendes ”skammelige og forargelige bekendelser” samt for signen og manen skulle hun kagstryges og landsforvises.⁴⁹⁶

Wilhelm Mule var i sit votum enig med Poul Vinding, og herefter fulgte Niels Benzon med et længere indlæg, hvori han angreb den aldeles mangelfulde og ukorrekte facon, som sagen var blevet håndteret på, både på første og anden retsinstans. Dette fulgte hans voteringsstil fra både 1686 og 1688, hvor han begge gange havde understreget de punkter, som ikke kunne underbygges med fakta. Yderligere var han utilfreds med advokaten, prokurator Albertin Brostrup, der tidligere havde repræsenteret den anklagede Christen Jensen Hurtigkarl fra Nibe som forsvarer i Højesteret.⁴⁹⁷ Denne medvirkede til at besværliggøre retsprocessen ved at få de tiltalte til at trække deres tilståelser tilbage.⁴⁹⁸

Om Karen Gregers’ trolddomsbekendelse sagde Niels Benzon: ”[...] hendes bekendelse er ikke speciel, at jo der er trolddom til er ubestridt, men dette er meget tåbeligt, at fanden er kommen til hende som en hund, men hun burde have været eksamineret om hans navn, om hans og hendes sammenkomst, og hvad han havde givet hende [...]”⁴⁹⁹ Niels Benzons votum understregede, at for ham var eksistensen af trolddom ikke til diskussion, men formen på, hvad som var og ikke var trolddom, i den grad var det. Lige så tåbelig, som Djævelen i hundeskikkelse forekom ham, var den dog ikke mere idiotisk, end at man stadig burde have udspurgt Karen Gregers om dens navn og de videre detaljer i den påståede djævlepagt, idet at eksistensen af ”trolddom jo var ubestridt.” Yderligere fandt han, at Karen Gregers havde haft ”ond” intention til at medvirke i mord. Hvis hun vedblev sin bekendelse om pagten med Djævelen, voterede han for, at hun havde fortjent at dø, men dersom hun ville fragå den, ville han dømme hende til kagstrygning og landsforvisning.⁵⁰⁰ Sidstnævnte dom passer her overens med, at såfremt hun ville trække sin bekendelse tilbage, ville hun derved også vedgå sig at have løjet, hvorfor hun burde kagstryges som løgner, foruden at landsforvises som signekone. Niels Benzons ufravigelig trolddomstro i juridisk kontekst var ganske som i 1686, hvor

⁴⁹⁶ Ibid.

⁴⁹⁷ Se kapitel 8: *Trolddomsspektakel og djævlesnak* for mere om Nibe-sagen.

⁴⁹⁸ Tage Holmboe begrunder megen af denne utilfredshed i sit kapitel ”Advokaterne” i Højesteret 1661-1961, hvori han blandt andet understregede prokuratorernes ofte mangelfulde juridiske forståelse, samt ”at de i stedet for at mægle forlig mellem folk tværtimod hidsede dem op od hinanden og på denne måde forøgede retssagernes antal, at de påtog sig eller endog tilhandlede sig uretfærdige eller uigennemførlige sager, trak sagerne i langdrag ved at udeblive eller møde for sent, begære udsættelse uden rimelig grund, og ved at vidtløftiggøre proceduren og dokumentation ud over alle rimeligheds grænser, samt ved at fremlægge lange indlæg, som i virkeligheden ikke indeholdt noget nyt[...]” etc. Tage Holmboe, ”Advokaterne,” i *Højesteret 1661-1961*, ed. Povl; Bagge, Jep Lauesen; Frost, og Bernt Hjejle (København: 1961), s. 238.

⁴⁹⁹ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 52.

⁵⁰⁰ Ibid., s. 52-53.

han ligeledes ikke havde ment, at Anne Sørensdatter kunne frifindes for trolddom, idet hun selv havde bekendt, og hvor han ydermere havde været utrolig hård i sit votum imod Jørgen Arenfeldt for dennes løgnagtige opførsel.

Hans Nansen den yngre ville ikke straffe Karen Gregers for trolddom, idet han ikke fandt trolddomsgerningen bevist. Derimod ville han have hende henrettet efter loven om at have været medvider i drabet på Osvald Eggers.⁵⁰¹ Dette kan tænkes at have været efter Danske Lov 6-6-22: ”Hvem som overbevises at have ville ombringe nogen med Forgiftning, eller i andre Måder, have forbrudt sit Liv”, eftersom drabet skete med gift.

Willum Worm dømte ligesom Poul Vinding, idet trolddomsbekendelsen var sket i fængslet, og derfor godt kunne fragås, og at tiltalen om hendes involvering i Osvald Eggers død var sket på baggrund af to misdæderes udsagn, Ingeborg Olufsdatter og Ole Boesen, og derfor ikke kunne bruges.⁵⁰² Hun burde stadig kagstryges og landsforvises.⁵⁰³ Willum Worms tidligere votering imod Anne Sørensdatter fra 1686 er i kontekst med dette særdeles interessant, idet han seks år tidligere havde stået stejl på, at hun ikke kunne fragå sin bekendelse igen, og burde brændes. Den skelsættende forskel imellem Anne Sørensdatter og Karen Gregers synes at have været, at hvor Anne Sørensdatter havde indrømmet at have frasagt sig sin kristne tro, holdt Karen Gregers fast i, at hun aldrig havde gjort dette. Selvom dette teologisk ikke burde være muligt (en pagt med Djævelen uden frasigelse af sin kristendom), virker det alligevel til at have været den afgørende forskel i Willum Worms opfattelse af de to kvinders sager.

Niels Krag voterede for, at Karen Gregers skulle straffes efter loven om signen, og dernæst kagstryges, højst sandsynligt for ærekrænkelse, men han fandt ligeledes ikke trolddommen bevist.⁵⁰⁴

Matthias Moths votum var forstående overfor Karen Gregers' situation. Han mente ikke, at hun kunne tillægges egentlig viden om mordplanerne på Osvald Eggers. Selvom han var enig i, at hun burde have sagt noget til nogen angående kæresteparrets snak om at forgifte deres respektive ægtefæller, havde dette blot været snak, og ikke noget, som Karen Gregers havde haft beviser på. Derfor anså Matthias Moth hendes tavshed som udslag af en situation, hvori hun dårligt havde kunnet handle anderledes uden en større sikkerhed for, hvorvidt snakken om mord var reel. Hendes egne remedier havde været ganske uskyldige, og hun kunne derfor heller ikke dømmes som medskyldig i

⁵⁰¹ Ibid., s. 53.

⁵⁰² Jævnfør københavnske reces 1547 artikel 18, se kapitel 4: *Med lov skal land bygges*.

⁵⁰³ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 53.

⁵⁰⁴ Ibid., s. 53-54.

forgiftningen. Til gengæld var det uomtvisteligt, at hun havde brugt signen, og derfor refererede Matthias Moth til at følge loven for dette, og til at landsforvise hende.⁵⁰⁵

Otto Krabbe mente heller ikke, at Karen Gregers kunne anses for at være skyldig i trolddom, men derimod burde hun dømmes som signekone. Ydermere anfægtede han Matthias Moths påstand om, at alle Karen Gregers remedier havde været harmløse, idet han fremhævede, at sølverglød havde været en af ingredienserne.⁵⁰⁶ Otto Krabbe voterede derfor, at Karen Gregers havde haft intentionen om at medvirke til Osvald Eggers drab, og derfor burde landstinget lade sagen gå om.⁵⁰⁷

Peter Brandt erklærede sig enig med Willum Worm.⁵⁰⁸

Marcus Gøye begyndte sit votum med at applaudere Niels Benzon for at pointere, at Albertin Brostrup tidligere havde repræsenteret (hvad Marcus Gøye betegnede som) tvivlsomme sager. Dernæst at Karen Gregers burde dømmes for medvirkende til giftmord, men ikke for trolddom: ”Signen er desværre al for gemen på landet, som sker af mangel på information i deres kristendom; denne kvinde ser han så groft an, at hun ikke ved engang, at det er synd at trolde; følger den passage i loven om signen.”⁵⁰⁹ Marcus Gøye havde tidligere vist denne nøgterne tilgang til trolddom – i 1686 havde der ikke været nogle beskyldninger om forgørelse imod Anne Sørensdatter, og derfor havde han ikke ment, at hun burde dømmes for trolddom. I 1688 havde han ligeledes pointeret, at alle trolddomsbeskyldningerne imod Christen Jensen Hurtigkarl havde været halve, og ikke kunne bruges i retten. Ligeledes var Karen Gregers’ forbrydelse ikke trolddom, men delagtighed i giftmord.

Knud Thott var enig i, at der ikke fandtes beviser nok til at dømme Karen Gregers for trolddom, men voterede ligesom Otto Krabbe for, at sagen burde gå om ved landstinget. Karen Gregers havde ”styrket de henrettede [Ingerborg Olufsdatter og Ole Boesen] i en ond intention”, og burde som minimum dømmes som signekone.⁵¹⁰

Otto Skeel ville heller ikke bifalde landstingsdommen, men derimod dømme Karen Gregers som signekone. Ydermere mente han ikke, at Karen Gregers’ straf burde være for mild, ”thi Guds benægtelse omskønt det skal være indbildning, så holder han dog for *pur factum*,⁵¹¹ når nogen selv

⁵⁰⁵ Ibid., s. 54.

⁵⁰⁶ ”Sølverglød, gule, bladformede krystaller af blyoxid, PbO; anvendes i malerfarve og til fremstilling af blyglas.” ”Den Store Danske”. Det har været anvendt som svangerskabsafbrydende middel så sent som i 1944, hvor Vejle Amt og Bys Sygehus advarede imod at sælge sølverglød i håndkøb, fordi det blev brugt som abortmiddel.” arkiv.dk, [https://arkiv.dk/.Artikel - blyforgiftning "Sølverglød" en farlig udvikling i unge kvinders ønske om abort, 1944](https://arkiv.dk/.Artikel-blyforgiftning%20Sølverglød%20en%20farlig%20udvikling%20i%20unge%20kvinders%20ønske%20om%20abort%201944)

⁵⁰⁷ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 54.

⁵⁰⁸ Ibid.

⁵⁰⁹ Ibid., s. 55. Om loven vedrørende signen dybere forklaret: Kallestrup, "‘He Promised Her So Many Things’: Witches, Sabbats, and Devils in Early Modern Denmark," s. 5.

⁵¹⁰ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 54.

⁵¹¹ Rene fakta.

bekender at have givet sig til fanden, og kan derfor i sin samvittighed ej andet end holde det for trolddom [...]”⁵¹² Denne holdning ville komme til at få større gennemslagskraft senere i de følgende sager. Modsat kollegaen Willum Worm havde Otto Skeels votum en omvendt virkning i forhold til hans tidligere votering fra 1686. I sagen imod Anne Sørensdatter havde han ikke haft hæftet sig yderligere ved hendes fragåelse af sin dåb og kristendom, men derimod været tilfreds med at dømme hende til kaget. Denne gang var han derimod mere hård og ufravigelig, idet Karen Gregers ikke fik tilkendt samme mildere dom fra ham.

Det var da også et standpunkt, som Conrad Reventlow bestyrkede. Han erklærede sig lige som Otto Skeel, men udpenslede desuden hvordan loven dikterede, at gudsbespottere skulle straffes med at få tungen udskåret og hovedet sat på stage, og at der ikke fandtes større blasfemi end at give sig fanden i vold. Karen Gregers havde bekendt to gang på to ting, men hendes advokat var nu årsagen til, at hun trak sin tilståelse tilbage – til stor forbitrelse for Conrad Reventlow. Hverken giften eller mordet nævntes af ham.⁵¹³

Den sidste votering kom fra kongens halvbror, Ulrik Frederik Gyldenløve, der var enig med Niels Benzon, og desuden anbefalede, at Karen Gregers blev indkaldt til videre forhør for Højesteret.⁵¹⁴

Dommen blev afsagt foreløbigt, men ikke stadfæstet. Den ville først blive endeligt afsagt sammen med de øvrige senere. For nu hed det: Karen Gregers havde forbrudt sit hovedlod, skulle kagstryges og rømme land og riger. ”Ellers blev af den Højesteret for godt befunden, at de skyldige udi de efterfølgende sager [Abigael Nielsdatter, Anne Palles] ikke skulle indkomme for retten, på det de ikke skulle blive halsstarrige⁵¹⁵ i deres bekendelser, når de hører deres forsvar af prokuratorerne.”⁵¹⁶

Abigail Nielsdatters' sag

Herefter fulgte sagen imod Abigael Nielsdatter. Hun var blevet tiltalt for ved trolddomskraft at have skadet både mennesker og dyr, samt at have givet sig til Fanden, men hun havde benægtet det hele. Hun var brudt ud fra sit fængsel, imens retssagen stod på, og derfor idømt dødsstraf, selvom hun var

⁵¹² Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 55-56.

⁵¹³ Ibid., s. 56.

⁵¹⁴ Ibid., s. 56-57.

⁵¹⁵ Stædige, hårdnakkede.

⁵¹⁶ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 56.

blevet frifundet for trolddom.⁵¹⁷ Brostrup Albertin appellerede på Abigael Nielsdatters vegne, hvorefter Caspar Bartholin voterede først igen. Eftersom Abigael Nielsdatter var blevet anklaget på baggrund af udlæggelser fra Karen Gregers og Anne Palles, mente Caspar Bartholin, at hele processen og dommen imod Abigael Nielsdatter havde været ulovlig fra starten af. Alle anklagerne om *maleficium* imod hende havde hun nægtet, og at et af vidnerne imod hende, en Rasmus Nielsen, skulle have "evomeret mus" fandt han som værende "ikkun latterlig"⁵¹⁸ hvilket vil sige, komplet urimeligt.⁵¹⁹ Derfor burde Abigael Nielsdatter heller ikke dømmes fra livet for at have rømmet fængslet, idet indespærringen havde været ulovlig.⁵²⁰

Peder Lemvig var enig. Hun var ikke en troldkone, og burde ikke straffes for sin flugt. Hun burde derimod have erstatning fra Karen Gregers, men idet hun var foreløbigt foreslået dømt som løgner, og til at miste sit boslod, så kunne hun ikke dette nu. Selvom Peder Lemvig egentlig mente, at Abigael Nielsdatter burde modtage erstatning, hvis ikke fra Karen Gregers, så fra herredsfogeden, rådede han til forsigtighed, idet en sådan erstatning til en person med så ondt et rygte kunne forarge offentligheden, og implicit krænke deres retfærdighedsfølelse.⁵²¹

Johan Worm fandt ligeledes, at Abigael Nielsdatter ikke beviseligt var en troldkone, og burde frikendes for både trolddomsanklagen såvel som dødsstraffen for sin flugt.⁵²²

Poul Vinding istemte dette, og ydermere at Abigael Nielsdatter burde tildeles erstatning, idet hun havde lidt uskyldigt.⁵²³

Peder Hiorts votum var enig med de foregående i, at Abigael Nielsdatter ikke beviseligt kunne dømmes for trolddom, "[...]men såsom hun dog har levet et forargeligt levned ved det at hun ikke gik i kirke, så det var at ønske sådan skarnsfolk blev udryddet[...]"⁵²⁴, så kunne hun dog stadig ikke dømmes fra livet, idet der ikke var nogen lov at dømme hende fra livet efter. I stedet foreslog han, at hun kunne landsforvises.⁵²⁵

⁵¹⁷ Danske Lov 1683, 6-1-11: "End bryde de ud, eller bortløbe, straffes på deres Liv, om de kan antræffes." At bortløbe svarede til at indrømme sin skyld. Dette var også sket for den trolddomstiltalte Mette Nielsdatter i 1686 i den foregående sag, der havde ansporet Rugård-sagerne. Mette Nielsdatter døde i fængslet, efter tortur, hvorefter hendes lig blev brændt. Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*, s. 76-79.

⁵¹⁸ Opkastet.

⁵¹⁹ Opkast af unaturlige ting som følge af forgørelse var et almindeligt træk i den dansk-norske trolddomstro. Et af de mest kendte eksempler var fra sagen imod Maren Splids fra Ribe, 1641, hvor Didrik Skrædder kastede en klam brækklump op, som nærmest var levende. Denne form for trolddomsforårsaget syge kaldtes *veneficium*. Louise Nyholm Kallestrup, "Djævelen," i *Nattens gerninger* (Gad, 2015), s. 176.

⁵²⁰ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 56.

⁵²¹ Ibid., s. 60.

⁵²² Ibid.

⁵²³ Ibid., s. 60-61.

⁵²⁴ Ibid., s. 61.

⁵²⁵ Ibid.

Wilhelm Mule var ligeledes enig i frikendelsen for trolddom, og i, at hun ikke skulle dømmes for sin flugt,⁵²⁶ og Niels Benzons votering fulgte i samme tråd, men med en klar reprimande til landsdommerne, der øjensynligt havde tænkt, at de gjorde riget en tjeneste ”ved at skille landet fra sådanne folk”, som må tænkes at mene både ukristelige mennesker såvel som troldfolk.⁵²⁷

Herefter fulgte Hans Nansen den yngre, Willum Worm, Niels Krag, Otto Krabbe samt Matthias Moths votum i samme mening. Sidstnævnte tilføjede, at Abigael Nielsdatter burde få erstatning, men ”idet hun har været et skarnsmenneske kan hun nok nøjes uden reparation.”⁵²⁸ Abigael Nielsdatters dårlige ry og rygte, og hendes ukristelige livsstil var dermed nok til at retfærdiggøre en forfordeling af hende.

Peter Brandt erklærede sig enig med Niels Benzon, og Marcus Gøye fulgte ligeledes sine kollegaers vota, dog med en bemærkning om, at landsdommerne ikke burde straffes, idet Abigael Nielsdatter havde haft et ondt rygte. Underforstået, at med sådan et skarnsmenneske kunne de ikke fortænkes i at havde dømt hende uden nok beviser. Hun burde dog stadig frifindes, men ikke tilkendes erstatning.

Knud Thott var enig i alle voteringerne om frifindelse, men ville indstille for kongen, at Abigael Nielsdatter skulle landsforvises, hvilket Otto Skeel bifaldt straks derefter, idet Abigael Nielsdatter var et ”så skandaløst menneske”.

Conrad Reventlows votering opsummerede og afsluttede voteringerne i denne sag. Han var enig i, at hun burde frikendes, men pointerede også, at de ikke kunne landsforvise hende efter loven, om end han var enig i, at det var bedre, ”at man blev sådanne folk kvit end at man beholdt dem her i landet.”⁵²⁹

Højesteret indstillede deres dom for kongen: Abigael Nielsdatter burde landsforvises, selvom der ikke fandtes årsag til at dømme hende til dette efter loven.⁵³⁰

Anne Palles' sag:

Om nu nogen skulle gøre sig de tanker, at det ikkun var fantasi, at hun sig indbildte adskilligt at have gjort, og dog ej var sket, så synes dog, at alle den intention hun har haft ved fandens kunster, nogen at

⁵²⁶ Ibid.

⁵²⁷ Ibid., s. 61-62.

⁵²⁸ Ibid., s. 63.

⁵²⁹ Ibid., s. 63-64.

⁵³⁰ Ibid., s. 64. Ifølge Højesteretsinstruksen af 25. juni 1670 §13 skulle referatet til kongelig resolution før domsafsigelse, når ”sagen var af en sådan betydning, at det skulle behøves først at erfare kongens mening og vilje.” Bagge, Lauesen Frost, og Hjejle, *Højesteret 1661-1961*. Tage Holmbroe, HR 1661-1961, II, s. 97 og Svend Ellehøj smsts, I, s. 233.

beskadige, kunne meritere den straf, hun inklinerede til at gøre ved satans hjælp, som hun havde givet sig til.⁵³¹

Turen var nu kommet til Anne Palles' sag. Igen begyndte Albertin Brostrup med at plædere på Anne Palles' vegne. Hun var tiltalt for adskillige trolddomspunkter. Skadevoldende trolddom imod en nabokone med dødelig udgang og flere andre onde gerninger imod benævnte personer samt årsagen bag, og pagten med Satan i skikkelse af en sort kat, der havde sat sit mærke på Anne Palles' finger (som hun selv havde fremvist). Hun var ved herredstinget blevet dømt for gudsbespottelse på grund af sine signebeder. Straffen var levende at få tungen udskåret, denne sat på stage, og derefter for trolddom levende at brændes. Den slags praksis og bønner burde straffes efter 6-1-10 om indbildte kunster eller efter 6-1-12 om blandt andet signen, men i stedet blev Anne Palles straffet efter 6-1-7. Ved landstinget var dommen blevet mildnet til ikke at inkludere dommen for gudsbespottelse, men dog stadig trolddomskendelsen om at blive levende brændt.⁵³²

Caspar Bartholin mente, at det var nødvendigt, at sagerne blev ført igen for at finde ud af, om de tre kvinder havde haft til intention at skade folk og kvæg ved brug af fandens navn; om de ville vedstå sig deres signebeder, og vedstå pagten med Satan. Peder Lemvig var enig, og mente, at de tre måske endda burde undersøges af en præst, som dog ikke skulle være Gregorius Zimmer, idet de tiltalte havde stor mistillid til ham. Både Johan Worm, Poul Vinding, Peder Hiort og Wilhelm Mule var i samme mening, hvor Peder Vinding i øvrigt pointerede, at de tiltalte direkte frygtede Gregorius Zimmer, som skulle være uden for rummet, imens forhøret stod på, men så han kunne kaldes ind, hvis de havde opklarende spørgsmål til ham.⁵³³

Niels Benzon refererede tilbage til sin egen tidligere votering imod Karen Gregers, hvori han også havde luftet ideen om, at endnu et forhør ville være frugtbart. Dette skulle ifølge ham helst foregå i Højesteret, og under overværelse af Gregorius Zimmer, herredsfogeden og landsdommerne.⁵³⁴

Hans Nansen den yngre mente ligeledes, at forhøret burde foregå i Højesteret uden fremmede præster til stede. Willum Worm og Niels Krag var enige med Niels Benzon, mens Matthias Moth

⁵³¹ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 68. Landsdommerne P. Matthisen og Steensens angående deres dom imod Anne Palles.

⁵³² Samme år, i 1691, blev Margrethe Pedersdatter fra Kronborg Amt dømt til døden efter 6-1-7 for at have hjembragt alterbrød med formål at kurere sine øjne. Hendes sag blev omstødt af Det Teologiske Fakultet, idet de ikke fandt, at hun havde gjort dette i Fandens navn, og dermed havde hun ikke bespottet Gud. Hun slap dermed med at stå åbenbart skrifte. Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 128.

⁵³³ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 70-71.

⁵³⁴ Ibid., s. 71.

tilsluttede sig Peder Vinding. Otto Krabbe var enig med Niels Benzon, og specificerede, at de burde eksamineres hver for sig. Peter Brandt som Peder Vinding, og Marcus Gøye som Niels Benzon, undtagen at det burde være en anden præst en Gregorius Zimmer. Både Knud Thott, Otto Skeel og Conrad Reventlow var ligeledes enige med Biels Benzons votum.

Herefter står det indført, at der lørdag den 18. marts 1693 blev fremsat de forhørsspørgsmål, som skulle bruges, udtænkt at Willum Worm og Niels Benzon. Skulle enten herredsfogeden Morten Faxø, præsten Gregorius Zimmer, landsdommer Poul Matthiesen eller prokurator Albertin Brostrup ønske at stille yderligere spørgsmål skulle disse fremlægges Højesteret til godkendelse på forhånd.⁵³⁵

Mellemværende afhøring af de tre tiltalte i Højesteret

De tre tiltalte benægtede alle al trolddom ved den nye afhøring. Karen Gregers benægtede trolddommen, og fortalte, at hun havde haft erkendt tidligere for at få fred. Historien om den djævelske sorte hund var blevet ændret, så det nu blot havde været en helt almindelig hund. Hun fik dog samtidig erkendt, at den lille hund havde talt til hende ved en enkelt lejlighed. Den havde sagt onde ting til hende, bedt hende tjene ham, og sagt, at så ville han sørge for hende, og hun skulle aldrig sulte igen. Hun havde svaret, at det ville Gud se til. Herefter havde hunden aldrig talt til hende igen. Hun havde heller ikke givet den sit menstruationsblod, selvom hun en gang havde haft lagener hængende til tørre udenfor, hvorpå der måske havde været lidt blod, som hun havde set hunden slikke på, men da hun ikke havde set den siden, kunne den naturligvis ikke have fået mere blod.⁵³⁶ Karen Gregers' argumenter for sin uskyld er interessante, idet de ikke fuldstændig benægter enhver mulighed for en blodsdrikkende, dæmonisk hund, men derimod vinklede historien således, at hun i stedet havde svaret Satan imod, og hvis han havde drukket hendes blod, så havde det kun været ganske lidt og ved et uheld. Som notits står der i protokollen, at Morten Faxø alligevel ville stille spørgsmål til Karen Gregers, som ikke var blevet godkendt på forhånd, og derfor blev han udvist af salen. Dernæst fulgte Abigael Nielsdatter, som pure nægtede at være en troldkvinde. Hun kunne hverken malke mælk af en pind, fortrylle kvæg eller gøre folk fortræd, og hun havde aldrig været til sabbat på hverken Trondhjem eller Hesnæs. Hendes egen datter havde kun udpeget hende, fordi andre havde truet med at hugge hovedet af hende.⁵³⁷ Anne Palles trak ligeledes sine tidligere bekendelser tilbage i Højesteret, og sagde, at intet af det, hun tidligere havde tilstået, var sandt. Puus fandtes ikke, og hun havde hverken talt med en sort kat eller givet den blod. Det lille mærke på hendes pegefinger var et

⁵³⁵ For at læse det fulde forhør og svar fra de tre tiltalte, se Jacobsen, s. 74-89.

⁵³⁶ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 75-76.

⁵³⁷ Ibid., s. 81.

gammelt ar fra barndommen, hvor hun havde stukket sig på en tjørn. Alle hendes tidligere fortællinger var resultat af enten sindssyge eller tåbelighed.⁵³⁸

Hun havde aldrig gjort noget, havde hun sagt at have gjort noget, var det sket af opdagenhed⁵³⁹; herredsfogeden sagde til hende, det var 50 år siden hun gav sig til fanden, hvortil hun svarede: det kan vel være; hun havde ej sin sans den gang, men nu er hun kommen til sin sans; men den tid de tog hende først, havde hun ingen sans.⁵⁴⁰

Den eneste grund til, at hun tidligere havde tilstået at være en troldkone var, at hun var blevet behandlet hårdt og havde været udsat for trusler om tortur, hvis ikke hun indrømmede alt. Hun var blevet slået af herredsfogeden Morten Faxe under en afhøring, og havde siddet indespærret i kolde, fugtige celler, hvor hun havde sovet på strå og stengulv. Hun havde derfor ikke turde at stå ved sin uskyld før nu, da hun havde frygtet fogeden, som både var hendes anklager, forhører og dommer. Dette er et klokkeklart eksempel, der belyser, hvor indspiste disse trolddomssager på lokalplan kunne være. Til trods for at Danmark i 1600-tallet var et samfund, hvor centraladministration gik op i at føre streng kontrol og udøve retssikkerhed, kunne der alligevel være langt fra teori til praksis ude i de mindre samfund.⁵⁴¹

Efter denne omgang var højesteretsassessorerne klar til atter en gang at votere i sagen. De startede ud med den sidste afhørte, Anne Palles.

Anne Palles' sag 2.0:

Anne Palles' sag bragte uenighed blandt assessorerne, hvor nogle mente, at hun burde få en mildere dom på grund af de formildende omstændigheder vedrørende hendes tidligere tilståelser.

Caspar Bartholin startede atter en gang ud:

⁵³⁸ Ibid., s. 84.

⁵³⁹ Ordet kan tænkes at være en afledning af ”oppedaget”, der ifølge *Ordbog over det danske sprog* kan betyde fortryllet eller forgjort. Dette giver udmærket mening i konteksten: at Anne Palles kun har indrømmet, fordi hun har været ”fortryllet”. ”Ordbog over det danske sprog: Historisk ordbog 1700-1950”. *Oppedaget*.

⁵⁴⁰ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 87.

⁵⁴¹ Dette gennemgås i nærmere detaljer i Johansen, *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*, s. 26-27.

[...] hendes bekendelse er og ugyldig om hendes finger; om dansen og trommeslageren, og katten er ikkun en gammel snak, og kan sådan bekendelse intet gælde; og enten hun har bekendt det af frygt eller tvang så er det en ugyldig bekendelse, men signen vedstår hun, og det er så meget brugt på landet.⁵⁴²

Det er af stor betydning, at der her sagdes, at bekendelserne om dansen til heksesabbat, trommeslageren og endda om den sorte kat (og nok sorte djævledyr generelt), der var Satan i forklædning, ikke var andet end gammel snak, hvad der betød, at det var noget, som var almen kendt.⁵⁴³ Ydermere er det bemærkelsesværdigt, at Caspar Bartholin her lader os forstå, at signen og den hvide magi stadig var meget almindelig på landet - 76 år efter 1617-forordningen.

Var det sandt hun havde givet sig fanden i vold eller fortroldet kvæg, så burde hun brændes, men som han ikke ser hende er overbevist om trolddom, så kan han ikke kende hende for trolddom, nægter ikke trolddom, men således som gemene folk indbilder sig. [...] Mener ellers Anne Palles bør anses efter loven som en signekone; herredsfogeden burde miste sin bestilling.”⁵⁴⁴

Caspar Bartholin var ikke overbevist om Anne Palles' skyld som troldkone, men han var også hurtig til at pointere, at han trods sin skepsis imod de dæmonologiske og folkløriske elementer i sagen ikke benægtede eksistensen af trolddom – dog kun sådan som almindelige folk bildte sig det ind. Han dekonstruerede trolddomsforbrydelsen, således at de tidligere dæmonologiske aspekter, blev frasortet og kategoriseret som gemen folketro. På sin vis var dette ikke skelsættende: Det var fuldstændig i tråd med hvad loven dikterede som trolddom 6-1-9; at have forsvoret Gud og sin hellige dåb, og hengivet sig til Djævelen. Det skadevoldende aspekt med at ”fortrolde” kvæg var dog strengt taget en del af de indbildte kunster 6-1-10:

Hvem, som bruger nogen galne indbildte kunster med forsæt at ville forgøre og skade en anden, have sin hovedlod forbrudt; og er det mands person, da straffes han med jern og arbejde på Bremerholm, eller andet sådant sted, sin livs tid; Er det kvindes person, straffes i lige måde i Spindehuset.

⁵⁴² Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 90.

⁵⁴³ Moth, "Moths ordbog: Historisk ordbog ca. 1700". *Gammel snak*.

⁵⁴⁴ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 90.

Efter loven burde det derfor ikke være en forseelse, som skulle udmunde i bålstraffen, men eftersom den skadevoldende *maleficium* havde været den forbrydelse, som folk havde gået på tinget med, så var den stadig filtret sammen med den rette trolddom: forsværgelsen af Gud og kristendåb.

Peder Lemvig mente ikke, at de forudgående dommere havde kunnet dømme hende anderledes, end hvad der var sket. Selvom han var enig med Caspar Bartholin i, at hun ikke kunne dømmes for trolddom, ville han dog have hende dømt som både signekone til at miste boslod og rømme landet, samt som løgner til kagstrygning. Dog afsluttede han sin votering med at sige: ”men om en bekendelse kan siden fragås, skulle på den måde aldrig nogen misdædere blive dømt.”⁵⁴⁵ Denne eftertanke ville få stor betydning i domsafsigelsen.

Johan Worm var villig til at eftergive Anne Palles dommen for trolddom, idet hun havde sagt at have tilstået af tåbelighed. Hun burde dog straffes som signekonen efter lovens sjette bogs første kapitel, artikel 12, og eftersom hun havde løjet, burde hun kagstryges.⁵⁴⁶

Peder Hiort ville heller ikke dømme hende til bålet, men han var indigneret over, at hun havde indrømmet trolddommen, for nu at fragå sin egen bekendelse. Han fandt det aldeles forargeligt, at hun havde ”løjet på sig selv”, og ville dømme hende til kagstrygning for løgn og landsforvisning for signen.⁵⁴⁷

Poul Vinding mente, at hendes bekendelse var sammensat af løgnagtig snak. ”Kvinden at brændes kan han ej tilfinde, såsom intet er passeret som kan bevises at være trolddom; men såsom hun har signet og brugt ulovlige kunster, og den sidste slags har større straf end den første, hun har haft intention at skade folk.”⁵⁴⁸ Igen bliver det den onde intention, som der bliver fremhævet, samt fokus på de ulovlige kunster, som fordrer en mere seriøs straf, end hvis det blot havde været signen, som Caspar Bartholins votum har givet et indblik i, var meget almindeligt. Havde Anne Palles derfor ”kun” gjort sig skyldig i signen uden antræk af ulovlige (hemmelige/indbildte) kunster og ond intention om at skade folk, så havde hendes sag stået meget stærkere. Poul Vinding voterede for, at Anne Palles burde kagstryges, og indsættes i Spindehuset på livstid i stedet for at landsforvises.⁵⁴⁹

Wilhelm Mule argumenterede for, at selvom loven om trolddom var klar, så havde Anne Palles (en af ”sådanne folk”, hvilket underforstået må betyde en af de dumme bønder, den gemene almue) ikke forstået, hvad hun sagde, førend hun fik en advokat til at forsvare sig. Hun burde derfor kun

⁵⁴⁵ Ibid.

⁵⁴⁶ Ibid., s. 91.

⁵⁴⁷ Ibid.

⁵⁴⁸ Ibid.

⁵⁴⁹ Ibid.

straffes for sin signen, men dog kagstryges (som løgner), og enten landsforvises eller indsættes i Spindehuset efter Poul Vindings votums forslag.⁵⁵⁰

Niels Bentzons votum var mere hårdt:

[...] loven siger ingen må fragå det han sigtes for, når han for retten har bekendt det; så snart nogen kommer i sin frihed bør de anklage, som er forurettede; hun var i samme frihed for landstinget som her. [...] efter Guds lov og hans samvittighed kan han ej befri hende, at han jo dømmer hende fra livet.⁵⁵¹

Niels Benzon tog ikke stilling til selve trolddomsgerningen i sit votum imod Anne Palles. Han nævnte kort, at ”Gud har sat retten og bør landet at skilles ved sådanne ugudelige folk”, men det er ikke helt klart, om han her mente troldfolk, signekoner, eller løgnere og kriminelle, der ville fragå deres bekendelser. Hvorom alt var, baserede hans lange votum sig primært i argumentet om, at hun ikke lovligt burde kunne trække sin tilståelse tilbage på nuværende tidspunkt. Han var den første til at votere for at dømme Anne Palles til døden. Måske netop derfor indledte han sit votum med at sige, at han helst havde været fri for at dømme i denne sag, om end det var samme argumentation, som han havde benyttet til at votere for Anne Sørensdatters trolddomshenrettelse i 1686 – et votum, han ikke fik medhold i dengang.⁵⁵²

Hans Nansen den yngres votum derimod gik på nogle af de trolddomselementer, som Anne Palles var tiltalt for. Hun havde selv erkendt at have haft omgængelse med fanden, at have forgjort sin nabokone såvel som en lille dreng, hvortil Hans Nansen den yngre konstaterede, at disse bekendelser var påvist også at være sket i gerning. Om han også inkluderede pagten med Puus her, er ikke helt klart, men forgørelsen af naboen og drengen må med tydelighed tænkes at have været hans hovedargument, idet kvinden var død, og drengen havde været syg. ”[...] er hun uskyldig har hun sig selv at takke, men han mener hun er skyldig såsom gerning og bekendelse følges ad, og mener derfor hun bør lide på sit liv.”⁵⁵³ Eftersom Hans Nansen den yngre anså dette som et bevis på årsag og virkning af trolddommen mere end en bagudskuende efterrationalisering, var hans votum det andet til at dødsdømme Anne Palles.

Willum Worm istemte dette: Anne Palles havde sig selv at takke for sin bekendelse, og han kunne heller ikke andet end at dømme hende efter loven. Hun burde derfor ”lide på livet.”⁵⁵⁴ Endnu

⁵⁵⁰ Ibid., s. 91-92.

⁵⁵¹ Ibid., s. 92.

⁵⁵² Ibid.

⁵⁵³ Ibid., s. 92-93.

⁵⁵⁴ Ibid., s. 93.

havde ingen af de tre assessorer været villige til at sige direkte, at hun skulle brændes som troldkone. Selv Hans Nansen den yngre, der argumenterede for beviseligheden af hendes forgørelse, havde ikke direkte sagt, at hun skulle kastes levende på ilden for trolddom. De brugte i stedet for udtryk om, at hun burde dømmes fra livet eller lide på livet. Underforstået var det naturligvis 6-1-9, loven om trolddom, som de refererede til, men det er påfaldende, at de understod sig i at sige det lige ud, ikke mindst sammenholdt med deres fremhævelse af, at det var loven, der dikterede deres votum. Igen kan dette ses i lyset af et behov for selvscenesættelse: veluddannede, retskafne assessorer, som var bundet af loven, men ikke forfaldne til gemen overtro.

Niels Krag var ganske enig med Willum Worm, og ytrede ikke yderligere holdninger til sagen. Hernæst fulgte Matthias Moth. Han gik stik imod Peder Hiort, der ikke på nogen måde havde kunne se, at Anne Palles ikke bare kunne have lade være med at tilstå. Matthias Moth advokerede derimod for, at hun havde været underlagt så strenge trusler og så megen pres, at hun ikke kunne anses som havende været på fri fod førend Højesteret. Han stemte derfor for at frifinde hende fra at dø, ”men som signekone at forvises landet.”⁵⁵⁵ Desuden knyttede han en ekstra bemærkning til Abigael Nielsdatter, om end det ikke var hendes sag, som de beskæftigede sig med nu. Han havde tidligere indstillet til, at hun måtte blive landsforvist, men han trak nu dette tilbage, og præsenterede hende som et uskyldigt menneske, og bad om, at hun måtte flyttes fra ”det slemme fængsel” til slutteriet.⁵⁵⁶

Otto Krabbes votum var ikke samdrægtigt med Matthias Moths. Hans argumenter gik også på, at han var bundet af sin forpligtigelse til at følge loven, der sagde, at man ikke måtte fragå sin bekendelse igen. Ydermere anså han Anne Palles’ intention til at gøre ondt og skade sin næste som inkriminerende. Når dette blev sammenlagt med signebeder og ”at hendes vilje har været til det onde” fulgte han Niels Benzons votum om, ”at hun burde dø.”⁵⁵⁷

Peter Brandt voterede ”som assessor Lemvig”, hvilket må udledes at være en frifindelse for trolddom, men som signekone at miste sit bosted og rømme landet, samt som løgner stryges til kagen. Dog havde Peder Lemvig også afsluttet sit votum med betænkningen om, hvorvidt man skulle tillade nogen at fragå deres bekendelse, for ville man så skabe præcedens for den slags?

⁵⁵⁵ Ibid.

⁵⁵⁶ For uddybende analyser af fængselsvæsenet og forskellen imellem ”det slemme fængsel” som var Københavns arrest, og slutteriet, som var et mildere gælds fængsel: Ulrik Langen, *Det sorteste hjerte: historien om et dybt fald i enevældens København* (Kbh: Politikens Forlag, 2012); Tyge Krogh, *Det store natmandskomplot: en historie om 1700-tallets kriminelle underverden*, 2. udgave ed. (Kbh: Rosinante, 2018); Valentin, "Feelings of Imprisonment [upubliseret Ph.D.-afhandling]." Først 100 år senere, i 1793, fremkom der en forordning, der fastslog, at de tiltalte ikke skulle straffes før skyld var fastsat, hvilket betød, at de ikke skulle indespærres på en facon, der allerede var straffende i sig selv før domsfældelse.

⁵⁵⁷ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 94.

Marcus Gøye var enig med Niels Benzon, og dermed i en dødsstraf til Anne Palles. Han brugte derudover mest sit votum til at argumentere for, at dommerne ved de foregående retsinstanser ikke havde kunne dømme anderledes. Om Anne Palles' forbrydelse hæftede han sig ved de to signe bønner, hvoraf han fandt, at særligt den ene var ren blasfemi.⁵⁵⁸

Knud Toths votum var ligeledes i enighed med Niels Benzon. Han udpenslede dernæst, at der var nok basis at dømme hende på, ved, at hun havde søgt fanden og brugt ulovlige kunster. Derfor burde hun dø. Indforstået, at hun kunne dømmes efter loven om trolddom. Ydermere var han enig med Marcus Gøye i, at hendes signe bønner var af stor blasfemisk betydning i sådan en grad, at han som den eneste ydermere ville have hendes tunge udskåret af hendes mund, førend hun skulle brændes levende. Som man nok kan læse, fandt Knud Toth Anne Palles som et "afskyeligt menneske" som en god kristen måtte fatte "afsky" til.⁵⁵⁹

Otto Skeel bifaldt Niels Benzon, og påpegede, at selvom folk vel kunne være melankolske (et argument for hvorfor folk skulle bekende trolddom uden at være skyldige, som i dansk Højesteretskontekst allerede blev præsenteret af assessor Willum Lange i 1670)⁵⁶⁰ men hvis de selv gik til bekendelse (underforstået, om trolddom og djævelpagt), burde de lide derefter. Han var derved tilfreds ved at dømme hende fra livet, idet hun selv havde bekendt, at hun havde givet sig til fanden.⁵⁶¹

Det afsluttende votum kom igen fra Conrad Reventlow, der opsummerede, at Anne Palles frivilligt havde bekendt at have givet sig til fanden for 50 år siden, og begået adskillige [trolddoms-] "sager" som var blevet verificeret af andre folk. Han var ikke stolt ved det, men dømte ligesom majoriteten Anne Palles til døden:

[...] vedstår gerne at man i blodsager skal omgås med største moderation, og at dersom han havde frihed, hellere skulle absolvere hende, end give sit votum til hende at kondemnere, men såsom loven binder ham her i hænderne, så håber han at have befriet sin samvittighed, når han derefter, så vidt han forstår, dømmer, og må han med assessor Lemvig tillægge, at om det skulle gå an, at en misdæder måtte fragå det han for 2 ting havde vedstået, da skulle ingen misdæder blive straffet [...]⁵⁶²

Conrad Reventlow retfærdiggjorde ikke alene dommen over Anne Palles, men brugte også de foregående assessorers argumenter til at iscenesætte sig selv og sine kollegaer som en gruppe

⁵⁵⁸ Ibid.

⁵⁵⁹ Ibid.

⁵⁶⁰ Se Kapitel 6: *Mosegrise, barnemord, bortførelse og løse rygter*.

⁵⁶¹ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 95.

⁵⁶² Ibid.

lovlydige tjenere af staten, hvis hænder var bundet af hvad loven dikterede dem. Ubevidst eller med overlæg, trækker hans formuleringens ens tanker hen på Pontius Pilatus, der vaskede sine hænder, idet han udtalte, at han håbede, at han havde befriet sin samvittighed.

Peder Hiort, Marcus Gøye og Knud Toth var uden tvivl de mest fordømmende assessorer i deres voteringer imod Anne Palles. Det virker ikke til, at de havde haft nogen medfølelse eller sympati med hendes situation. Det fordrer en ret direkte tanke på udtryk som ”privilegieblindhed” at elitens øverste folk ikke kunne sætte sig ind i en 73-årig bondekone fra Falsters ræsonnement ved at blive truet af den herredsfoged, som både havde frataget en sin gård, rejst tiltale imod sig, og nu var dommer i sagen. Ikke alle assessorerne var enige med den hårde tone og fordømmelse, men langt de fleste valgte at stille sig i skyggen fra Niels Benzons votum, og dødsdømme hende – uden at nogle af dem nogensinde direkte sagde, at hun skulle brændes for trolddom. Det endte med at være et fåtal på blot seks assessorer, der fattede medynk for Anne Palles’ hårde situation, og som ”kun” ville dømme hende til enten indespærring eller landsforvisning, om end kagstrygningen for løgn meget vel i sig selv ville have haft svækket hende så meget, at den i sig selv kunne havde været en dødsdom.

Det fremstår med tydelighed, at højesteretsassessorerne ikke anså sig selv som en del af samme gruppering som almuen. Der var ikke megen luthersk husstandsfølelse eller pligt til omsorg at spore i deres udtalelser i denne sag: hvis ikke de gemene bønder kunne opføre sig ordentligt, skulle de bare ud af landet. Man får et indblik i, at skellet imellem elite og almue var et, som blev dyrket og fremhævet af assessorernes egen selvvisenesættelse. De anså sig selv for at være hævet langt over almuen, og understregede, at man ikke skulle have for stor empati på tværs af klasser.

Karen Gregers og Abigael Nielsdatters sag, 2.0

Voteringerne imod Karen Gregers og Abigael Nielsdatter var herefter påfaldende kortfattede, og desuden sammenskrevne. Modsat Anne Palles, hvor trolddomsfortællingen ikke havde været homogen assessorerne imellem, var der mindre slinger i valsen med de to sidste tiltalte.

Caspar Bartholins votum stemte stadig for at frifinde Karen Gregers for trolddom, men dømme hende for signen. Abigael Nielsdatter skulle frikendes fuldstændig.⁵⁶³

Peder Lemvig mente, at Karen Gregers skulle forskånes dødsstraf, men kagstryges og landsforvises. Abigael nielsdatter skulle frikendes fuldstændigt. Dette var Johan Worm helt enig i, mens Peder Hiort ganske vel var enig i Peder Lemvigs votum mod Karen Gregers, men ville have

⁵⁶³ Ibid.

Abigael Nielsdatter landsforvist. Dette var Poul Vinding enig i, mens Wilhelm Mule tilskrev sig den mildere version fra Peder Lemvig.

Niels Benzon ville som Peder Hiort og Peder Vinding have Karen Gregers kagstrøget og landsforvist, mens han vedrørende Abigael Nielsdatters landsforvisning udspecificerede, at det burde indskrives i dommen, at hun "under sit livs fortabelse" ikke igen måtte lade sig opholde i kongens riger.⁵⁶⁴ Det var derved en skærpelse, at Niels Benzon voterede for, at Abigael Nielsdatter alene på baggrund af sit onde rygte skulle landsforvises, og at hun ville blive dræbt, hvis hun returnerede.

Hans Nansen den yngre istemte Peder Lemvigs votum, mens Willum Worm og Niels Krag vedblev deres forrige voteringer, som gik på, at Karen Gregers skulle kagstryges og landsforvises, og Abigael Nielsdatter skulle frikendes. Matthias Moth havde under Anne Palles-voteringen fragået sin dom imod Abigael Nielsdatter, så han nu stemte for at landsforvise Karen Gregers, dog uden kagstrygning, og for at frifinde Abigael Nielsdatter helt og aldeles. Otto Krabbe var derimod enig med Peder Hiort. Peter Brandt vedblev sine forrige voteringer, og Marcus Gøye istemte Peder Hiort, mens både Knud Toth og Otto Skeel ligeledes vedblev deres tidligere voteringer. Det samme gjorde Conrad Reventlow, der yderligere tilføjede, at han ville indstille til, at Abigael Nielsdatter måtte blive landsforvist og "at hun ikke under livs straf måtte lade sig finde i hans Majestæts riger og lande."⁵⁶⁵

Den opsummerede dom imod Karen Gregers blev, at hun skulle miste sit hovedlod, kagstryges og landsforvises. Abigael Nielsdatters landsforvisning skulle først forelægges kongen.

Anne Kruses sag

Den afdøde Anne Kruses lig stod stadig til opbevaring. Hun havde været dømt som troldkone, så derfor kunne man ikke bare begrave hendes lig, selvom hun nu var afgået ved døden. Ydermere var sagen ualmindelig, idet Anne Kruse allerede var afgået ved døden førend Landstinget havde stadfæstet eller afvist hjemtingsdommen. Derfor sprang sagen også over den normale rækkefølge, som retssager ellers skulle igennem jævnfør Danske Lov 1-6-20. Ved hjemtinget var Anne Kruse blevet dømt til at få tungen udskåret i live, denne sat på stage, og dernæst kastes levende på ilden og opbrændes. Højesteret skulle nu vurdere, om denne dom stod ved magt angående liget af Anne Kruse.

Caspar Bartholin begyndte atter voteringen i den sidste af sagerne imod den afdøde Anne Kruse. Han konstaterede indledningsvis, at idet kvinden var bortgået, og det dermed ikke var muligt at afhøre

⁵⁶⁴ Ibid., s. 96.

⁵⁶⁵ Ibid.

hende på ny, måtte hendes første bekendelse betragtes som gældende. Idet hendes bekendelse havde indeholdt ”det som loven melder om trolddom, nemlig at hun har givet sig til fanden”,⁵⁶⁶ og dermed mistet sin ”salighed”, hvilket vil sige kristendom, samt i kraft af de bespottelige signeremser, så fandt han, at hun burde lide efter herredsfogedens dom og denne måtte udføres på hendes døde legeme.

Peder Lemvig medgav, at Anne Kruse selv havde tilstået at have benyttet sig af trolddom samt indgået en pagt med Djævelen, men han sagde yderligere, at han ”lader stå, om noget i hendes bekendelse som kunne være løgnagtig [...] og om aldrig andet var, burde hun lide for sin gudsbespottelse.”⁵⁶⁷ I denne votering af Peder Lemvig virker det til, at han var i tvivl om trolddoms ægthed, til trods for Anne Kruses bekendelse. Eftersom hun var død, og det ikke kunne efterprøves i et nyt forhør, valgte han at lade sig råde af loven om gudsbespottelse.⁵⁶⁸

Johan Worms votum var kort og kontant: havde Anne Kruse endnu levet, burde hun lide efter herredsfogedens dom. Hun havde erkendt djævelpagten, at have forsvoret sin kristendom og dåb, at have brugt trolddom og at have bespottet Gud. Derfor burde henrettelsen stadig ske på kroppen post mortem.⁵⁶⁹

Peder Hiort redegjorde for, at selvom Anne Kruse var død, og selvom der manglede en landstingsdom, var hendes ”ugudelige og bespottelige” bekendelser nok til, at hun havde fortjent døden. Hendes legeme skulle derfor enten kastes på ilden, eller henkastes på galgebakken, og derved sættes et tegn over, hvad hun havde fortjent.⁵⁷⁰

Poul Vinding, hvis vota i de foregående voteringsrunder, havde været meget eftergivende over for trolddommens beviselighed, indledte sit sidste votum med at påpege, at han ville ”fradage det som i hans tanker ikke kan anses”, hvilket må være trolddomsgerningen. Alligevel fandt han, at gudsbespottelsen havde været så seriøs, at Anne Kruses legeme burde kastes på ilden, men han specificerede, at det burde være sammen med kisten, og frifandt herredsfogedens hårde dom.⁵⁷¹

Wilhelm Mule fulgte i samme tråd som Poul Vinding, men med færre detaljer: Anne Kruses bekendelse var i sig selv ”så bespottelig og så grov”, at henrettelsen burde ske på hendes krop.⁵⁷²

Niles Benzon, som hidtil havde dømt meget hårdt i de forrige voteringer, og havde udtalt, at det var ubestridt at trolddom var til, var tilbageholdende med at dømme Anne Kruse for trolddom. Han

⁵⁶⁶ Ibid., s. 100.

⁵⁶⁷ Ibid.

⁵⁶⁸ Ibid.

⁵⁶⁹ Ibid.

⁵⁷⁰ Ibid. for at læse mere om galgebakken, se Matthiessen, *Bøddel og galgefugl et kulturhistorisk forsøg*.

⁵⁷¹ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 100.

⁵⁷² Ibid.

mente, at hendes bekendelse meget vel kunne være løgn, hvorfor hendes krop uden kiste burde brændes, ”eller også i blandt andre døde ådsler henkastes, som var hendes fortjente løn.”⁵⁷³ Selvom dette er en votering, der lader meget tilbage at ønske angående medmenneskelighed og empati for en afdød, 80-årig bondekone, er det bemærkelsesværdigt, at Niels Benzon ikke gik efter at lade Anne Kruses lig brænde som en troldkone, og derved udslette hendes jordiske rester. Derimod var han tilfreds med at lade liget brænde enten som en gudsbespotter, eller endda med blot at lade hendes krop blive smidt på galgebakken til forrådnelse.⁵⁷⁴

Hans Nansen den yngre bifaldt den oprindelige hjemtingsdom, men da Anne Kruse var død, skulle hendes lig tages ud af kisten og kastes på bålet. Både Willum Worm og Niels Krag var enige med dette.⁵⁷⁵

I tråd med sine tidligere voteringer fandt Matthias Moth heller ikke i denne sag det beviseligt, at Anne Kruse havde begået trolddom. Han måtte dog medgive, at hendes signebeder havde været så gudsbespottende, at hendes lig burde brændes, men i kisten.⁵⁷⁶

Otto Krabbe hæftede sig primært ved, at hun havde bekendt at have mistet sin salighed, og dette var nok til, at natmanden burde slæbe liget til retterstedet, og kaste det på bålet. Han indstillede ligesom Peder Hiort til, at der måtte sættes et tegn på stedet – en skamstøtte – der berettede om Anne Kruses brøde.⁵⁷⁷

Peter Brandt erklærede sig enig med Niels Benzon.⁵⁷⁸

Knud Thott specificerede ikke, om det skulle være med eller uden kiste, men kun, at Anne Kruses lig skulle brændes, samt at dommen over hende burde ”publiceres på behørigt steder at de kunne vide hvad hun havde fortjent.”⁵⁷⁹

Otto Skeel var enig med størstedelen i, at hendes krop skulle brændes, men ydermere syntes han, at der burde indskrives i dommen, hvordan hun burde være blevet straffet, hvis hun endnu havde været i live.⁵⁸⁰

Conrad Reventlow konfirmerede herredsfogedens dom, men idet Anne Kruse allerede var død, istemte han sine kollegaers voteringer om, at hendes lig måtte blive brændt i stedet. Han tilsluttede sig også punktet om at lade opsætte en skamstøtte ”til et eksempel for den gemene man, til afskræk,

⁵⁷³ Ibid., s. 101.

⁵⁷⁴ Ibid.

⁵⁷⁵ Ibid.

⁵⁷⁶ Ibid.

⁵⁷⁷ Ibid.

⁵⁷⁸ Ibid.

⁵⁷⁹ Ibid.

⁵⁸⁰ Ibid.

hvad hun havde gjort, såsom det er så gement med den signen i landet.”⁵⁸¹ Et gennemgående træk i alle de fire Falster-sager var, at det af flere assessorer blev italesat, hvor udbredt og almindeligt signen var i kongeriget, og i særdeleshed på landet blandt de almindelige folk.

Endelig dom

Anne Kruses hjemtingsdom blev stadfæstet, og havde hun været i live, skulle hun have haft tungen udskåret, hvorpå hun levende skulle kastes på ilden. Idet hun var død, skulle natmanden fragte hendes lig fra fængslet og til bålet. Desuden var hendes boslod forbrudt.

Karen Gregers blev dømt til kagen (for sin løgnagtige bekendelse) og til landsforvisning og sit hovedlod forbudt for signen. Skulle hun siden igen indfinde sig i kongeriget, skulle hun miste sin hals.

Abigail endte med at blive frifundet fuldstændigt, om end assessorerne havde anbefalet, at hun måtte blive landsforvist på grund af sit onde rygte. I den endelige dom er landsforvisningen dog ikke nævnt, så måske har kongen, Christian V, underkendt dette forslag.

Den sidste dom faldt imod Anne Palles. Hun blev dømt til at brændes levende, samt at have sit boslod forbrudt.⁵⁸² Fordi hun havde fastholdt sin indrømmelse igennem de to første retsforløb, mente 11 ud af de 17 assessorer ikke, at de kunne frifinde hende for at miste livet. Den endelige dom blev derved baseret på hendes egen tilståelse, forløbet af de tidligere retssager og på et principspørgsmål om ikke at lade den endelige retssag skabe præcedens for fremtidige sager, hvor man kun kunne indrømme skyld ved de to første domstole for kun at trække ens tilståelse tilbage ved Højesteret, hvorfra en dom ikke kunne appelleres yderligere.

I både Karen Gregers', Anne Kruses' og Anne Palles' tilståelse fyldte den diabolske pagt med Satan i skikkelse af et sort dyr ganske meget. Hos højesteretsassessorerne blev det nærmest ikke nævnt, andet end i afvisende vendinger som hos Pouls Vindings klare afvisning af, at Djævelen skulle kunne tale i skikkelse af et dyr. Fænomenet med en hjælpedjævel, også kendt som en apostel eller en dreng, var et forholdsvis almindelige fænomen i de danske hekseprocesser.⁵⁸³ I Falstersagen kaldtes

⁵⁸¹ Ibid., s. 101-02.

⁵⁸² Anne Palles blev i 1693 den sidste til at blive brændt for trolddom i Danmark, men 102 år senere fandt den sidste bålhenrettelse sted i landet. Det skete efter at en tjener for højesteretsassessor Mads Fridsch satte ild på hans bolig. Mads Fridsch forsøgte at få mandens straf mildnet, men manden blev henrettet og efterfølgende brændt i 1795. Tage Holmboe, "Betydningen for strafferetten," i *Højesteret 1661-1961, andet bind*, ed. Povl; Bagge, Jep Lauesen; Frost, og Bernt Hjejle (København: 1961), s. 166.

⁵⁸³ Kallestrup, "Djævelen."

disse af assessorerne blot for dyr; hund eller kat. Ifølge klassisk dæmonologi blev hjælpedjævelen givet til heksen af Djævelen, så den kunne bistå med udøvelse af *maleficium*. Kallestrup argumenterer for, at det var vigtigt at få den anklagede kvinde til at tilstå djævelpagten og tilstedeværelsen af en hjælpedjævel, da det:

[...] was more in line with a popular narrative marked by a fear of patriarchy, and of wicked women controlling evil and casting it at their enemies. This helps explain the circulation of regional varieties of witchcraft, as well as why the narrative of the witch continued to be about an evil woman harming her neighbours.⁵⁸⁴

Normalt nævnes det ikke, at de danske troldfolk skulle die deres hjælpedjævel på blod, som er et meget almindeligt kendetegn ved de engelske *familiar*s, men alle tre kvinder i Falster-sagen, under indrømmelse, fortalte, at de gav Djævelen blod. Dette peger mod en slags dæmonologisk udveksling imellem England og Danmark, og man kan spekulere i, om enten at forhørerne har været bekendt med den bloddrikkende *familiar*, eller om den danske trolddomsfolklore blot havde ændret sig, så den spejlede omkringliggende europæiske landes. Både den engelske *familiar* og den nordiske hjælpedjævel kunne komme i mange skikkelser: både som et almindeligt husdyr, såsom en kat og en hund, men også som en hare, en rotte eller endog en høne, men også en ung dreng, en smuk ung mand, eller som et djævelsk udseende væsen. Et af de spændende aspekter ved Falstersagen er, at her var det ikke bare en mindre djævel, der var tildelt kvinderne, men selve Satan, der havde påtaget sig tjansen. Omfanget af hans tilstedeværelse var ikke altid helt klar, og i Karen Gregers tilfælde virkede det til, at Djævelen kunne komme og gå som han ville i en eksisterende hund, der resten af tiden var helt ordinær. Puus derimod virkede til at have været tilgængelig for dæmonisk rådgivning hele tiden, og derved til at have været i en konstant tilstand som Djævelen. Både Karen Gregers' hund og Anne Palles' Puus blev beskrevet som venlige overfor deres fruer. De var ikke seksuelt drevne dæmoner, men derimod søde, loyale følgesvende.⁵⁸⁵

Denne skildring af Djævelen er vigtig. Den spejlede både de anklagede kvinders syn på dæmonologi og trolddom, samt kløften imellem deres og højesteretsassessorernes opfattelse af Djævelens magt.

⁵⁸⁴ "He Promised Her So Many Things": Witches, Sabbats, and Devils in Early Modern Denmark," s. 20.

⁵⁸⁵ Ibid., s. 13-14.

I Falstersagen fremstod det som værende vigtigt for lokalsamfundet af få disse onde kvinder skilt ud og straffet, mens det for de anklagede virkede til at blive et narrativ om både diabolisk fristelse og forledelse, men også om en vis ære i deres magiske kunnen (på nær for Abigael Nielsdatter) samt en trøst i deres bånd med Djævelen, der i deres egne fortællinger fremstod beskyttende og omsorgsfuld. Linjerne imellem kæledyr, hjælpedjævel, djævel og Djævelen blev udvisket,⁵⁸⁶ men forskellene har næppe haft en stor betydning for de anklagede, og ej heller for Højesteret. Der var som vist i dette kapitel mestendels fokus på juraen og mindre på teologien. Dommerne købte Karen Gregers' langsomme ændring af sin tilståelse, nok ikke mindst fordi hun stadigvæk indrømmede at have benyttet sig af signen og manen, men sagde, at hun ikke havde været klar over, at det var en synd. En sådan indrømmelse virkede til at have passet ind i assessorernes fortælling om, at de gemene folk på landet "ikke vidste bedre end som så, men var for dårligt oplyst i deres kristendom til at kunne skelne imellem, hvorvidt signen var tilladt eller ej. Dette til trods for, at signen havde været kriminaliseret i 75 år, men signen alene udløste praktisk talt aldrig sigtelse, medmindre der også var tale om *maleficium*."⁵⁸⁷

Trolddom var en uomtvistelig forbrydelse jævnfør loven. Alligevel udtrykte assessorerne næsten enstemmigt en vedvarende tvivl om ægtheden af de tiltaltes trolddom, men det var ikke en tvivl, der blev udtrykt med stor bravur: Oftest trådte den i baggrunden bag dundertalen imod den foragtelige gudsbespottelse, som alle assessorerne var enige om havde fundet sted. Selvom Matthias Moth forsøgte at præge voteringen i en mere tilgivende tone, så var det de barske voteringer fra blandt andet Niels Benzon, Hans Nansen den yngre, Otto Skeel og Conrad Reventlow, der endte med at rammesætte Falster-sagen. Ydermere var det et tilbagevendende punkt, at assessorerne pointerede, at signen var meget almindeligt blandt befolkningen. Dette uden at der kan spores den store harme over dette iblandt dem, men snarere en fordømmende og lettere arrogant afstandtagen – en sondering imellem "dem" og "os": imellem folk og elite. Deres voteringer og hårde domme faldt primært på baggrund af en foragt for gudsbespottelse og løgn, mere end selve trolddomsgerningen eller selve signen i sig selv. Signebønnerne blev kun kriminelle i kraft af deres gudsbespottelse. Assessorerne brugte Danske Lov til at retfærdiggøre deres domsfældelser, men som nævnt også til at iscenesætte dem selv som lovlydige tjenere af staten, der uden indblanding fra egne følelser dømte objektivt efter sagens uomtvistelige beviser. Anne Palles havde trods alt selv indrømmet at have begået *maleficium*, hvortil der var vidner, og derfor fandt størstedelen, at de måtte dømme hende efter lovens 6-1-9. Hun

⁵⁸⁶ Millar, *Witchcraft, the devil, and emotions in early modern England*, s. 68.

⁵⁸⁷ Johansen, *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*, s. 29-31.

blev efterfølgende kongeligt benådet til halshugning inden bålet. Efterfølgende blev der opsat en skamstøtte på retterstedet for både Anne Palles og Anne Kruse. Tavlen skulle have beskrevet ”deres ugudelige signen, samt Guds hellige navns store misbrug og bespottelse” til skræk og advarsel for ”andre ligesindede og ugudelige mennesker”.⁵⁸⁸ Juridisk set stod der ikke, at hverken Anne Palles eller Anne Kruse var skyldige i trolddom. Det er deres gudsbespottelse og signen, som blev nævnt. Derfor kan det diskuteres, om ikke også assessorerne i denne sag selektivt udplukkede hvilke dele af loven, som de ville bruge, til trods for at de gentagende gange refererede til, at de var bundet af den.⁵⁸⁹ Dette gør også, at den overordnede fortælling om trolddom var ved at skifte. Det var ikke så meget selve trolddomsforbrydelsen, som det var det gudsbespottende, som var inkriminerende. Den største skurk i Falster-sagen endte med at være Anne Palles, men mere på grund af hendes gudsbespottende enfoldighed og dårskab end på grund af hendes onde trolddomsgerning. Assessorernes udtalelser pegede i retning af, at de anså det for at være en større synd at rokke ved samfundsordenen end ved at begå trolddom. Dette forekommer at være en naturlig udvikling af det store fokus på at sikre korrekt retsprocedure, som har været en gennemgående tråd i læsningen af Højesterets voteringsprotokoller.

Anne Palles var den, som af assessorerne blev tildelt den mest durkdrevne skurkerolle, men også den afdøde Anne Kruse samt Karen Gregers blev tilskrevet slette hensigter og ukristelig opførsel. Selv Abigael Nielsdatter, der ikke officielt blev dømt, blev i protokollen rammesat som tangerende skurk i kraft af sit onde rygte alene. Ofrene i denne sags fortælling var Anne Palles’ afdøde nabokone, den lille dreng, som hun efter sigende havde forbandet, samt de andre folk på Falster, som enten kunne blive forledt til at benytte sig af trolddomskunster, og henfalde i trolddomstro. Selvom der blev opsat ofre, som havde lidt direkte, fysisk skade, var det tydeligvis mere en generel fare for at fordumme den rurale almue, som var til stede i assessorernes fortælling om Falster-sagen. Sagen har været kendt i samtiden, og blev refereret i avisen *Kjøbenhavns Maanedlige Relationer* nummer 79 i marts 1693.⁵⁹⁰ Det har derfor også været nødvendigt for assessorerne, at der skulle opsættes de omtalte skamstøtter for Anne Palles og Anne Kruse, der skulle advare folk fra lignende opførsel fremadrettet.

⁵⁸⁸ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*.

⁵⁸⁹ Der findes endnu ikke et sammenhængende studie af korruption blandt den tidlige Enevældes embedsmænd, men man kan med fordel seke til Mette Frisk Jensen, *Korruption og embedsetik: danske embedsmænds korruption i perioden 1800 til 1866*, vol. 449 (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2013). Heri belyses hvordan de danske embedsmænd (til trods for deres egen selvopfattelse og -iscenesættelse) ikke var blege for at idømme straffe uden lovhjemmel. Jensen nævner eksempelvis kort Peder Schumacher Griffenfeld som et tidligt eksempel. Han blev i 1676 dømt for korruption, men udtalte ”at han ikke havde gjort andet, end hvad alle andre plejede at gøre” i forbindelse med den omhandlende bestikkelse fra fransk side. Dette kan naturligvis ikke overføres direkte til pågældende undersøgelse, men pointen om, at elitens øverste mænd anså dem selv for at have mere flydende rammer end dem, som de dømte over. Ibid., s. 53.

⁵⁹⁰ Haack, ”Om ”ægte” Trolddom i Danmark i retshistorisk Belysning,” s. 173.

Kapitel 10: Den Satans tumult

Ikke heller skal en Guds tjener være for hastig til at tro den gemene tale om sådanne syge; men han bør at være betænksom i sine domme, og i sådan fald vel vide at gøre forskel på slige Satans gerninger, så at han ikke tager det ene for det andet, og dømmer den at være besat, som enten ikkun udvortes plages af Djævelen, eller og ved forgift eller anden trolddom er bragt i den tilstand, eller og må ske af en naturlig svaghed således kan anstille sig, efterdi der er adskillige sygdomme, som udi et og andet ligner dem som er besatte, såsom måned-syge, raseri, den faldende syge og andre deslige.⁵⁹¹

Kirkeritualet af 1685 og dets vejledning angående djævlebesættelser var allerede blevet brugt af sognepræsten i Nibe, Lauritz Krase, da han forsøgte at uddrive den djævel af Anne Buus, som Christen Jensen Hurtigkarl skulle have vist i hende ved hjælp af brændevin. Sagen var dog endt med, at Lauritz Krase var blevet irettesat for at have været for naiv, og for ikke at have efterprøvet hvorvidt Anne Buus' tilstand vitterligt var forårsaget af en djævlebesættelse og ikke af hverken fysisk sygdom eller sindslidelse.⁵⁹² Lidt over et årti senere skulle endnu en sognepræst, denne gang i Thisted, som ikke ligger langt væk fra Nibe, gribe til Kirkeritualet i et ihærdigt forsøg på at uddrive ikke én, men over et dusin djævle fra unge kvinder i byen. Sagen mindede på mange måder om den skæbnsvangre besættelsessag fra 1692 i Salem. Modsat sagen i kolonierne, hvor mange nåede at blive dømt skyldige og hængt for trolddom, så endte besættelsessagen i Thisted ganske anderledes.

I 1693, samme år som højesteretsdommene var faldet i Falstersagerne, og Anne Palles blev henrettet, ankom præsten Ole Bjørn til Thisted. Byen havde knap 1000 indbyggere, og den nytilflyttede præst var at regne blandt byens uddannelsesmæssige elite. Med indførelsen af Enevælden i 1660 var centraliseringen af magtstrukturen blevet strammet. Mange positioner var blevet sammenlagt eller flyttet fra små landsbyer til de større byer. Der var som følge heraf ikke mange højtuddannede folk bosat i Thisted, der ganske vist havde en latinskole, men eksempelvis ikke nogen uddannet læge. Hvis man havde behov for større medicinsk assistance end den som barberen Peder Sattelmeyer kunne være behjælpelig med, måtte man rejse til Viborg.⁵⁹³

Ole Bjørn blev født i 1648 og gik på universitetet i København, hvorfra han fik en magistergrad i teologi i 1671. Han arbejdede som viceinspektør på Latinskolen i Aalborg fra 1670-1684, og i sit

⁵⁹¹ Kirkeritualet 1685, kapitel VI, artikel III. Se bilag 1.

⁵⁹² Se kapitel 8: *Trolddomsspektakel og djævlesnak*.

⁵⁹³ Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*, s. 69.

sidste år i 1685 som inspektør. Herefter fulgte et par år, hvor Ole Bjørn levede privat inden han ansøgte om stillingen som præst i Thisted i 1692. Han blev udnævnt i 1693 og modtog herefter et langt brev fra biskop Bornemann, der havde ansat ham. Brevet indeholdt information om den kummerlige tilstand, som Bornemann mente at sognet var i. Den tidligere præst havde været gammel og svagelig, og havde forsømt at opretholde kontrol med skolerne i området, og med sine sognebørn helt generelt.⁵⁹⁴ På baggrund af Ole Bjørns erfaring med undervisning havde biskop Bornemann høje forventninger til hans fremtidige virke som sognepræst i Thisted:

[...] så jeg med glæde må fornemme det gode værk, som I nogle år formedelst Eders salig formands affældighed uagtet alle påmindelser haver til fortræd henligget, nu ved Guds nåde og bistand at have fået et nidkært og vågen øje og en færdig og drivendes hånd, der ikke skal behøve mange påmindelser, såsom jeg udi Eders forretninger hidindtil haver befundet Eder aktiv og ikke sovende.⁵⁹⁵

Ole Bjørn gik bestemt ikke til sit hverv sovende, som det vil blive redegjort for i dette kapitel, om end han sidenhen måske nok kunne have ønsket sig, at hans gudfrygtighed havde taget en mindre nidkær form. I dette kapitel er det den store djævlbesættelsessag i Thisted, som bliver gennemgået.

⁵⁹⁴ Fr Hallager, *Magister Ole Bjørn og de besatte i Thisted* (København Dansk Sundhedstidendes Forlag, 1901). Hallager argumenterer for, at den tidligere præst snarere var alkoholiker end meget aldrende. 1901, s. 1-20.

⁵⁹⁵ Kommissionsprotokollen s. 1237-41, aktstykke 223, brev fra biskop Bornemann, 1693, citeret efter Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1*, s. 44.

Thisted 1696-1698

Assessor Matthias Rosenvinge i generalsfiskals sted contra sognepræst Ole Bjørn, Oluf Langgaard, Lorentz Mein, Povel Rytter, Christian Frideric Mavors, Charlotta Amalia Mavors, Maren og Karen Spillemands, Karen Toftum, Anna Krogsgaard, Anna Jacobsdatter, Maren Hansdatter, Anne og Giertrud Andersdøtre, Anna Dahl, Anna Pedersdatter, Anne Griis og Kiersten Langgaard.

Sagens forløb

I 1696 begyndte en række begivenheder i den nordjyske by Thisted, der ville føre til en regulær besættelsessag, som fandt sted frem til 1698.⁵⁹⁶ Den 14. Maj 1697 dødsdømte en kongelig kommission flere af de påståede besatte kvinder, og ikke de anklagede hekse. Dommen blev mildnet i 1698 og ingen endte med at blive henrettet. Hverken de anklagede, de besatte eller drivkraften bag hele forløbet, den lokale præst i Thisted Ole Bjørn.⁵⁹⁷

Ole Bjørn flyttede ind i præstegården i Thisted og fik etableret en husholdning med et par gårdskarle, tjenestepiger og sin søsters datter Charlotte Amalie som husbestyrer. Det var omtrent samme år, at Ole Bjørn friede til borgmesterens steddatter, Ingeborg Cathrine Lugge, der både var 27 år yngre end Ole Bjørn, og af højere stand end ham. Uagtet om det var alders- eller standsforskellen, eller en blanding af begge, der gjorde udslaget, så blev Ole Bjørns frieri ikke desto mindre afvist. Efterfølgende florerede der rygter om, at Ole Bjørn ikke havde taget afslaget med stoisk ro, og at han nu bar nag til Ingeborg Cathrines forældre, Anne Søe og borgmester Enevold Nielsen Bjerregaard.⁵⁹⁸

Selve besættelsessagen begyndte for alvor i 1696 da Ole Bjørn blev overbevist om, at den unge kvinde Maren Spillemands var besat af onde ånder, der var blevet vist ind i hende af en heks. Maren Spillemands var kendt for at have lidt af voldsomme rystelser siden barndommen, og Ole Bjørn var ikke den første, der diagnosticerede hendes sygdom som en djævelsk besættelse. Både Maren Spillemands og hendes far mistænkte nabokonen Anne Christensdatter for at være den ansvarlige, da der var en lang historik omkring strid imellem deres to husholdninger. Deres mistanke blev dog ikke straks til en officiel beskyldning, men fik i stedet rygterne til at svirre over en årrække. Først da Maren

⁵⁹⁶ Enkelte dele af dette kapitel er tidligere blevet udgivet i en artikel på fransk: Maria Østerby Elleby, "La grande tyrannie et le terrible pouvoir du diable sur certaines femmes de Thisted: Le dernier cas de possession démoniaque au Danemark (1696-1699)," *Source(s): Arts, Civilisation et Histoire de l'Europe* 16 (2021).

⁵⁹⁷ Besættelsessagen i Thisted er nøje og detaljeret skildret i Anders Bæksteds bog *Besættelsen i Tisted*, 1960.

⁵⁹⁸ Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1*, s. 77. Ole Bjørn blev aldrig gift.

Spillemands' sag blev bragt til Ole Bjørn skete der noget. Som nævnt var han enig i at Maren Spillemands var besat, og begyndte til at starte med at forsøge at kurere hende igennem salmesang, bønner og ved at skælde djævelen ud og beordre den til at forlade Maren Spillemands. Af og til virkede hans forsøg, men altid kun midlertidigt, før djævelen – eller i hvert fald anfaldene – vendte tilbage igen. Ole Bjørn fik nu flyttet Maren Spillemands ind i præstegården, så han kunne træde til med det samme, når hun fik sine anfald. Herefter dukkede der endnu en besættelse op, denne gang af den kun niårige Kirsten Langgaard, der også blev flyttet ind på præstegården.

Både Maren Spillemands og lille Kirsten påstod, at de var besat af de to djævlø Lutzer og Hvide Rotte, og deres anfald eskalerede fra rystelser til mere bizar opførsel. De gæde som hunde, vred og sled sig rundt på gulvet, bed, svævede i luften, fik opsvulmede maver, spyttede, bandede, råbte og kaldte på deres "morlil". Morlil viste sig, ifølge de to besatte, ikke overraskende, at være Anne Christensdatter, og snart begyndte antallet af besatte kvinder i Thisted at stige. Foruden Maren Spillemands og Kirsten Langgaards var nu også Maren Spillemands søster, Karen Spillemands, blandt de besatte, sammen med Anne Jacobsdatter, Anne Krogsgaard, Karen Toftum, Maren Hansdatter, Anne Dahl, Anne Pedersdatter, Inger Fusmands samt Anne og Gertrud Andersdøtre.

Ole Bjørn fik assistance i sin uddrivelse af djævlene ved bøn af sin nevø, Christian Frederik Mavors samt den anden unge studerende Poul Rytter, der også havde til huse hos Ole Bjørn. Ole Bjørn var respekteret og vellidt i Thisted. Hans mening og holdning var generelt velanset, og derfor accepterede befolkningen også påstandene om djævløbesættelser og trolddom. Den slags havde man jo hørt om andre steder, så hvorfor skulle det ikke også kunne ske i deres by?

Den eneste anklagede i Thistedssagen, der indrømmede sin skyld, var Anne Vert, der erkendte at have været årsag til både sygdom, søvnmangel og impotens. Anne Vert angav yderligere to mere som troldfolk, hvoraf den ene var Anne Søe, selvsamme mor til Ingeborg Cathrine Lugge, som havde afslået Ole Bjørns frieri. Netop denne familierelation og den personlige vinkel til Ole Bjørn blev et argument blandt højesteretsassessorerne for, at hele Thistedssagen i virkeligheden bundede i Ole Bjørns forsmåede følelser og hans egen personlige vendetta.

Anne Christensdatter og Anne Vert alene blev tiltalt for trolddom. De blev dømt skyldige ved første retsinstans, men frifundet ved landstinget. Sagen stoppede dog ikke her, idet biskop Jens Bircherod ønskede en kongelig kommission udsendt til at undersøge sagen nærmere, og en sådan blev udpeget af kongen Christian V, og sendt til Thisted.⁵⁹⁹ Det var lykkedes at få både Maren

⁵⁹⁹ Arne Magnusson, *Kort og sandfærdig Beretning om den vidtudraabte Besættelse udi Thisted: Til alles Efterretning af Original-Akter og troværdige Dokumenter uddragen og sammenskreven*. (1700), s. 60-61.

Spillemands og Kirsten Langgaard adskilt fra Ole Bjørn, og ganske hurtigt begyndte begge to at indrømme, at de havde fundet på deres historier. Dette faldt ikke i god jord blandt de lokale Thistedfolk, der skrev en supplik til kongen, hvori de var villige til at stå inde for ægtheden af hele besættelsessagen. Derfor bad de om en yderligere undersøgelse af Maren Spillemand, da de mente, at hun kun havde trukket sin oprindelige tilståelse tilbage under tvang. Alligevel smuldrede sagen, og Ole Bjørn blev kaldt til København til forhør, hvorunder han blev rådet til at ændre sine udtalelser og sin opfattelse angående hele besættelsesvæsenet, men Ole Bjørn stod ved sin holdning. Han blev derpå beordret at returnere til Aalborg mens sagen blev udforsket yderligere.⁶⁰⁰ Kommissionen dømte de formentale besatte hårdt, og flere af dem blev dødsdømt. De var ligeledes hårde imod Ole Bjørn, og trak beskyldninger om usømmelig omgang imellem præsten og de besatte unge piger med ind i deres rapport. Ole Bjørn værgede sig, og mente, at hans faderlige revselse af de besatte blev intentionelt misforstået.⁶⁰¹ Herefter blev sagen indbragt til endelig påkendelse for Højesteret, der skulle finde hoved og hale i hele den tumult, som var foregået i Thisted.

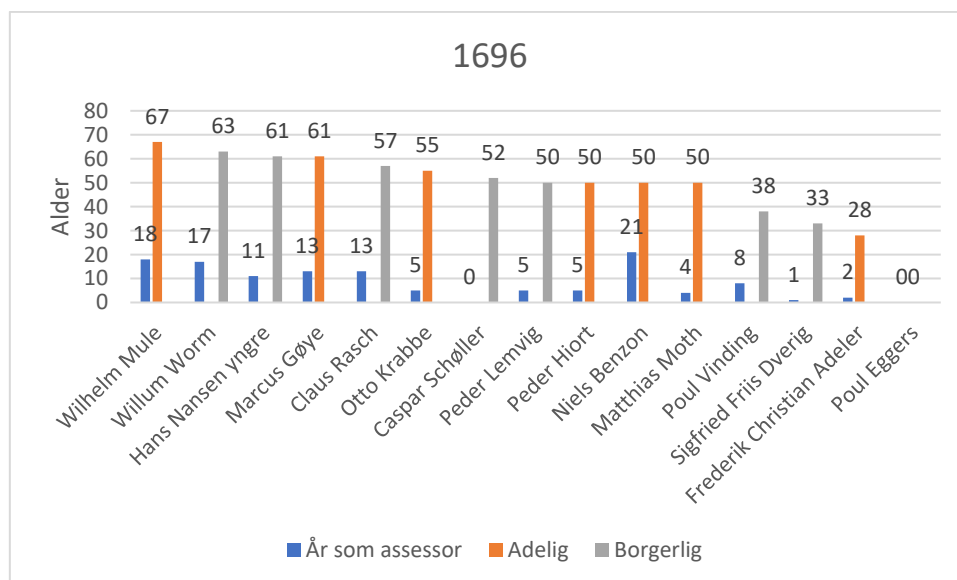
Højesteretsassessorernes vota

Der var 15 assessorer til at votere i Thisted-sagen. Modsat tidligere sager indgav de deres skriftlige votum hver for sig. Den sidste afhøring i Højesteret fandt sted den 18. december 1696, og assessorerne skrev deres voteringer, som alle var indleveret den 12. januar.⁶⁰² Voteringerne var alle udførlige og fyldte adskillige sider, men sagen var også spektakulær og havde forårsaget stort spektakel.

⁶⁰⁰ Ibid., s. 71.

⁶⁰¹ Den faderlige revselse skulle have bestået i, at Ole Bjørn med hånd eller ris piskede de besatte på deres blottede balder eller lår. Dette har ikke direkte noget med trolddomsgerningen eller besættelserne at gøre, og jeg vil derfor ikke udpensle sagens detaljer vedrørende dette. Dog vil jeg nævne det, når assessorerne selv bragte den 'faderlige' revselse op, idet dette underbyggede deres placering af Ole Bjørn som en durkdreven skurk i sagens fortælling.

⁶⁰² Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*, s. 250. Fristen for indlevering havde været 5. januar 1697. Det er fortrøstningsfuldt at notere sig, at selv landets øverste intellektuelle elite i slutningen af 1600-tallet også kunne have behov for at udskyde deadlines.

Der var mange anklagede og adskillige skyldpunkter, som assessorerne skulle bedømme. Jeg vil holde mig til de punkter, hvor de udtalte sig omkring trolddom, gudsbespottelse og Djævelens magt, men afslutningsvis give en mere overordnet opsamling på dommen af alle de involverede i sagen.⁶⁰³

Første votum til at blive noteret var fra Sigfried Friis Dverig, der havde opsat fire spørgsmål, der skulle besvares: 1. om de besatte vitterligt havde været eller var under en sand besættelse fra Djævelen, 2. om dette skyldtes trolddom, 3. om en sygdom eller legemlig svaghed kunne være årsagen, og 4. om hele affæren bare var et ”selvfunden gøglerværk og skændigt bedrageri.”⁶⁰⁴

Med henvisning til Det Teologiske Fakultet, der ligeledes tog afstand fra, at der i Thisted skulle have været tale om en reel djævlbesættelsesepidemi, kaldte Sigfried Friis Dverig de tidligere vidnesbyrd i sagen for udsagn fra letpåvirkelige ”gemene lettroende, *supertieuse* folk og kællinger”.⁶⁰⁵ Han gennemgik de forskellige overnaturlige hændelser, som disse var kommet med: om tilsynekomsten af rotter og katte som noget unaturligt eller jærtegn, hvis lige ikke skulle være blevet set siden apostlenes tid, om de besattes svæven i luften, at Anne Jacobsdatter skulle kunne tale latin (”*insustum silencium*” og for Kirsten Langgaard ”*gloria*”),⁶⁰⁶ at Karen Spillemands kunne tale kaldæisk, og hvordan de besatte skulle kunne forudsige, hvem som kom til byen. Han nævnte herunder også kort Ole Bjørns faderlige revselse med pisk, men fokuserede ellers på de overnaturlige hændelser. Nøgternt konstaterede Sigfried Friis Dverig, at svævelserne ikke forekom, mens pigerne

⁶⁰³ For en overordnet gennemgang af voteringerne, se *ibid.*, s. 250-301.

⁶⁰⁴ *Ibid.*, s. 251.

⁶⁰⁵ HR vot 1697 fol. 2v.

⁶⁰⁶ *Vær stille.*

var fængslet, og at de kunne have lært de latinske ord i skolen (eller af en elev); at Poul Rytter ikke var kyndig i kaldæisk, og derfor ikke kunne udtale sig om, hvorvidt Karen Spillemands talte sproget; og at Poul Rytter, Charlotte Mavors og Christian Frederik Mavors havde hjulpet de besatte med information til at ”fingere deres djævelske vankundighed”.⁶⁰⁷ De havde ”spillet dette forargelige gøgleri”, og Sigfried Friis Dverig pointerede tørt, at det var mærkværdigt, hvordan 11 kvinder, dog ikke alle ”uvirkeløse kvindfolk”,⁶⁰⁸ ikke havde et eneste mandfolk iblandt dem. Kvinderne, mente han, havde ventet til der var større forsamlinger, eksempelvis ved begravelser, for at blive ”beundret” i deres skuespil af den ”enfoldige almue”.⁶⁰⁹ Ole Bjørn havde opildnet sagen ved offentligt og skriftligt at have sagt, at langt flere ville blive besatte, hvilket blev en selvopfyldende profeti.

Da de besatte blev forhørt nærmere, holdt deres anfald op, og flere havde, ifølge Siegfried Friis Dverig, påberåbt sig både svaghed, delirium, drukkenskab og uforstand som forklaring på deres anfald.⁶¹⁰ Sigfried Friis Dverig fandt ikke, at der var beviser på, at kvinderne skulle have været besatte som følge af trolddom, og kaldte sagen for ”besættelsesvantrø”. Ydermere mente han ikke, at hverken Anne Christensen eller Anne Vert var troldkoner,⁶¹¹ heller ikke selvom sidstnævnte havde bekendt at have begået trolddom. Dette anså han som en ”ved fængsels tvang aftvungne desperate og usandfærdige bekendelse.”⁶¹² Dette var i skarp kontrast til den holdning, som højesteretsassessorerne havde haft imod både Anne Sørensdatter i 1686 og imod Karen Gregers, Anne Palles og Anne Kruse i 1692.

Sigfried Friis Dverig refererede dernæst til, at både Maren Spillemands og Kirsten Langgaard havde erkendt, at de aldrig havde været besat, men ”med videnskab og vilje havde bespotte Gud.”⁶¹³ Han understregede dernæst, hvor foragteligt det var, at de to trolddomsbeskyldte kvinder nær var blevet uskyldigt ført til ”bål og brand”, og at Ole Bjørn ville have holdt liv i besættelserne indtil disse henrettelser ville være sket. Han bestred desuden muligheden: ”for den enfoldige almue opbyggelig lærdom [...] at det ene menneske skulle have den magt at henvise den onde ånd i det andet eller i flere, som de ville”⁶¹⁴ som værende umuligt. Med henvisning til lægen Lujas, som havde givet sin medicinske holdning til sagen, mente Siegfried Friis Dverig heller ikke, at besættelsesanfaldene kunne forklares med en medicinsk forklaring. I stedet mente han, at alle de besatte havde gjort det af

⁶⁰⁷ HR vot 1697 fol. 3r.

⁶⁰⁸ *Dovne kvinder*.

⁶⁰⁹ HR vot 1697 fol. 3v.

⁶¹⁰ *Ibid.*

⁶¹¹ *Ibid.* fol. 4r.

⁶¹² *Ibid.*

⁶¹³ *Ibid.* fol. 4v.

⁶¹⁴ *Ibid.*

dovenskab, for at blive opvartet ved at bevæge folk til medlidenhed og gavmildhed.⁶¹⁵ Han mente, ”at her ej har været enten *incantatio*⁶¹⁶ eller *ofsistentia Dæmonis*⁶¹⁷, ej heller nogen sygdom, uden simulerede, ej *Morbus Epidemius*,⁶¹⁸ [...] ikke *epilepsia*,⁶¹⁹ ikke *phasio hysteria*”⁶²⁰ idet ingen af disse sygdomme var smitsomme og kunne ramme 12 mennesker på én gang. Derfor sluttede Siegfried Friis Dverig, at hele sagen om dette ”*horrendas blasphemias*”⁶²¹ var selvopfundet.⁶²² De var alle sunde og raske, minus Anne Jacobsdatter, men hendes nylige sygdom skyldtes, at hun havde været gravid.⁶²³ Maren Spillemands havde vitterligt en ægte sygdom, men Siegfried Friis Dverig mente, at den var blevet misbrugt af Ole Bjørn, som han tilskrev hovedsageligt have stået bag det hele af ”had” på baggrund af det fejlslåede frieri til Anne Søes datter.⁶²⁴

Siegfried Friis Dverig nævnte trolddom som den forbrydelse, som Anne Vert stod tiltalt for uden at kommentere yderligere på dette. Om Karen Spillemands, Anne Krogsgaard, Karen Toftum og Anne Jacobsdatter mente han, at de kunne benådes til kagstrygning og indespærring i Spindehuset på livstid, idet disse ”skrøbelige og svaghjernede kvindfolk kan have ladet sig forlede af deres forgænger Maren Spillemands” samt at ”Ole Bjørns *exorcismus*⁶²⁵ og *applausu*⁶²⁶ og måske have befunden dette skændige abespil at være et let håndværk [...] at blive af den gemene pøbel admireret”.⁶²⁷ Maren Hansdatter var med kongelig pardon ude af sagen.⁶²⁸ Anne og Gertrud Andersdøtre, Anne Dahl, Anne Pedersdatter, Jens Bonde og Kirsten Langgaard, samt afdøde Inger Fussmand skulle dømmes som kommissionsdommen.⁶²⁹ Mod Poul Rytter og Christian Frederik Mavors var han hård. De burde have vidst bedre, og skulle straffes hårdt, således at ”slige *dangereuse* griller, hvormed disse tvende findes befængte” ikke skulle sprede sig.⁶³⁰ Ole Bjørn havde Siegfried Friis Dverig heller ikke meget til overs for. Han gennemgik minutiøst alle de punkter, hvor han mente, at Ole Bjørn beviseligt stod bag alle besættelsesoptøjerne, og havde opført sig bespotteligt, ikke

⁶¹⁵ HR vot 1697 fol. 5r.

⁶¹⁶ *Trolddom*.

⁶¹⁷ *Dæmoner*.

⁶¹⁸ *Epidemisk sygdom*.

⁶¹⁹ *Epilepsi*.

⁶²⁰ *Hysteri*.

⁶²¹ *Skrækkelige blasfemi*.

⁶²² HR vot 1697 fol. 4v.

⁶²³ Ibid. fol. 5r.

⁶²⁴ Ibid. fol. 5v.

⁶²⁵ *Exorcisme*.

⁶²⁶ *Bifalden*.

⁶²⁷ HR vot 1697 fol. 9r-9v.

⁶²⁸ Hun havde allerede udstået kirkens disciplin. HR vot 1697 fol. 9v.

⁶²⁹ HR vot 1697 fol. 9v-10r.

⁶³⁰ Ibid. fol. 10v-11v.

mindst ved at lære sine kapellaner ”mod ortodoksismen stridige lærdomme”.⁶³¹ Han brugte også lang tid på at udpensle beskyldningerne om usædelig opførsel i henhold til den ’faderlige’ revselse med ris og hånd på de besattes kvinders legemer.⁶³² Ole Bjørn så han derfor gerne straffet på ”sin ære, embede, dragt, boslod, og alle midler og derforuden straffes enten med fængsels livstid eller med deportation til andre landskaber uden for Kronen.”⁶³³ Slutteligt burde alle indførelserne i protokollerne og tingbøgerne slettes.⁶³⁴ Blasfemi og gudsbespottelse fyldte mere i hans vota end trolddom, og han var ubønhørlig overfor Ole Bjørn og de to studenter: Deres opførsel og ringeagt for den rette lære var langt det mest farlige i sagen. Derimod kunne de besatte, på grund af deres dumhed, godt ynkes en smule.

For Peder Lemvig var der ikke tale om en sand besættelse, men derimod om et opdigtet skuespil. Han ville dog gå med til, at eftersom flere havde lidt af opkast og syner, kunne de også have lidt af en form for sygdom, men hovedårsagen bag besættelserne var bevidst bedrag.⁶³⁵ Han nævnte dog også melankoli som en mulig forklaring på deres visioner, men idet dette havde været til stor Gudsbespottelse, var det ikke nok til at fritage dem for ansvar. De havde haft ’had’ til nogle af de udlagte troldfolk, og derfor haft onskabsfulde årsager til bedrageriet,⁶³⁶ og derfor burde kvinderne straffes med arbejde i spindehuset, mens Maren Spillemands som initiator burde straffes hårdest. En af grundene til, at han var imod at opretholde kommissionsdommen om henrettelse, var, at han frygtede, at kvinderne ville blive udnævnt til martyrer af dem, der vitterligt troede dem besatte af djævlene.⁶³⁷ På den måde ville en henrettelse snarere tjene til at forlænge folks tro på troldfolk end afslutte sagen. Anne Jacobsdatter havde han kun foragt for, idet hun har ladet sig besove, og skjult graviditeten indtil sidste øjeblik.⁶³⁸ Han hentydede til, at havde der ikke været strengt opsyn med hende, ville hun have forsøgt at myrde sit barn. Hun burde derfor kagstryges og landsforvises.⁶³⁹ Peder Lemvig var ydermere af den mening, at Ole Bjørn havde været med til at forfatte Anne Jacobsdatters ”skændige attest”, og endda oplæst den til tinge. Tankerne ledes tilbage til paskvillen, som Jørgen Arenfeldt lod trykke og uddele, hvilket som bekendt ikke gik ham godt.

⁶³¹ HR vot 1697 fol. 15v.

⁶³² Ibid. fol. 16r-16v.

⁶³³ Ibid. fol. 18r.

⁶³⁴ Ibid. fol. 18v.

⁶³⁵ Ibid. fol. 19r-21v.

⁶³⁶ Ibid. fol. 21v.

⁶³⁷ Ibid. fol. 23v.

⁶³⁸ Danske Lov 6-6-8. Jævnfør Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*, s. 257, fodnote 15. så har Anne Jacobsdatter måske ikke været opmærksom på det kriminelle i at føde i dølgsmål.

⁶³⁹ HR vot 1697 fol. 24r.

Teologisk fakultet var blevet rådspurgt i sagen, og Peder Lemvig citerede den censur, som de var kommet med den 30. oktober 1696:

1. om *orthodoxcia* tilsteder at man tror det Gud nogen steds vil tillade Djævelen, at tale og udsige noget, som kommer overens med Guds ord og dets retsindige lærere
2. om *orthodoxcia* tilsteder, at nogen troende må og kan anse Djævelen, som en der af Gud er beskikket til at forkynde Guds ord og vilje, til den ende, at man skal antage og efter høre hans, eller efterfølge hvis af hans forkynnder etc.⁶⁴⁰

Peder Lemvig mente ikke, at nogen præst burde prædike, hvad der kunne opfattes som vranglære og vildfarelse, idet den gemene mand ikke ville forstå tolkningsnuancer, men forstå det ganske bogstavelig talt.⁶⁴¹ Herefter følger en længere udvering af Ole Bjørns faderlige revselse med ris på de besattes ”rumper”.⁶⁴²

Paskvillen (Anne Jacobsdatters’ bekendelser) var et punkt, som Peder Lemvig fandt var inkriminerende for Ole Bjørns sag, men ”som dog i sig selv derforuden er den nok.”⁶⁴³ Selvom Jens Bircherod også fik et par reprimander med på vejen, tilskrev Peder Lemvig dog biskoppens skepsis som årsag til, at man ”kun” havde haft de 14 besatte og ikke ”fået mangfoldigt andre besættelsesgriller og snart hele Jylland i vildfarelse”.⁶⁴⁴ Han mente desuden ligesom Siegfried Friis Dverig at alle dokumenter fra sagen inklusiv paskvillen skulle tilintetgøres.⁶⁴⁵

Poul Eggers var den næste, og han afviste ligeledes, at der var tale om en ægte djævlbesættelse blandt nogen af kvinderne. De kunne i hvert fald ikke være blevet ”fortryllet” af hverken Anne Vert eller Anne Christensdatter, som Poul Eggers beskrev som ”gamle, udlevede kvinder” og at det var urimeligt, at Fanden ”som er løgnens fader” skulle bekende sig ærligt igennem munden på de besatte. Desuden pointerede han, at de to trolddomstiltalte ”gamle og udlevede” kvinder havde lidt en hård medfart og kun bekendt ved tvang. Derfor kunne deres udlæggelse af andre ærlige godtfolk ikke regnes for noget, men interessant nok heller ikke komme dem til last;⁶⁴⁶ modsat både Anne Sørensdatter fra 1686, og Anne Palles, Anne Kruse og Karen Gregers fra 1692. En faktor her har

⁶⁴⁰ HR vot 1697 fol. 34r.

⁶⁴¹ Ibid. fol. 34r-34v.

⁶⁴² Ibid. fol. 34v-35r.

⁶⁴³ Ibid. fol. 34v.

⁶⁴⁴ Ibid. fol. 35r.

⁶⁴⁵ Ibid. fol. 42v.

⁶⁴⁶ Ibid. fol. 42v-43r.

uden tvivl været, at både Anne Vert og Anne Christensdatter trak bekendelserne tilbage på landstinget, og allerede ved anden retsinstans havde fået deres uskyld stadfæstet.⁶⁴⁷

Til gengæld var Poul Eggers mere åben over muligheden for, at der havde været nogle naturlige sygdomme som årsag. Han nævnte både epilepsi, hysteriske kramper, melankoli, ”og andre dets lige”, som sygdomme, der kunne have angrebet flokken af besatte. Selvom det medicinske fakultet ikke ville sanktionere en sådan forklaring, og selvom Poul Eggers bemærkede, at han jo ikke var kyndig i medicin, remsede han alligevel flere sygdomme op (melankoli, hypokondri, månesyge, syner, galskab, indbildt [syge]),⁶⁴⁸ som han mente, at de besatte må have haft, ikke mindst da flere af dem var sagt at have haft stærk feber.⁶⁴⁹ Han beskrev også, at de opsvulmede maver hos de besatte skyldtes puder, som kvinderne selv havde lagt under tøjet, og sluttede, at den ”formente legemlig besættelse bestod en del af sygdom og indbildninger, og en del af selvgjorte og fingeret tøj” som Ole Bjørn havde styrket ved sin håndtering.⁶⁵⁰

Maren Spillemands, ”hvis djævel hed Luzer”, havde til sit forsvar lidt af sin sygdom i mange år, men først da hun blev tilset af Ole Bjørn for et års tiden, siden var hun begyndt at te sig til ”Guds bespottelse, og godtfolks beskæmmelse og pårâbelse”.⁶⁵¹ Hun havde dog løjet og beskyldt ”ærlige, uberygtede godtfolk for trolddom, og sagt at Djævelen var i hende”, og selvom han medgav, at hun var blevet ”forført dertil af sin sjælesørger”, havde hun stadig ”blasfemieret Guds hellige ord” og burde sættes i Børnehuset, hvor hun skulle piskes og efterfølgende blive på livstid.⁶⁵²

Karen Spillemands, Anne Krogsgaard, Karen Toftum og Anne Jacobsdatter ville Poul Eggers ligeledes indsætte på livstid i børnehuset, mens Kirsten Langgaard skulle benådes aldeles.⁶⁵³

Ole Bjørn burde fængsles på livstid, og alle de skammelige dokumenter brændes af boddelen og udtages af tingbøgerne, så det var at regne som ”død og magtesløst”.⁶⁵⁴

Peder Hiorts følgende votum var ligesom Poul Eggers tilbøjeligt til at tilskrive hele besættelsesaffæren som resultat af en blanding af ”sær” sygdom og ”forsætteligt” bedrageri.⁶⁵⁵

⁶⁴⁷ HR vot 1697 fol. 43r.

⁶⁴⁸ Ibid. fol. 44r. Latin original: *Melancholii, Hypochondriaci, Lunatii, Visionarii, Phrenetii, Phanatici*.

⁶⁴⁹ Ibid.

⁶⁵⁰ Ibid. fol. 45v.

⁶⁵¹ Ibid. fol. 46v.

⁶⁵² Ibid. fol. 44v.

⁶⁵³ Ibid.

⁶⁵⁴ Ibid. fol. 54v-55r.

⁶⁵⁵ Ibid. fol. 55v.

Ligesom Poul Egers pointerede han, at lægerne ikke havde kunnet givet en medicinsk forklaring, men alligevel ”understår jeg mig dog absolut at nægte” at de kan have lidt af ”*passionem hysteria*”.⁶⁵⁶

En for én gennemgik Peder Hiort de forskellige besættelsesbeviser: de besattes synskhed, deres talen latin, tysk og kaldæisk – og afviste dem blankt som værende reelle hændelser. Fremmedsprogtalen havde enten kun været få ord, som de havde tillært sig fra skoleelever eller i kirken, og angående at forudsige, hvem som kom på besøg, eller hvad som hændte i byen, havde andre givet dem rapport derom. Ydermere konkluderede Peder Hiort, at størstedelen af de besatte havde fået gang i deres anfald, da det gik op for dem, at de kunne leve på nåde og omsorg fra andre igennem deres stakkels tilstand, så det blev et levebrød for dem for at få almisser.⁶⁵⁷ Han anså Maren Spillemands og Anne Jacobsdatter for at være de mest ”strafværdige”, idet disse havde ført an i at råbe de gudsbespottende sager, at udpege folk som troldkoner og te sig i kirken.⁶⁵⁸ Selvom Maren Spillemands havde indrømmet, at langt det meste var bedrag, havde hun dog en sygdom, som havde været kendt i omtrent 15 år, og derfor ville Peder Hiort ikke have hende henrettet, men i stedet kagstryges og landsforvises som afskrækkelse for ”andre ligesindede”. Den samme straf foreslog han til Anne Jacobsdatter, der ganske vist ikke havde Maren Spillemands sygdomshistorik som undskyldning, men som til gengæld ikke havde kommet med indrømmelser for retten, som hun siden fragik. Anne Krogsgaard, Karen Spillemands og Karen Toftum kunne nøjes med kagstrygningen, mens Kirsten Langgaards skulle gå fri.⁶⁵⁹ Ydermere anbefalede han, at både provsten og bispren skulle prædike for menigheden i Thisted, om den store synd som disse mennesker havde begået, så at de fremadrettet måtte holde sig til Gud, og ikke sætte nogen tro til ”sådanne ugudelige og falske indbildninger”, idet han fornemmede ”at det skal være temmelig gement i Jylland, at når den gemene folk bliver vrede på andre, lader de som de er besatte og råber folk ud for trolddom.”⁶⁶⁰ Dermed var Peder Hiort med til at give sit besyv til at ændre diskursen om trolddomsforbrydelsen ved at pointere, at den slags djævlbesættelser ikke skyldtes troldfolks kræfter, men i stedet smålige landsbykonflikter. Peder Hiort mente ligeledes, at ophavsmanden bag det hele var Ole Bjørn, der havde brugt sin position til at prædike om hele besættelsessagen og stadfæste sandheden bag de besattes udsagn foran menigheden.⁶⁶¹ Endog mente han, at Ole Bjørn hellere ville ”fremme Djævelens magt end sandheds oplysning, idet han hasselerede imod bekendelserne om bevidst

⁶⁵⁶ HR vot 1697 fol. 55v. *Hysteri*.

⁶⁵⁷ Ibid. fol. 56r.

⁶⁵⁸ Ibid. fol. 56v.

⁶⁵⁹ Ibid. fol. 56v-57r.

⁶⁶⁰ Ibid. fol. 57r-57v.

⁶⁶¹ Ibid. fol. 58r.

bedrageri fra de besatte.⁶⁶² Dette viste ligeledes, at han hellere ville fremme sin egen ”magt og ære end Guds, idet han ved alt magt har villet bevise, at de var besatte, omskønt de nægtede det.”⁶⁶³ Peder Hiort fandt, at Ole Bjørn havde misbrugt Guds navn til at udføre exorcismen, og havde ”til Guds foragt statueret, at mennesket kan vise Djævelen i et andet” ved at bede den trolddomsmistænkte Anne Christensdatter lægge sin hånd på Kirsten Langgaards hende i kirken.⁶⁶⁴ Det er tydeligt, at for Peder Hiort havde hele denne sag potentiale til at kunne have bragt ikke blot Thisted, men ”hele Jylland i vildfarelse”.⁶⁶⁵

Selvom politimesteren Claus Rasch indledte sit votum med at konstatere, at ”angående de forment besatte, så har man af guds ord, Eders kongelige majestæts lov og ritualet, at der er trolddom, signen og manen til, og hvad enhver straf skal være for dermed omgås og lader bruge”⁶⁶⁶ og dermed stadfæstede trolddomsforbrydelsens virkelighed. Dog efterfulgte han det med at sige, at det også var vist, at der var ”mangfoldige blandt gemene mand”, der lige så snart de fik ondt et sted i kroppen eller led af en naturligt fremkommen og i øvrigt ganske ordinær sygdom, så henfaldt de i troen på, at det var en ond ånd eller Djævelen, som var årsag dertil. Hvis først den gemene mand henfaldt i en sådan overtro, så var der ikke langt til den egentlige Djævel, der ville styrke dem i deres indbildning, ”thi det er vist, at Djævelen, den onde ånd, er årvågen på sin vagt, løber idelig omkring os fattige mennesker og søger, hvem han kan få i sit garn og endeligt opsluge. Det synes mig, at det er så gået til der i egnen.”⁶⁶⁷ Claus Rasch var i hele sit votum tydelig omkring, at han mente, at det var den generelle ”almuesnak” som havde bestyrket de besatte i, at deres sygdom skyldtes trolddom og djævle, og ganske ligesom ”en krøbling ikke højt skråler og skriger og halter mere end vel fornøden, så fik han efter sin formening ingen almisser”, afgav han et ekko af Peder Hiorts vurdering af, at de besatte havde overdrevet deres naturligt fremkomne sygdomme som trolddomsforårsagede djævlbesættelser for at få underhold.⁶⁶⁸ Det var klart for Claus Rasch, at de besatte ikke var veluddannede, men i modsætning til tidligere voteringer, var dette en formildende faktor hos ham, idet han syntes, at det burde være rigeligt, at de var syge. Hvilken sygdom de led af, djævelsk eller naturlig, var ikke så vigtigt, men langt mere, at man derfor ikke kunne bruge deres egne bekendelser

⁶⁶² HR vot 1697 fol. 58v.

⁶⁶³ Ibid. fol. 59r.

⁶⁶⁴ Ibid. fol. 59v – må tiltænkes at være en tro på, at når den skyldige troldkone rørte den besatte, så ville de give tegn fra sig, men Peder Hiort udpensler ikke dette yderligere i sit votum.

⁶⁶⁵ Ibid. fol. 60r.

⁶⁶⁶ Ibid. fol. 64r.

⁶⁶⁷ Ibid. fol. 64v.

⁶⁶⁸ Ibid. fol. 65r.

til meget. Når de teologikyndige præster knap kunne beslutte, om her var tale om sande djævlbesættelser eller ej, hvordan skulle gemene kvindfolk så kunne det?⁶⁶⁹ Ydermere var han ikke tilfreds med, at de ikke havde haft adgang til en prokurator til at tale deres sag, hvilket heller ikke er i tråd med den tidligere udtalte irritation over prokuratorernes rolle i sagerne, men for Claus Rasch var det tydeligvis et kritisabelt punkt. De besatte havde derudover været sat i hårdt fængsel, og her været udsat for slag og stød, hvilket de arresterede ellers burde være fri for, og endeligt kritiserer han, at det havde været muligt for ”den skælmske bysvend” at besove Anne Jacobsdatter.⁶⁷⁰ Mangel på korrekt procedure var et vigtigt punkt for Claus Rasch, og det talte til de forment besattes fordel. Claus Raschs votering var overordnet set meget mildere og mere medlidende med de besatte end størstedelen af sine kollegaers. De burde fjernes fra deres mørke fangehuller ”thi er de ikke gale i hovedet, da bliver de [det]” af den behandling. Han anbefalede derfor også, at deres straf skulle være indsættelse i forskellige hospitaler i landet samt en af dem i Børnehuset. På den måde kunne man med undervisning og behandling komme nærmere en årsagsforklaring end hvis man henrettede dem.⁶⁷¹ Det resterende votum fra politimesteren var ligeledes mildt, og han frafaldt kommissionens dom i alle de besattes tilfælde. I Claus Raschs gengivelse af sagen blev den ansvarlige skurk suverænt Ole Bjørn, og han tilskrev de fleste punkter som udslag af præstens ”griller”.⁶⁷² Modsat de andre assessorer udtalte Claus Rasch sig ikke synderligt personligt om Ole Bjørn, omend han virkede til at have sat sig bedre ind i sagen end flere af sine kollegaer.⁶⁷³ Angående den faderlige revselse virkede han ikke til at kunne se, hvad den havde med sagen at gøre, i og med, at Ole Bjørn ikke var blevet officielt tiltalt eller dømt for noget. Derimod kommenterede Claus Rasch på, at selvom Ole Bjørn havde gået for vidt, så var det tydeligt, at andre ”beredvilligt” havde bragt ham ”i miskredit og ulykke”, herunder indforstået med den store opmærksomhed på riset og dets brug.⁶⁷⁴ Ligeledes anså han det for bedre, om ikke man blot ignorerede det trykte paskvil og Anne Jacobsdatters bekendelse, i stedet for ”at gøre væsen af det” ved at lade det offentligt brænde af bødlen, sådan som Poul Eggers havde foreslået.⁶⁷⁵ Hans afsluttende bemærkning var dog en spids bemærkning om, at præsterne i Jylland burde vogte sig bedre imod ”umådelig drik af brændevin eller anden stærk drik [...] som betager al sind og sans”.⁶⁷⁶

⁶⁶⁹ HR vot 1697 fol. 65r

⁶⁷⁰ Ibid. fol. 65r-65v

⁶⁷¹ Ibid. fol. 65v

⁶⁷² Ibid. fol. 68

⁶⁷³ Som påpeget hos Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*, s. 273.

⁶⁷⁴ HR vot 1697 fol. 74r

⁶⁷⁵ Ibid. fol. 74r-74v

⁶⁷⁶ Ibid. fol. 76v.

Dernæst tilkendegav Frederik Christian Adeler med reference til den medicinske censur, som sagde, at det var meget utænkeligt, at flere personer på én gang skulle være blevet ramt af epileptiske anfald, og derfor var det mere sandsynligt, at det hele havde været fingeret.⁶⁷⁷ Han var dog heller ikke i tvivl om, at Maren Spillemands ganske rigtigt havde et langt forudgående sygdomsforløb, men mente, at hun var blevet styrket i troen på sin besættelse af Ole Bjørn. Hun burde derfor dømmes, men ikke til døden. I stedet skulle hun kagstryges og rømme landet, idet hun havde bespottet Guds ord og navn.⁶⁷⁸

Frederik Christian Adeler gennemgik detaljeret Karen Spillemands', Anne Krogsgaards og Karen Toftums besættelsessygdomme, men han var meget fokuseret på deres forskellige oppustede tilstande, hvor de ifølge vidner først blev store, så smalle, og nogle gange utrolig stærke, og næsten umulige at holde nede. Sammen med det blodige opkast, som flere af dem efter sigende havde lidt af, var han tilbøjelig til at konkludere, at deres gudsbespottende adfærd måtte skyldes forgiftning af en art. Derfor burde de indsættes i Børnehuset, så de med medicin og hjælp kunne blive raske.⁶⁷⁹ Helt samme medfølelse havde han ikke for Anne Jacobsdatter, der for anden gang ”havde ladet sig besove”, og derfor burde straffes med kagstrygning samt at forvises Jylland. En meget egnspecifik form for eksil, som ligeledes foreslås til straf for Ole Bjørn, der derudover også skal fratages sit embede.⁶⁸⁰

Poul Vindings votum var mindre hårdt i uddelegering af skyld. Han betragtede ikke Ole Bjørn som den eneste eller egentlige anstifter af affæren. Ikke dermed forstået, at han havde været et offer; han burde have haft større betænkning ved realiteten af en diabolisk legemlig besættelse; men der var omstændigheder, som havde fordret hans godtroenhed, herunder biskop Jens Bircherods tøvende tilgang i begyndelsen af sagens forløb, og oprindelige lykønskning for at have modstået Satan. Dog havde Ole Bjørn opført sig så påståeligt og skammeligt efterfølgende, at dette burde straffes. Poul Vinding inddrog herunder også den ”faderlige revselse” som skærpende omstændighed.⁶⁸¹

⁶⁷⁷ HR vot 1697 fol. 77r-77v.

⁶⁷⁸ Ibid. fol. 77v-78v.

⁶⁷⁹ Ibid. fol. 79v-80v.

⁶⁸⁰ Ibid. fol. 88v.

⁶⁸¹ Ibid. fol. 89v-90r. Ole Bjørn søgte at retfærdiggøre dette ved at henvise til Danske Lov 2-6-2: Dersom ungdommen bliver forsømmelig at lære børnelærdommen, skulle de af præsten straffes derfor. Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98*. bind 2, s. 277.

Ole Bjørn havde stædigt fastholdt, at de besatte ikke ville blive fri førend de udråbte troldkvinder var blevet brændt. Han havde refereret til både *Køge Huskors* samt til ”en del dokumenter om det trolddomsvæsen udi Stockholm”⁶⁸² som må være en reference til Mora-sagerne, og den stockholmske inkvisitionskommission, som blev nedsat til at håndtere trolddomsprocesserne. Poul Vinding skrev efterfølgende, at han havde læst disse dokumenter, hvilket kan være afskrifter af de egentlige retsdokumenter såvel som skriftlige beretninger fra sagerne, som florerede efterfølgende, herunder måske det kendte tryk, som viste de forment bortførte børn, mens de blev tvunget til at deltage i djævlesabbat på Båkuld.⁶⁸³ Hvad end de præcise dokumenter var, havde læsningen af disse givet Poul Vinding den holdning, at dødsdomme imod de mistænkte troldfolk ikke var til nogen hjælp for deres ofre. Den slags ”lærdom til folks ødelæggelse er ej en kristen, langt mindre en præstemand værdig”⁶⁸⁴ Denne passage er utrolig interessant, idet den direkte viser, at assessorerne var bekendt med de omkringliggende rigers trolddomsprocesser, deres forløb og efterfølgende rygter, og i dette tilfælde brugte Poul Vinding det som modargument imod Ole Bjørn, der øjensynligt havde refereret til Mora-sagerne som et underbyggende argument for besættelsernes virkelighed. Angående *Køge Huskors*, så var det den bog, som præst og forstander på Herlufsholm Johan Brunsmann udgav i 1674. Heri blev trolddomssagen fra Køge i 1608-1615 behandlet. Købmanden Jens Bartskeerer, hans hustru Anna og deres husholdning oplevede i denne periode spøgerier og uforklarlige hændelser i deres hus,⁶⁸⁵ der førte til en lang række beskyldninger om trolddom, og mellem 10-20 personer blev dømt og brændt for trolddom i Køge i perioden 1612-1615.⁶⁸⁶ Efterfølgende skrev Anna Bartskeerers historien ned om det skrækkelige kors, som hendes familie og huset havde måtte bære, og deraf navnet på den senere bog. Johan Brunsmann samlede Anna Bartskeerers’ fortælling, og fik den udgivet. Fortællingen har været forholdsvis godt kendt, hvilket ses på et brev, som Ole Bjørns havde haft sendt til biskop Jens Bircherod i begyndelsen af sagen. Heri gav han en lang og detaljeret beskrivelse af de besatte kvinder og deres opførsel, samt kom med en direkte reference til *Køge Huskors*:

Ellers synes mig, at denne handel meget ligner den bekendte historie og beretning om Køge Huskors, ja i mange måder overgår den i forskrækkelse, så at den onde ånd end også offentlig her i kirken har ladet

⁶⁸² HR vot 1697 fol. 92v.

⁶⁸³ Häxprocess Mora, 1670, Kobberstik.

⁶⁸⁴ ”*Veneficarum morte legibus inflicta nulla est salubrior afflictis victima*”, HR vot 1697 fol. 92v.

⁶⁸⁵ Såsom at opleve paralyse, vågne underlige steder i huset, se en mørk dæmonisk skikkelse over sengen, vågne til lyden af en dæmonisk hønseklukken, men uden at kunne finde en høne. Jens Bartskeerer vågnede en nat og følte sig trykket ned, som af Djævelen i skikkelse af en kornsæk.

⁶⁸⁶ Johan Brunsmann, *Køge Huskors*, ed. Anders Bæksted, vol. nr. 61 (København: Munksgaard, 1953).

sig høre imod mig, da jeg stod på prædikestolen i mit embedes forretning, ikke alene af de besattes mund (som tit er sket) men endog af kirkehvælvingen[...]”⁶⁸⁷

Poul Vinding mente, at Ole Bjørn sammen med referencerne til Køge og Mora havde ”misbrugt passager i Biblen til sin berømmelse og andres beskæmmelse”, og for dette burde han miste embede, samt for sin ”vrang og forargelige lærdom til den gemene mands forførelse” burde han indsættes i Bremerholm i fire uger, og derefter landsforvises.⁶⁸⁸

Angående de besatte havde deres tilstand været forårsaget af en blanding af *superstition*, indbildning, sygdom, malice, for nogle mere, for andre mindre.⁶⁸⁹ Derfor foreslog han som dom, at de fem kvinder, nemlig Maren Spillemands, Karen Spillemands, Anne Krogsgaard, Karen Toftum og Anne Jacobsdatter, skulle indsættes i forvaring væk fra hinanden, således de kunne blive raske fra både legemlig såvel som indbildt sygdom.⁶⁹⁰

Poul Vinding ville heller ikke slette protokolindførelserne om sagen, men derimod ville han gerne sikre, at Højesterets dom blev indskrevet under alle de tidligere indskrifter i tingbøger og protokoller, så andre fremadrettet kunne se, hvordan Højesteret havde dømt i denne sag.⁶⁹¹

Wilhelm Mules votum var efterfølgende. Han mente ligeledes at de fem hovedbesatte havde kunnet lide af epileptiske anfald eller melankolsk hypokondri, og at de var blevet styrket og eskaleret i deres sygdom af Ole Bjørn og øvrighedens bekræftelse af den djævelske natur af deres tilstand.⁶⁹² Han var derfor enig i, at de burde indsættes til forvaring i Børnehuset eller lignende sted, så de kunne blive undervist og ikke forledt til galskab igen. I så fald var Wilhelm Mule sikker på, at den djævelskab, som plagede dem, ville ophøre.⁶⁹³ Ydermere påtalte han, at både Poul Rytter og Christian Frederik Mavors burde have deres straf skærpet, idet de havde opildnet almuen til at tro på overtro, såsom ved at Christian Frederik Mavors havde sagt at have set Kirsten Langgaards djævel ”Hvid Rotte i fuld positur” samt at have set Djævelen i skikkelsen af en kat i Ole Bjørns vindue, som havde medført, at den kvinde, som ejede katten, var blevet bange for den.⁶⁹⁴ Overordnet set havde Wilhelm Mule svært ved at begribe, hvordan en ”lærd mand kunne falde i sådan vildfarelse” og tro på de

⁶⁸⁷ Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1*, s. 151.

⁶⁸⁸ HR vot 1697 fol. 93v.

⁶⁸⁹ Ibid. fol. 95r.

⁶⁹⁰ Ibid. fol. 95r.

⁶⁹¹ Ibid. fol. 97v.

⁶⁹² Ibid. fol. 98r.

⁶⁹³ Ibid. fol. 98v.

⁶⁹⁴ Ibid. fol. 99v. Der følger desværre ikke nogen informationer om, hvad der hændte katten.

mange absurditeter, som Wilhelm Mule anså besættelsessnakken til at være opbygget af.⁶⁹⁵ Dette var ikke ulig den foragt, som assessorernes ligeledes havde udvist overfor Djævelen i skikkelse af en sort hund eller kat i Falster-sagerne. Wilhelm Mule anså også den ”faderlige revselse” som en graverende og skærpende omstændighed, som blev udpenslet i detaljer i hans votum.⁶⁹⁶ Idet Ole Bjørn var en så farlig mand, der også fremadrettet kunne tænkes at ville forlede almuen, så foreslog Wilhelm Mule, at han burde indespærres på livstid.⁶⁹⁷

Niels Benzons indgivne votum var et af de længste. Også han var af den overbevisning, at Maren Spillemands besættelse havde rod i den sygdom, som hun havde lidt af i 14 år. Hun var blevet styrket til at overdrive sygdommen af Ole Bjørns behandling, og de øvrige besatte havde fået trang til at ”abe hende efter ved Satans onde tilskyndelse”.⁶⁹⁸ Herefter stoppede hans medfølelse for Maren Spillemands situation dog, idet han mente hun ganske bevidst og forargeligt havde bespottet Gud med sin overdrevne opførsel, og derfor burde have tungen udskåret, hoved afhugget og begge sat på stage som straf efter Danske Lov 1-6-7.⁶⁹⁹ Han var mildere stemt over hendes søster Karen Spillemands, og overfor Anne Krogsgaard og Karen Toftum, idet han ikke mente, at hverken det medicinske fakultet eller det teologiske fakultet med sikkerhed kunne sige, at kvinderne havde løjet. Derfor kunne de nøjes med et års tid i Spindehuset, hvorefter de kunne sættes på fri fod.⁷⁰⁰ Imod Anne Jacobsdatter var han igen meget hård. Hun havde levet et foragteligt levned, og tillige født i dølgsmål, og burde derfor straffes lige så hårdt som Maren Spillemands for sit bedrag.⁷⁰¹

Han brugte herefter mange sider på minutiøst at gennemgå Ole Langgards sag førend han kom til Ole Bjørn.⁷⁰² Han mente ikke, at Ole Bjørn havde været den egentlige anstifter af sagen, idet Maren Spillemands allerede havde haft sin sygdom i mange år, og tidligere var blevet diagnosticeret som besat af djævl af andre præster, herunder ”hr. Palle i Aggersborg, som er særdeles renommeret”.⁷⁰³ Hans største brøde var, at han stædigt havde fastholdt sin påstand om besættelse, selv da det åbenlyst var blevet åbenbaret, at her var tale om bedrag. Niels Benzon pointerede, at Ole Bjørn ikke kunne have troet dem ægte besat af djævl, idet han med sin ”faderlige revselse” havde vist i hvor ringe

⁶⁹⁵ Ibid. fol. 105r.

⁶⁹⁶ HR vot 1697 fol. 105v-106r.

⁶⁹⁷ Ibid. fol. 107r.

⁶⁹⁸ Ibid. fol. 108r.

⁶⁹⁹ Ibid. fol. 109r.

⁷⁰⁰ Ibid. fol. 109v-111r.

⁷⁰¹ Ibid. fol. 111r-111v. Han var dog også sammesteds hård overfor Jens Bysvend fra Aalborg, der havde besøgt hende, imens sagen stod på i Aalborg arrest, og mente, at denne skulle opspores og straffes.

⁷⁰² Ibid. fol. 112r-122r.

⁷⁰³ Ibid. fol. 122v.

grad, han frygtede djævlene. Ydermere mente han, at de unge kvinder ”råbte ikke nu på gemene, men fornemme og uberygtede folk, enten af had eller misundelse”.⁷⁰⁴ Ole bjørn havde handlet imod loven, rituallet og imod sin præstegerning. Imod loven ved ikke at rådføre sig med superintendenten, førend han aflagde ed på tinget; imod rituallet ved at have været for hastig til at dømme besættelsen for sand; og imod sit embede ved at ”prædike forargelig lærdom fra prædikestolen”.⁷⁰⁵

Hans Nansen den yngres votum var kortere end Wilhelm Mules og Niels Benzons meget lange og deskriptive votering. Han var overvejende enig i kommissionsdommene imod de tiltalte, ikke mindst imod Maren Spillemands, som han mente selv ”frivilligt og utvungen” havde erkendt, at hele besættelsesvæsenet havde været bedrag. Ydermere refererede han til loven om, at hvis nogen ”for dom og ret vedgår det som han sigtes for, da må han det ej siden fragå”, hvorfor han ikke mente at kunne andet end at dømme hende efter Danske Lov 6-1-7: ”hendes tunge levende skæres af hendes mund, dernæst hendes hoved afslås, og tillige med tingen sættes på en stage, og hendes krop derunder begraves.”⁷⁰⁶ Både Karen Spillemands, Karen Toftum, Anne Krogsgård og Anne Jacobsdatter burde også halshugges, og deres hoveder sættes på stager. Sidstnævnte ikke mindst grundet den skjulte graviditet og fødsel i fængsel, som han anså for yderst graverende.⁷⁰⁷

Angående Ole Bjørn foreslog Hans Nansen den yngre ligeledes at følge kommissionsdommen om at fratage ham kald, lade ham stå offentligt skrifte i Thisted Kirke, samt forvise ham af Jylland.⁷⁰⁸ Ole Bjørn havde forbrudt sig og handlet upassende, ikke mindst ved at forbryde sig imod Rituallet ved at medbringe de formentede besatte i kirken, som rituallet ellers forbyder, og der i øvrigt mane og benævne de påståede djævle ved navn.⁷⁰⁹

Willum Worms efterfølgende og ganske korte votum er mere tilgivende. Selvom de fem formentede besatte kvinder havde anklaget ”mange brave godtfolk for trolddom”, ville han stadig hellere indsætte dem i Spindehuset til forbedring, idet de tydeligt var blevet forledt af Ole Bjørn til deres bedrag. Dog burde Maren Spillemands som den, der havde ført an, ”nogle gange piskes” derinde.⁷¹⁰ Om Ole Bjørn påpegede han, at hans forseelser var ”mange og grove”. Han burde

⁷⁰⁴ Ibid. fol. 125v.

⁷⁰⁵ HR vot 1697 fol. 130v.

⁷⁰⁶ Ibid. fol. 142r.

⁷⁰⁷ Ibid. fol. 142r-142v.

⁷⁰⁸ Ibid. fol. 146v.

⁷⁰⁹ Ibid. fol. 145v.

⁷¹⁰ Ibid. fol. 148v-149v.

indsættes på sit livs tid i fængsel i stedet for at landsforvises, idet han var så farlig, at hvis han kom på fri fod igen, så frygtede Willum Worm, at Ole Bjørn igen ville forlede folk med sin forargelige og fordomsfulde tale.⁷¹¹

Caspar Schøllers votum begyndte næsten som et eventyr:

Udi den sag angående det formente besættelsesværk i Thisted [...] møder mig først et selskab af fem kvindfolk [...] som mester Ole Bjørn og hans tilhængere har villet, at de skulle være legemlig besatte, og til den ende er der adskillige vidner og attester tilvejebragt om deres forborgne donters videnskab, overnaturlige styrke, fremmede tungemåls kundskab, forskrækkelige råben, skrigen, tuden, kattes, hundes og andre dyrs lyds efterabning, Guds bespottelse og hans ords forvendelse, deres næstes beskæmmelse, sære gebærder, gale miner og andre deslige optøjer, som han [Ole Bjørn] og bemeldte hans tilhængere have holdt og endnu holde for visse legemlig besættelses tegn.⁷¹²

Alle disse fantastikheder kunne han dog godt se havde været skammeligt bedrageri, men han ville alligevel ikke følge den hårde kommissionsdom, idet han dog mente, at det var formildende, at samtlige af de formente besatte havde lidt af andre svagheder. Derfor burde de i stedet indsættes på livstid til arbejde og undervisning i Spindehuset.⁷¹³

Flere af assessorerne fremdrog den påstand, som Ole Bjørn havde ytret på sin prædikestol: At de besatte ej skulle blive fri, førend de ansvarlige troldfolk var brændt. Caspar Schøller gentog ligeledes dette udsagn som et af de punkter, hvorved Ole Bjørn havde forbrudt sig i denne sag, og pointerede videre, at Ole Bjørn direkte havde truet amtmanden ved yderligere at have sagt, at hvis ikke amtmanden ville føre sagen, ville Djævelen fare i ham og hans børn dernæst.⁷¹⁴ Caspar Schøller gennemgik også detaljeret de fremsatte beskyldninger om den usædelig opførsel, som Ole Bjørn skulle have gjort sig skyld i over for sognets unge kvinder, når han ville disciplinere dem,⁷¹⁵ men også hvordan Ole Bjørn havde opført sig i Højesteret. Her havde han kaldt adskillige folk øgenavne, og hentydet til, at flere af de skriftlige beretninger kun var værd at tage med et andet sted hen,

⁷¹¹ HR vot 1697 fol. 152r-153r.

⁷¹² Ibid. fol. 154r-154v.

⁷¹³ Ibid. fol. 1154v-155r.

⁷¹⁴ Ibid. fol. 158v.

⁷¹⁵ Ibid. fol. 161v-162v.

underforstået for at benytte efter et besøg på latrinen.⁷¹⁶ For sin foragtelige opførsel og forbrydelse burde Ole Bjørn derfor indespærres på livet.⁷¹⁷

Caspar Schøllers mest iøjnefaldende bemærkning faldt herefter på, at hvis man slettede alle notitser om sagen i tingbøgerne og diverse protokoller, så kunne man ”gøre på det de afskyelige besættelses- og trolddomssager en gang for alle kunne med rode oprykkes og fuldkommen dæmpes.”⁷¹⁸ En spændende bemærkning, der ganske klart italesætter, at trolddoms- og besættelsessager var skandaløse og uønskede for centraladministrationen og ikke mindst for højesteretsassessorerne. Det var den slags sager, som bragte unødigt furore blandt befolkningen, og som risikerede at fremstille kongeriget som et tilbagestående samfund, og derved også afspejle assessorerne som inkompetente og uuddannede. Helt i strid med den ønskede selviscenesættelse. Interessant nok havde Caspar Schøller selv været med i den revisionskommission, som havde udarbejdet Danske Lov af 1683, som havde stadfæstet trolddom som forbrydelse. Dengang havde tiden øjensynligt ikke været moden til at moderere lovgivningen, men nu godt halvandet årti senere var Caspar Schøller klar til at skrinlægge ”de afskyelige besættelses- og trolddomssager en gang for alle”.

I sit indlæg gik Matthias Moth direkte til angreb på Ole Bjørn, som han anså for at være ”stifter til det store bedrageri, og det såkaldte besættelses- og trolddomsværk i Thisted”, og havde anvendt sine håndlangere ”dels til at bestyrke de såkaldte besatte i deres bedrageri og vantro, dels til at forfølge de såkaldte troldkoner på en meget ulovlig måde.”⁷¹⁹ Ydermere havde Ole Bjørn for Højesteret forsøgt at retfærdiggøre hans manglende lydhørhed over for biskop Jens Bircherod ved at sige, at hvis en soldat var i tvivl om, hvorvidt den overordnede officers ordre var i strid med kongen, så skulle han ikke adlyde, og sådan havde det været for Ole Bjørn, som anså Jens Bircherod for en gejstlig officer, der ikke fulgte kongens og dermed Guds vilje. Denne tankegang mente Matthias Moth var særdeles farlig, hvis det skulle lykkedes Ole Bjørn at præge ”den enfoldige almue” i denne retning, der på ingen måde harmonerede med enevældens kontrol af befolkningen.⁷²⁰

Ifølge Matthias Moth havde Ole Bjørn igangsat hele besættelsessagen af tre årsager: 1. fordi han var blevet nægtet borgmesteren Enevold Nielsens steddatter, Cathrine Lugge, til ægte, og derfor

⁷¹⁶ HR vot 1697 fol. 163v. (Ibid fol. 35r: Ole Bjørn: ”Mumme kalder han en Judas, en spottegøg og misdæder, Burckhorst en grønskolling, Magister Holger en Saulus”.)

⁷¹⁷ Ibid. fol. 163v-164r.

⁷¹⁸ Ibid. fol. 164v.

⁷¹⁹ Ibid. fol. 165r.

⁷²⁰ Ibid. fol. 166r.

havde villet hævne sig ved at få hendes mor, Anne Søe, udlagt som troldkone. 2. for at have magt over kvindekønnet, som han dermed kunne gøre med hvad han ville, og slutteligt 3. for at blive anset som en helgen, der kunne udføre mirakler ligesom apostlene.⁷²¹ Derfor burde han idømmes landsforvisning under straf af livsvarig indsættelse på Bremerholm, skulle han indfinde sig igen, samt miste sit kald.⁷²²

Matthias Moths øvrige votum var ydermere hårdt imod dem, som han kaldte for Ole Bjørns håndlangere, og hvis rolle de øvrige assessorer knapt havde beskæftiget sig med i deres vota. For Matthias Moth var deres involvering i at puste til trolddomsrygterne af en så alvorlig art, at de burde straffes med bøder og verbale repressalier.⁷²³ Modsat sine kollegaer afsluttede Matthias Moth sin votering med de forment besatte, om hvilke han mente, at de havde skadet andre godtfolk på deres ærlige rygte, og opført sig bedragerisk. Han var enig med de tidligere voteringer i, at de var blevet forført hertil af Ole Bjørn, og derfor burde de ikke straffes på livet, men indsættes på forskellige hospitaler, hvor de skulle modtage hjælp og undervisning. De skulle dog forblive indsat på livstid, idet deres vrangforestillinger kunne komme til skade for den gemene almue, hvis de skulle henfalde til at forføre dem med disse besættelsesgriller nok en gang.⁷²⁴

Otto Krabbes votum var meget længere, og han kritiserede hele processen, og tog de anklagede besatte kvinder i forsvar. Han brugte indledningsvis udtrykket *narrationer* (fortællinger) til at beskrive de vidnesbyrd, som var blevet fremlagt for Højesteret, og pointerede, hvordan de udlagde de forment besatte som snedige bedragere i stedet for ofre for svaghed og ulyksalige omstændigheder. Om Maren Spillemands pointerede han eksempelvis, at hun beviseligt havde lidt af sygdom i de sidste 14 år, og at kvinderne var blevet behandlet hårdt, endog slået, under deres indespærring. Han votum søgte at retfærdiggøre, hvordan samtlige af de besatte vitterligt havde lidt af forskellige sygdomme og ”svagheder”, samt hvordan mange andre folk havde samlet sig for at påberåbe trolddom og besættelse, kun for siden at fragå dette, og latterliggøre de besatte kvinders situation. Endelig var Otto Krabbe en af de eneste af assessorerne, som var villig til at drage tvivl om, hvorvidt besættelsen vitterligt havde været humbug og bedrageri.⁷²⁵ Dog medgav han, at de forment

⁷²¹ HR vot 1697 fol. 166v.

⁷²² Ibid. fol. 167v.

⁷²³ Ibid. fol. 167v-169v.

⁷²⁴ Ibid. fol. 169v-170r.

⁷²⁵ Ibid. fol. 173v-179v

besatte ville have bedst af at blive indsat i diverse hospitaler, endog Anne Jacobsdatter med sit ”horagtige rygte”, om end hun burde stå åbenbart skrifte for sit uægte barn.⁷²⁶

Otto Krabbe var også mere eftergivende over for de andre involverede. Hvor flere af de andre assessorer havde haft en hård linje over for de to studerende Poul Rytter og Christian Frederik Mavors, så var Otto Krabbe af den tanke, at de blot havde ageret som alle andre i byen, og naturligvis havde tænkt dette for en sand, legemlig djævlebesættelse, som der var talrige andre eksempler på fandtes.⁷²⁷ Ikke mindst om Christian Frederik Mavors udsagn om at have set Hvide Rotte, hvortil Otto Krabbe pointerede, at det jo ikke var utænkeligt, at han havde set en hvid rotte, måske endda det havde været en hvid væsel, som han havde taget fejl af. Otto Krabbe anså det ikke for inkriminerende, idet flere andre havde set dyr på egnen og troet dem for at være enten toldfolk eller hjælpedjævla, herunder en flok troldharer.⁷²⁸ Ydermere kunne man ikke klandre folk, særligt Ole Langgaard, i at de havde beskyldt Anne Christensdatter for at være en troldkone, idet hun havde et trolddomsrygte, som var kendt af alle.⁷²⁹

Angående Ole Bjørn var Otto Krabbe her ligeledes imod kommissionsdommen. Godt nok ville han gerne vedgå, at Ole Bjørn havde opført sig aldeles halsstarrigt for Højesteret, men foruden dette mente Otto Krabbe ikke, at det kunne bevises, at han havde været bagmand for hele affæren, idet sagen ikke uden tvivl kunne siges at have været bedrageri.⁷³⁰ Desuden havde Ole Bjørn et ”godt rygte og skudsmål” fra både verdslige og gejstlige folk, og var kendt for sin gudfrygtighed.⁷³¹ Det er tydeligt, at for Otto Krabbe vejede Ole Bjørns gode rygte, og Anne Christensdatter dårlige rygte, tilsvarende tungt i hans vurdering af sagens natur. For ham fremstod de hårde beskyldninger imod Ole Bjørn som en smædekampagne, der skulle fremstille ham som ”en bedrager, løgner, kætter, ja ganske en rebel og æreløs mand”, så at biskop Jens Bircherod virkede som en god og uskyldig mand i hele sagen.⁷³² Ole Bjørns opførsel havde været helt i tråd med hvad religionen og ritualet foreskrev, og det var kun mindre detaljer, såsom Ole Bjørns rejse til København uden tilladelse, som gjorde, at Otto Krabbe stemte for at fratage ham præsteembedet, og for, at han burde gøre knæfald for Højesteret og undskylde sin stædighed. Derudover burde han dog ikke straffes, og Otto Krabbe havde heller

⁷²⁶ HR vot 1697 fol. 180r.

⁷²⁷ Ibid. fol. 183v-185v.

⁷²⁸ Ibid. fol. 185r-185v.

⁷²⁹ Ibid. fol. 190r.

⁷³⁰ Ibid. fol. 193r-195r.

⁷³¹ Ibid. fol. 195v.

⁷³² Ibid. fol. 195v-196r.

ikke forståelse for nødvendigheden af at inddrage punktet om den ”faderlige revselse”, som han fandt aldeles uvedkommende for sagen.⁷³³

Herefter fulgte sidste votum i sagen, afsagt af Marcus Gøye. Det var et langt votum, hvor Marcus Gøye brugte mange sider på at komme med sin egen opsummering af sagen. Indledningsvis gik han til angreb på biskop Jens Bircherod, som han mente, havde fejlet, og opført sig ukristeligt. Han havde ikke haft vejledt Ole Bjørn på korrekt vis, og Marcus Gøye mente, at Jens Bircherod havde været villig til at udskamme Ole Bjørn for at redde sit eget skind.⁷³⁴

Mag Ole Bjørn dristige *ofværtion*⁷³⁵ for en legemlig besættelse, efter *Theologerum Primaria et secundaria signa*,⁷³⁶ som han efter min mening har ikke vel distingveret hvor de influere med *morbis convulsinis*⁷³⁷ med Satans kogleri, med trolddom og med forgørelse, og er derfor ikke legemlig besættelse af Djævelen, og mere forsigtig end bispens, ass[essor] Rosenvinge og kommissionens uvisse konklusion for en fingeret besættelse⁷³⁸

Kvinderne havde haft samme symptomer som sås ved både hysteri og melankoli, og Marcus Gøye mente derfor, at der umuligt kunne have været tale om bevidst bedrag og fingerede besættelser alene, idet der var for mange beviser på, at de faktisk havde lidt af en eller anden form for lidelse, det værende djævelsk eller fysisk. Derfor havde Ole Bjørn været fuldt ud retfærdiggjort i at tro, at de havde været besatte.⁷³⁹ Af samme årsag kunne de besatte kvinder heller ikke have givet bedre forklaring på deres tilstand, idet omstændighederne havde voldt selv de professionelle teologer og læger vanskeligheder med præcist at fastsætte, hvad det hele egentlig drejede sig om.⁷⁴⁰ Marcus Gøye inddrog dernæst passager fra den ”vidtberømte” læge, Thomas Willis, og brugte argumenter fra dennes medicinske værker til at underbygge sit argument om virkeligheden af djævlebesættelser:

⁷³³ HR vot 1697 fol. 196r-198r.

⁷³⁴ Ibid. fol. .201v-206r.

⁷³⁵ Aversion.

⁷³⁶ Teoglogers første og andet tegn.

⁷³⁷ Krampesygdomme.

⁷³⁸ HR vot 1697 fol. 217r-217v.

⁷³⁹ Ibid. fol. 217v.

⁷⁴⁰ Ibid. fol. 218r.

[...] han fortæller om en Mands svaghed af lige *symptoma, fibus, ipsum primo intuitu revera dæmoni acum suspicabar, eique exorcismis potius quam pharmasis opus fuisse rebar*,⁷⁴¹ og på et andet sted siger han *membra spasms contracta etc. quasi dæmonis afflatu saltibus stupendis alque miris gerticulationibus agnitata fuerunt etc.*^{742, 743}

Han brugte også eksempler fra sit eget liv til at retfærdiggøre besættelsen. Herunder refererede han til Stygge Høg,⁷⁴⁴ der i sin ungdom var løbet omkring på Sorø Akademi under voldsomme krampeanfald, imens han havde råbt ”Ramus, Ramus!” Han havde også selv kendt to kvinder i sit liv, der havde lidt af mystiske anfald. Den ene var død, men den anden var en kvinde på 67 år, som ved hjælp af inderlige bønner til Gud nu i sin alderdom var befriet for sin lidelse.⁷⁴⁵ Marcus Gøye var en berejst mand, og han fortalte i sit indlæg om, hvordan han i sit liv havde set mange forskellige slags sygdomme; besøgt Bedlam i England, og set tilfælde i Spanien, hvor melankoli og hypokondri påvirkede epilepsi og hysteri, herunder hos den kun femårige datter af guvernøren i San Sebastian.⁷⁴⁶ Om de besatte kvinder, helt specifikt om Maren Spillemands, satte Marcus Gøye spørgsmålstejn ved, om man kunne stole på fremlæggelsen, som prokurator Brostrop Albertin var kommet med, eller den fragåelse af sin historie om djævlbesættelse, som Maren Spillemands var kommet med efter lokken fra Christoffer Mumme. Under alle omstændigheder mente Marcus Gøye ikke, at han ”havde hørt noget ord, der kunne henføres til blasfemi.”⁷⁴⁷ Hvis kvinderne vitterligt havde fingeret hele besættelsesværket, burde de dø, men eftersom Det Medicinske Fakultet ikke havde kunne udelukke en sygdom som årsag, voterede Marcus Gøye for at frafalde kommissionsdommen, og i stedet indsætte dem alle til hjælp i hospitaler.⁷⁴⁸

Ole Bjørn burde ikke slippe for straf, selvom Marcus Gøye pointerede, at han var blevet alt for hårdt dømt af kommissionen.⁷⁴⁹ De fleste af beskyldningerne imod præsten havde været overdrevne, såsom den om at have prædikeret ”vrang meninger”.⁷⁵⁰ Ole Bjørn havde opført sig, som man kunne

⁷⁴¹ Symptomer: Ved første øjekast havde jeg mistanke om dæmonens nål, og jeg troede, at det var et behov for en eksorcisme snarere end medicin.

⁷⁴² Lemmer kontraheret af spasmer som et djævelpust i skoven De fantastiske ting og de fantastiske gestus blev genkendt.

⁷⁴³ HR vot 1697 fol. 218v.

⁷⁴⁴ Stygge Høgs kone, Anne Marie Grubbe, søgte skilsmisse fra ham, som blev stadfæstet i 1673. To år senere, i 1675, giftede hun sig med Jørgen Arenfeldt til Rugård, der tolv år senere skulle blive landskendt for sin passionerede jagt på troldfolk. Se kapitel 7: *Arenfeldskandalen*.

⁷⁴⁵ HR vot 1697 fol. 218v-219r.

⁷⁴⁶ Ibid. fol. 219r.

⁷⁴⁷ Ibid. fol. 220r-v.

⁷⁴⁸ Ibid. fol. 220v-221r.

⁷⁴⁹ Ibid. fol. 231v.

⁷⁵⁰ Ibid. fol. 232r-v.

forvente, efter loven og ritualer.⁷⁵¹ Den ”faderlige revselse” var Marcus Gøye heller ikke synderligt interesseret i. Han adresserede den kun for at påpege, at den var sagen uvedkommende.⁷⁵² Kun hans opsætsighed overfor Højesteret havde været grel.⁷⁵³ Han burde fratages sit kald i Thisted, og fraflytte byen, men i øvrigt ikke dømmes yderligere. Skulle han forbedre sig og ”vise sig ortodoks”, kunne han i fremtiden flyttes til et andet kald.⁷⁵⁴

Endelig dom

Dommen blev afsagt den 24. februar 1698, og oplæst i Højesteret den 26. februar. Maren Spillemands og Anne Jacobsdatter skulle kagstryges og indsættes til forvaring og arbejde på livstid.⁷⁵⁵ Karen Spillemands, Anne Krogsgaard og Karen Toftum undgik kagstrygning, men skulle også indsættes til arbejde i spindehuset eller et andet lignende sted. Her var livstidsspecifikationen dog ikke medtaget. Maren Hansdatter, Anne Dahl, Anne Pedersdatter forblev dømte efter kommissionens kendelse.⁷⁵⁶ Inger Fusmands lig burde straks begraves med kristen ceremoni. Anne og Gertrud Andersdøtre blev frikendt for at udstå kirkens disciplin. Kirsten Langgaard var ligeledes fritaget for straf, og skulle opdrages af sin moster. Poul Rytter fik frataget sine gejstlige privilegier og udvist fra Aalborg stift. Sidstnævnte var ligeledes gældende for Christian Frederik Mavors og Charlotte Amalie Mavors, hvor Christian Frederik Mavors yderligere blev ekskluderet fra universitetet i et år. Ole Bjørn fik frataget sit præsteembede samt sit boslod, mistet sit gejstlige privilegium og skulle indsættes i livsvarigt fængsel (dog blev han allerede benådet fra dette i 1699, da den nye konge Frederik IV overtog efter sin fars død), mens biskoppen i Aalborg, Jens Bircherod, slap med at betale en bøde.⁷⁵⁷

Assessorernes optagethed af Ole Bjørns faderlige revselse, ublu håndgreb og generelle utugtige adfærd over for kvinderne kan skyldes, at her var et uoplyst punkt, hvor der ikke forelå en egentlig dom, og at det derfor måtte overvejes nøje og belyses grundigt. Jeg tror dog nærmere, at det skyldtes, at her var et oplagt punkt til at gribe hele besættelsessagen fra Thisted an som en omgang humbug, der byggede på en magtsyg og pervers præsts ambitioner, i tråd med assessor Claus Raschs vurdering deraf. Det var et let og ligetil narrativ, hvor man ikke behøvede at dissekere de forment besattes

⁷⁵¹ HR vot 1697 fol. 233v.

⁷⁵² Ibid. fol. 236r-2340r.

⁷⁵³ Ibid. fol. 240v.

⁷⁵⁴ Ibid. fol. 244r-245r.

⁷⁵⁵ Ibid. fol. 245r-v.

⁷⁵⁶ At udstå kirkens disciplin i Thisted. Bæksted, *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*, s. 168.

⁷⁵⁷ HR vot 1697 fol. 245v-247v.

tilstand med fuldstændig klarhed, idet motivationen i stedet blev lagt i Ole Bjørns tilbøjeligheder og ambitioner. Dette var også den fortælling, som blev videreformidlet i den anonyme pamflet, som udkom et år efter at sagen var afsluttet. Den omhandlede hele affæren, og introducerede sine læsere således:

Det store ry og rygte, som for nogen tid haver været her udi Danmark om djævelens store tyranni og forskrækkelige magt over nogle kvindes personer i Thisted udi Aalborg Stift i Jylland, giver vel enhver forlængsel at vide, hvorledes dermed var beskaffet, helst efterdi man haver hørt så meget om adskillige forunderlige jærtegn, som der hos dem var sket, hvorledes at Djævelen skinbarligen havde ladet sig til Syne hos dem, talt af dem, udråbt adskillige både fattige og rige for troldkoner, og at de var hans med legem og sjæl, sagt at de skulde brændes, førend han vilde vige og andet mere deslige.⁷⁵⁸

Udgivelsen hed *Kort og sandfærdig Beretning om den vidtudraabte Besættelse udi Thisted: Til alles Efterretning af Original-Akter og troværdige Dokumenter uddragen og sammenskreven*. Herefter refereret til som *Kort og sandfærdig Beretning*. Det var tydeligt, at nogen på højt niveau med adgang til de retslige dokumenter ønskede, at sagen blev alment kendt. Den danskboende, islandske forfatter Arne Magnusson er oftest blevet krediteret for at være forfatter bag den anonyme udgivelse på foranledning af Matthias Moth. Arne Magnusson skrev dog selv i et brev til sin landsmand Thormod Torfæus i 1699, at han var travl, idet Matthias Moth havde bedt ham læse korrektur på rapporten. Denne detalje kunne betyde, at Arne Magnusson ikke var hovedforfatter bag pamfletten, men at Matthias Moth har haft en større rolle i forfatterskabet end hidtil troet.⁷⁵⁹ Dette bibringer den subtile, men dog vægtige forskel i min læsning af skriftet, idet en sådan tilkendelse af forfatterskab til Matthias Moth yderligere ville stadfæste hans rolle som toneangivende i både Thisted-sagens endegyldige votering, men også i den fremadrettede juridiske håndtering af trolddom.

I *Kort og sandfærdig Beretning* bliver Ole Bjørn fremstillet som en stædig, kværulerende præst, der ikke vil lytte til fornuft. Ikke engang fra de af hans sognebørn, der tvivlede: ”Imidlertid fandtes, som forhen er meldt, en del folk inden og uden byen, som bar stor tvivl om alt dette værk. Mag. Oluf derimod forsvarede det med stor nidkærhed og kaldede dem vantroens børn og åndeligen besatte, som der udi ville sige ham imod.”⁷⁶⁰ Herved gav *Kort og sandfærdig Beretning* det indtryk, at der var

⁷⁵⁸ Magnusson, *Kort og sandfærdig Beretning om den vidtudraabte Besættelse udi Thisted: Til alles Efterretning af Original-Akter og troværdige Dokumenter uddragen og sammenskreven*, s. 181-83.

⁷⁵⁹ Det Kongelige Bibliotek, *Arne Magnusson 1663-1963* (København 1963), s. 29.

⁷⁶⁰ Magnusson, *Kort og sandfærdig Beretning om den vidtudraabte Besættelse udi Thisted: Til alles Efterretning af Original-Akter og troværdige Dokumenter uddragen og sammenskreven*, s. 47.

gode forgangseksempler, også i de små landsbyer og lokalsamfund, som trods manglende boglig dannelse stadig havde fornuft til at sige den slags overtro imod. I Thisted turde de dog ikke sige deres præst for meget imod, idet ingen havde lyst til at blive udstillet som dårlige kristne, og således blev hovedansvaret igen placeret hos Ole Bjørn i *Kort og sandfærdig Beretning*.

Herefter forsøgte Ole Bjørn at sagsøge Matthias Moth for ærekrænkelse på grund af *Kort og sandfærdig Beretning*, hvilket må betyde, at det var forholdsvis alment kendt, at Matthias Moth havde en rolle i tilblivelsen af skriftet, men Ole Bjørn fik ikke medhold i sin klage.⁷⁶¹

En anden vigtig bog for Thistedssagens forløb, men også for de efterfølgende årtiers trolddomshåndtering, var *De Betoverde Wereld* af den nederlandske præst Balthasar Bekker. I sin fire bind store bog gennemgik han, inspireret af Descartes' videnskabelige ideer, grundigt europæiske ideer om magi og trolddom.⁷⁶² I fjerde bind fra 1693 dedikerede han et kapitel på otte sider til at modbevise Johan Brunsmands tro på virkeligheden af spøgeriet i Køge. Han prøvede at bevise, at sagen om Køge var vanvid hele vejen igennem; at retsvæsenet var usikkert, at præsterne blandede sig i sager uden for deres jurisdiktion, og at de almindelige mennesker var tilbøjelige til bedrageri, drikfældighed og sindssyge.⁷⁶³

Johan Brunsmands forsøgte at forsvare sig imod Bekkers beskyldninger i sin latinske udgave af *Køge Huskors* fra 1695, hvor han tilføjede det lille appendiks, *Erklæring*, hvor også "den gode doktor Becker" blev sablet for sin kritik. Bekker døde i 1698 og dette kunne have været afslutningen for Johan Brunsmands situation, men på grund af hele Thistedssagen, og den efterfølgende udgivelse af *Kort og sandfærdig Beretning*, hvori *Køge Huskors* også modtog kraftig fordømmelse, følte Johan Brunsmann sig atter kaldet til at forsvare sin publikation og troen på trolddom. *Kort og sandfærdig Beretning* konkluderedes med en anmærkning til Johan Brunsmann:

Til beslutning falder her at melde om den ved trykken udgangne beretning om det såkaldte huskors udi Køge. At som Mag. Oluf udi sin Skrivelse til bispen såvel som siden stedse udi sagen sig derpå såsom på en utvivlagtig historie haver beråbt, ja ydermere som synes efter dens anledning og måde dette ganske besættelsesværk opdigtet. Så ses deraf, hvad uordener og skade det ofte kan forårsage, at man slige uvisse eventyr til trykken og gemene mands kundskab befordrer.

⁷⁶¹ Peter M. M. Christensen, "Matthias Moth : embedsmand, heksedommer, leksikograf og landligger i Søllerød," *Søllerødbogen* 1997, no. 1997 (1997): s. 32.

⁷⁶² Brunsmann, *Køge Huskors*, nr. 61, s. 67.

⁷⁶³ Ibid. En analyse af Bekkers betydning for trolddomshåndteringen i Danmark samt dens modtagelse og udbredelse er at finde i Bækstedes forord til *Køge Huskors*, s. 60 ff., samt i Jacobsen, *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*, s. 203 ff.

Slutning.

Beretningen om dette er udgiven af Johan Brunsmann, Præst ved Vartov 1674. Den viser besættelsestroen på sit højeste og er et væv af det vildeste galimatias.

Ende.⁷⁶⁴

Hele besættelsessagen i Thisted var hermed et direkte resultat af Johan Brunsmanns værk, og *Kort og sandfærdig Beretning* nævner ham endda med fuldt navn og beskæftigelse. Johan Brunsmann skrev derfor et nyt forsvar med titlen *En liden, kort og enfolding Erklæring*, men han kæmpede med at få den igennem censuren. Ingen af de anerkendte professorer virkede villige til at stå indenfor hans videnskabelige holdning, men det lykkedes ham endelig at få det igennem trykken i 1700.⁷⁶⁵

[...] Køge Huskors angående, som jeg for mere end en snes års tid siden, med al redelighed og troskab, til trykken lod udgå, og vende al den flid derpå, som jeg vidste derpå anvendes burde. Og må dog siden fornemme, at samme skrift, er af adskillige hel ilde optagen: I det nogle har villet uddrage vrang påfølger der af, og til deres egen og andres værste, i en anden mening det udtolke, end som det skrevet var. Andre tværtimod, har villet det aldeles undertrykke, og det ilde påtale i værste måde [...]⁷⁶⁶

Det er muligt at sympatisere med en del af Johan Brunsmanns harme. Virkeligheden og truslen fra trolddom havde været et veletableret fakta igennem mere end et århundrede, og det var ikke engang 20 år siden, at Danske Lov endnu en gang havde udspecificeret, hvor farligt trolddom var. Alligevel måtte Johan Brunsmann først se sit gode navn og rygte trukket gennem overtroens søle af en hollandsk, cartesianistisk præst, og derefter af sit eget lands Højesteret, omend sidstnævnte afsender var indirekte. Set fra Højesterets perspektiv kom hele Thistedssagen ganske kort efter Arenfeldt-skandalen, og man kan næppe have været henrykte efter at få endnu en jysk amatørheksejæger alt for godt i gang. Det bliver derved påfaldende at konkludere, at man i Højesteret ikke var interesseret i at blive gjort til grin i resten af Europa som det tilbagestående, overtroiske og bondske lilleputsamfund i højere grad end hvad Bekkers *De Betoverde Wereld*, allerede havde gjort. Dette er også den fortælling, som *Kort og sandfærdig Beretning* underbygger. Trods en meget virkelig tro på trolddom blandt den brede befolkning var diskursen om troen på trolddom blandt

⁷⁶⁴ Magnusson, *Kort og sandfærdig Beretning om den vidtudraabte Besættelse udi Thisted: Til alles Efterretning af Original-Akter og troværdige Dokumenter uddragen og sammenskreven.*, s. 111-12.

⁷⁶⁵ Brunsmann, *Køge Huskors*, nr. 61, s. 70-75.

⁷⁶⁶ Ibid., s. 216.

højesteretsassessorerne undergået en ændring. Nu var troen på trolddom og frygten for den fysiske Djævel bundet op på overtro og en uuddannet bondebefolkning, og derfor blev det lettere for den lærde elite i hovedstaden at distancere dem selv fra den slags, til trods for at flere af dem akademisk havde argumenteret for troen på trolddom ved tidligere lejligheder. Sidstnævnte var netop hvad Ole Bjørn havde forsøgt at gøre med sin reference til *Køge Huskors*, men det endte med at arbejde imod hans sag, og i stedet miskreditere Johan Brunsmann. Før Thisted-sagen havde det ikke været muligt, eller i det mindste ikke gunstigt, at fordømme eksistensen af trolddom og djævlbesættelser, men med den skiftende holdning i Europa, blev det pludselig uønsket at virke for overbevist om den strenge tro på trolddom og dommedag. Tiden var endnu ikke moden for den uddannede dommerelite til at benægte enhver mulig eksistens af trolddom eller Djævelens indblanding, og derfor blev det mere kutyme at finde argumenter, der understregede, at selv om Djævelen eksisterede, så var hans direkte engagement og troldfolks kræfter simpelthen ikke en gennemførlig forklaring i langt de fleste tilfælde.

Det er en diskussion i sig selv, hvorvidt den danske retselite troede på trolddom selv, men denne sag viser, at de i hvert fald ikke ønskede, at andre lande og deres lærde, retslige, intellektuelle elite skulle tro, at de gjorde det. Flere af dem havde også været meget direkte i deres udtalelser om trolddom i denne sag: Sigfried Friis Dverig, der havde udtalt, at det var ”temmelig gement i Jylland, at når den gemene folk bliver vrede på andre, lader de som de er besatte og råber folk ud for trolddom”,⁷⁶⁷ Peder Hiorts mening om, at denne form for djævlbesættelser ikke skyldtes troldfolks kræfter, men i stedet smålige landsbykonflikter og Caspar Schøllers henvisning til at man ved at slette sagen i tingbøgerne og diverse protokoller, kunne ”gøre på det de afskyelige besættelses- og trolddomssager en gang for alle kunne med rode oprykkes og fuldkommen dæmpes.”⁷⁶⁸ Deres holdningstilkendegivelser virker toneangivne i forhold til både sagens domsslutning og eftermæle, som Matthias Moth fik udødeliggjort. Han var blevet bakket op af flere af sine kollegaer, herunder særligt Hans holdninger blev bakket op af både Siegfried Friis Dverig, Peder Hiort, Poul Vinding og Caspar Schøller, men det var uomtvisteligt Matthias Moth, der var den afgørende, primære toneangivende assessor i Thisted-sagen. Denne nye holdning var noget, som Højesteret ønskede at formidle til befolkningen, men uden at ændre loven drastisk eller risikere at komme i religiøs strid med Det Teologiske Fakultet. Ved at udgive en ”anonym” bog, hvor besættelsessagen blev latterliggjort, og den besattes opførsel forklares som enten epilepsi, melankoli eller pure opspind,

⁷⁶⁷ Ibid. fol. 57r-57v.

⁷⁶⁸ Ibid. fol. 164v.

kunne de starte en ny diskurs, og samtidig fremhæve den dannede og oplyste dom fra Højesteret og kongen. Dog skal det påpeges, at man til stadighed officielt accepterede trolddom som en virkelig forbrydelse, hvilket Claus Rasch havde konstateret i sit indlæg: ”angående de forment besatte, så har man af guds ord, Eders kongelige majestæts lov og ritualer, at der er trolddom, signen og manen til, og hvad enhver straf skal være for dermed omgås og lader bruge.”⁷⁶⁹

⁷⁶⁹ Ibid. fol. 64r.

Kapitel 11: Djævelpagt og troldesmør

Befolkningen har aldrig, hverken dengang eller senere, taget den kristne lære om Djævelens absolutte ondskab og overvældende magt i verden til sig. I den almene magiske tankegang var han en kraft, der kunne påkaldes og bruges på linie med naturens andre kræfter til helbredelse, tyvekosters fremskaffelse og andet godt eller til fremkaldelse af sygdom og ulykker. Han og hans onde engle optræder som bekendt i de folkelige trolddomsforestillinger i skikkelse af hunde og katte og andre overkommelige væsener (en enkelt gang en skrukhøne!), og troldkvinderne administrerer deres »drenge« med fast, undertiden hård, hånd, jfr. også kalkmalerier, hvor en kvinde pisker Djævelen. Der er mange eksempler på anvendelse af Djævelens kraft i den folkelige magi, også fra den her omhandlede periodes slutning.⁷⁷⁰

'Arenfeldtskandalen' i 1686 og dernæst 'det Satans tumult' i Thisted 1696-98 havde præget både retssystemet med udstedelsen af det procedurekorrigerende reskript og med publiceringen af *Kort og sandfærdig Beretning om den vidtudraabte Besættelse udi Thisted: Til alles Efterretning af Original-Akter og troværdige Dokumenter uddragen og sammenskreven* i 1699. Trolddomsforfølgelse var ikke blevet officielt afskaffet, men det var blevet offentligt udskammet. På europæisk plan blev der også længere imellem trolddomsprocesser. Men væk var de ikke endnu. I 1708 blev Anne Lauridsdatter og Karen Madsdatter tiltalt for trolddom. Den 14-årige Anna Lauridsdatter arbejdede på en gård, hvor djævelen og spøgelses regerede meget lig det spøgeri, som var blevet beskrevet i *Køge Huskors*. Tunge melsække fløj rundt, dejtrug flyttede sig, og skylden blev lagt på Anna Lauridsdatter. Den unge pige indrømmede efter forhør, at hun var en troldkone, og at Djævelen kom til hende i skikkelse af en sort hund eller kat samt at hendes læremester var Karen Madsdatter. Begge blev dømt ved Schelenborg birkeret på Hindsholm. Anna Lauridsdatter blev på grund af hendes unge alder idømt indsættelse på Spindehuset til kristen optugtelse og arbejde på livstid, fordi hun fastholdt at have forsvoret sin kristendom, mens Karen Madsdatter blev dømt til bålet. Den sidste dom blev dog underkendt ved Fyns Landsting, hvor hun i stedet blev idømt at stå åbenbart skrifte i Mesinge kirke. De lokale folk var ikke særligt begejstret for frifindelserne, men landsdommerne havde i deres votering lagt vægt på, at ideen om Djævelen i en sort kat eller hunds skikkelse var "gemen overtro", som det også været blevet pointeret i 1692 i Falster-sagen, og at der ikke fandtes beviser imod Karen Madsdatter, andet end en umyndig piges udsagn, ganske som i Rendalen-sagen i 1674, hvor assessorerne ligeledes underkendte trolddomsudlæggelser fra et barn.⁷⁷¹

⁷⁷⁰ Wittendorff, "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark," s. 8.

⁷⁷¹ Henningsen, "Hekseforfølgelser," s. 374.

Selvom der begyndte at være længe imellem trolddomsanklager, var der til gengæld djævlforskrirelsessager, og i disse blev flere henrettet for deres gudsbespottende forskrivelse.⁷⁷² I 1718 var Johan Pistorius kun 23 år gammel, men alligevel havde han forud for sin militære karriere studeret medicin ved Universitetet i Rostock i nogle år. Han var øjensynligt blevet inspireret af historien om doktor Faust til at overskrive sin sjæl til Djævelen. Der var tvivl om, hvorvidt man skulle dømme den unge mand til døden, men efter råd fra Det Teologiske Fakultet bemærkedes det, at Johan Pistorius ikke virkede til at angre sine gerninger. Kun én gang under en nattevagt havde han følt sig en smule urolig, men udover dette havde han sovet trygt og roligt. Han havde set ud til at have det godt, ikke at lide af melankoli, og han var heller ikke undskyldt med dårlig viden. Han burde ganske enkelt have vidst bedre, og derfor blev han dømt til døden ved halshugning. Først skulle han dog undervises for bedre at forstå i alvoren af sine synder, således at han kunne angre disse på passende vis. Derfor tog det yderligere seks måneder, før han blev henrettet den 19. april 1718.⁷⁷³

I 1720 forsøgte Detlef Heyn ikke mindre end to gange at forskrive sin sjæl til Djævelen. Det Teologiske Fakultet mente, at Detlef Heyn, der var yngre end Johan Pistorius, var dårligt uddannet. Ydermere havde Heyn udtrykt et ønske om at dø, og dermed blev hans forskrivelse set som forsøg på at begå selvmord ved gudsbespottelse.⁷⁷⁴ På trods af at fakultetsflertallet stemte imod en henrettelse, gik kongen, Frederik IV, imod sine rådsmedlemmer og stadfæstede dødsdommen.

Seks måneder senere var der endnu en sag om djævlforskrivelse imod Hans Jørgen Forthammer, men det der er ekstra interessant i denne analyse, var de nye argumenter mod dødsstraf fremført af ærke diakon Morten Reenberg. Han oplyste, at der ikke var andre tilfælde kendt fra de andre protestantiske lande Tyskland, Holland eller Sverige, hvor denne forseelse blev straffet med døden. Han argumenterede også imod den generelle gyldighed af Moselovene, da nogle kun var beregnet til det jødiske folk, da de blev fremstillet. Hans råd blev ikke fulgt, og sagen endte med henrettelse.⁷⁷⁵ I årene efter forekom der flere djævlforskrirelsessager, hvor en ung alder og ingen eller manglende uddannelse generelt opfattes som formildende omstændigheder. Det er blevet påvist i de foregående kapitlers gennemgang af højesteretsassessorernes voteringer i trolddomssager, hvordan reel uvidenhed kunne mildne straffen for en forbrydelse, mens en vurdering af, at den

⁷⁷² For mere om disse djævlforskrivelse, se Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 124-40. Af ny forskning forventes Ph.d.-stipendiat Eva Nanna Nissen ved Afdeling for Kirkehistorie på Københavns Universitet at indlevere sin afhandling angående samspillet mellem jura, teologi og medicin i retsforfølgelsen af djævlforskrivelse under enevælden i 2022.

⁷⁷³ Ibid., s. 130-31.

⁷⁷⁴ Af andre former for selvmord ved henrettelse igennem forbrydelser, såsom selvmordsmord, se Krogh, *A Lutheran plague: murdering to die in the eighteenth century*, 55.

⁷⁷⁵ *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 132-35.

anklagede burde have vidst bedre, skærpede straffen. En sådan undskyldning blev også fremhævet i sagen imod den blot 13-årige latinskoleelev Hans Bilde Michelsen i 1722. Her veg både biskop, konge og Konseillet tilbage fra at dødsdømme drengen, der i stedet blev idømt tre uger på vand og brød, ugentlig pisk og indsættelse i Børnehuset.⁷⁷⁶

Samme år foregik der et selvtægtsdrab på en mistænkt troldkone. Bonden Kristen Sørensen Thestrup skrev: ”Dette år gik folkene i en landsby ved Astrup i Salling til og tog et kvindfolk, som de beskyldte for hekseri, og bandt hende fast i hendes eget [...] hus og satte ild på huset uden lov og dom – en uhørt gerning! For denne gerning blev nogle af dem (hen)rettede.”⁷⁷⁷

Som det indledende citat af Wittendorf rammesatte, havde der hele tiden eksisteret en kløft imellem den teologisk dogmatiske forståelse af Djævelen og den almene persons opfattelse af ham. Dette kom til udtryk i både i kraft af folks villighed (i desperationens stund) til at forsøge at indgå i en pagt med ham, men den forskellige magisk-religiøse verdensforståelse stod også tydeligt frem i nogle folks frustration over besværliggjorte juridiske proceduremuligheder for at få bragt troldfolk bragt til dom. Ganske få gange resulterede dette i selvtægt som i ovenstående eksempel. Enevældens kontrol holdt dog et stramt greb om samfundet, og accepterede lige så lidt almindelig bønders selvtægt i 1722 som den havde accepteret Jørgen Arenfeldts skandaløse tilsidesættelse af korrekt procedure i 1686. Trolddomsprocedurene havde dog endnu ikke set deres endeligt, men først dukkede endnu en djævlforskrivelsessag op i 1733. Modsat de tidligere eksempler verserede denne sag for Højesteret.

⁷⁷⁶ Ibid., s. 135.

⁷⁷⁷ Henningsen, "Hekseforfølgelser," s. 376.

Fredericia 1733

Procurator Andreas Lovson contra Jens Jørgensen

Sagens forløb

Jeg tilskriver mig, Jens Jørgensen, at høre dig til, du store Gud, Satan og Djævel, med krop og sjæl, og at du derfor giver, så længe jeg lever, 4 Rigsdaler hver uge at leve af, og nu straks 300 Rigsdaler, og ellers til hver nytår 100 Rigsdaler, og dette befaler jeg i dit eget navn, du store Gud Satan, at du tager imod denne kontrakt og giver mig derefter fra denne dato, d. 15. Oktober 1732, og jeg derfor forpligter mig som forhen er sagt, testerer Jens Jørgensen.⁷⁷⁸

I 1732 var Jens Jørgensen en ung mand på 22 år og elev på Latinskolen i Fredericia, forelsket i en ung kvinde i byen. For at sikre sig finanser nok til at forfølge ægteskab med kæresten var han desperat eller forelsket nok til at forfatte en djævlepagt, hvori han bad om penge til gengæld for sin krop og sjæl. Tilsyneladende havde Jens Jørgensen gået på samme latinskole i Odense som Hans Bilde Michelsen i 1722, hvor den tre år ældre dreng havde produceret en djævleforskrivelse. Muligvis blev Jens Jørgensen inspireret af sin tidligere skolekammerats bestræbelser og søgte at kopiere hans indsats et årti senere. Dette på trods af at han fra første hånd må have vidst, at Hans Bilde Michelsens pagt mislykkedes og derudover haft kendskab til den hårde domsfældelse. Ganske vist blev Hans Bilde Michelsen benådet kort efter, men det var alligevel et farligt spil for Jens Jørgensen, hvis han blev opdaget. Hvilket han blev.

Jens Jørgensen var blevet dømt af magistraten i Fredericia den 24. september 1733 til at få tungen udskåret i levende live, dernæst hånden og slutteligt hovedet afhugget og alle tre dele sat på stage, og kroppen nedgravet herunder. Jens Jørgensens prokurator Munthe indstillede til, at Jens Jørgensen måtte benådes til at stå åbenbart skrifte, og dernæst indsættes i dæreken for en tid.⁷⁷⁹

Sagen var teknisk set ikke en trolddomssag, men en djævleforskrivelsessag, men eftersom kernen i både den rette trolddom, som sanktionerede bålstraffen, samt i djævleforskrivelsen, var pagten med Djævelen, og idet denne sag var blot én af to djævleforskrivelsessager, som verserede for Højesteret, så er den medtaget for at give et mere sammenhængende indblik i assessorernes argumentation vedrørende det diabolske element. Det var Danske Lov 6-1-7 om gudsbespottelse, som Jens Jørgensen var blevet dømt efter. Juridisk set kunne Jens Jørgensen lige såvel være blevet dømt efter 6-1-9, hvor kontrakten med Djævelen var det afgørende punkt for den rette trolddom. Alligevel

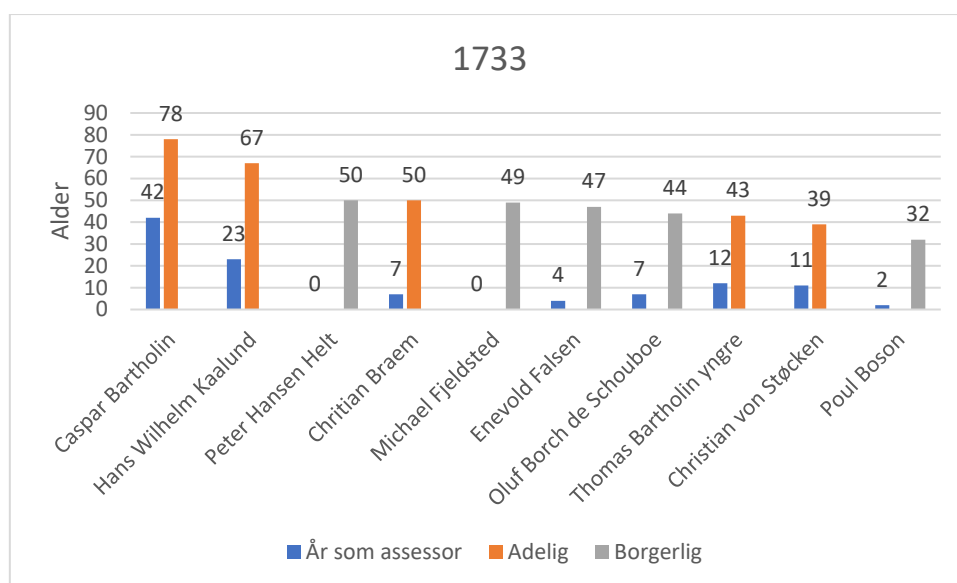
⁷⁷⁸ *En Forskrivning til Satan 1732 : en fredericiansk Latinskoleelevs Skæbne*, (Kolding1910), s. 48.

⁷⁷⁹ HR vot 1733 fol. 407r-v.

var det loven om gudsbespottelse, som blev fremhævet i magistratens dom, som højesteretsassessorerne dernæst skulle enten på- eller underkende.

Højesteretsassessorernes vota

Højesteret mødtes den 21. november 1733 for at votere i Jens Jørgensens sag.⁷⁸⁰ Det var 36 år siden at Højesteret sidst havde haft en trolddomsrelateret sag for retten, dengang Thisted-sagen var samtaleemne i hele riget. Nu sad 10 assessorer samlet for at bedømme Jens Jørgensens skæbne. Af disse havde den nu aldrende Caspar Bartholin på 78 år voteret i en 'ægte' trolddomssag 41 år tidligere, dengang han var helt nyligt tilforordnet i Højesteret, i Falstersagen i 1692. Dengang var Anne Palles blevet dømt til døden for trolddom.

Peter Hansen Helt var den første til at give sit indlæg. Han mente ikke, at der var nogen tvivl om, at Jens Jørgensen havde skrevet den forbudte seddel, men han havde fortrudt det, og sagt, at han aldrig havde frasagt sig Guds ord. Peter Hansen Helt betegnede Jens Jørgensen som et "melankolisk menneske". Derfor ville han ikke følge den hårde dom, men mente, at Jens Jørgensen burde udstå kirken disciplin og derefter sendes på Bremerholm i et år, hvor han kunne lære mere af Guds ord. Sedlen skulle bortskaffes af bøddelen.⁷⁸¹

Dernæst fulgte Poul Boson, der pointerede, at hvor "græsselig delinkventens misgerning end er" og selvom han ganske vist havde haft taget nadverbrødet med sig efter sakramentet, så havde han

⁷⁸⁰ Voteringsprotokollen for denne sag er skrevet med en utrolig knudret og vanskelig skrift, hvor skriveren har haft en forkærlighed for egne forkortelser. Det har besværliggjort transskriberingen betydeligt, og jeg må derfor gøre det klart, at der kan forekomme fejllæsninger fra min side.

⁷⁸¹ HR vot 1733A fol. 407v.

fortrødt, og hans gerninger havde ikke bespottet Gud så groft, at han burde dødsdømmes. Det var ”skammeligt og formasteligt”, men det var sket af vankundighed, ikke af ondskab. Poul Boson mente derfor, at et åbenbart skrifte efterfulgt af en henvisning til Danske Lov 2-5-28, som siger, at hvis nogen i drukkenskab har ”brugt nadverens sakramente” da skulle de stå åbenbart skrifte.⁷⁸² Dog efterfulgte Poul Boson sin reference til loven med udtalelsen, ” [...] som siger, begås af nogen større forseelse, at bespotte Guds navn og hellige ting, da skal det anses med højere straf,”⁷⁸³ som er lovens efterfølgende artikel, 2-5-29.⁷⁸⁴ Poul Boson uddybede ikke, hvilken højere straf, som dette i så fald burde være.⁷⁸⁵

Enevold Falsen afgav derefter sit votum. Han var mere hård end Poul Boson umiddelbart havde været. Han fandt Jens Jørgensens forskrivelse til Satan for ”skammelig” og kaldte den for en ”skamplet”. Enevold Falsen mente ikke, at Jens Jørgensen havde fragået sine handlinger i tilpas grad til at kunne undskyldes sin opførsel og handlinger med ren melankoli, idet ”fra forstand er delinkventen ej aldeles”. Derfor anbefalede Enevold Falsen, at Jens Jørgensen skulle anbringes i Bremerholm på livstid.⁷⁸⁶

Herefter tilkendegav Michael Fjeldsted sin holdning til Jens Jørgensens forskrivelse. Det var en ”skammelig gerning.” Med henvisning til paragraf 863, hvorpå 6-1-10 om brugen af ”galne indbildte kunster med forsæt at ville forgøre og skade en anden” står, mente Michael Fjeldsted også, at når man brugte ”de kunster hvorved man vil forgøre andre, bør man anbringes i jern i sit livs tid”, hvorfor Jens Jørgensen burdes indsættes på Bremerholm på livstid, og ”herefter brændes af bødlen”. Sidstnævnte er ikke noget, som Danske Lov 6-1-10 foreskriver, men har derimod været Michael Fjeldsteds egen tilføjelse til straffen.⁷⁸⁷ Michael Fjeldsted trak dermed på Danske Lovs trolddomsartikler ved at anse Jens Jørgensens handlinger for at være ”galne, indbildte kunster.”

Oluf Borch de Schouboe var hård i sin udtalelse. Han mente, at Jens Jørgensens misgerninger havde været så ugudelige og at delinkventen havde misbrugt sakramentet på så skammelig vis, at han ikke kunne ”slippe med at udstå kirkens disciplin”, men burde straffes for gudsbespottelse efter lovens 6-1-7. Dermed istemte han magistratens dom om, at Jens Jørgensen skulle have tungen udskåret, hovedet afhugget og begge sat på stage. Djævnlefskrivelsen skulle brændes af bødlen.⁷⁸⁸

⁷⁸² HR vot 1733A fol. 407v-408r.

⁷⁸³ Ibid. fol. 407v-408r.

⁷⁸⁴ ”Begås af nogen til Guds navns bespottelse større forseelse, eller anden forargelse, da skal det og billigen med højere straf anses, eftersom det befindes groft at have været.” Danske Lov, 2-5-29.

⁷⁸⁵ HR vot 1733A fol. 407v-408r.

⁷⁸⁶ Ibid. fol. 408r-v.

⁷⁸⁷ Ibid. fol. 408v.

⁷⁸⁸ Ibid. fol. 408v-409r.

Den næste højesteretsassessor var Christian von Støcken. Han opremsede, hvorledes Jens Jørgensen havde forskrevet sig til Djævelen med sit eget blod til Guds bespottelse, for derefter at lægge sedlen fra sig og gå til bøn ”for at bespotte Gud og sakramenterne”. Derfor fandt han, at lovens artikel om dette (det vil sige 6-1-9 om gudsbespottelse) var ”applikabel” og rådede til, at Jens Jørgensens straf måtte blive derefter. Sedlen skulle brændes af bødlen.⁷⁸⁹

Det var herefter Caspar Bartholins tur til at tilkendegive sin holdning til forbrydelsen. Han var blevet adlet siden sin sidste votering. Dengang havde han været blandt de mere tilbageholdende assessorer, når det kom til at dømme de dengang fire tiltalte kvinder, Karen Gregers, Abigael Nielsdatter, Anne Kruse og Anne Palles, for trolddom. Han havde været meget opmærksom på procedurefejl, og udtalt sig omkring vidnesbyrd om opkastede mus som værende ”latterligt”.⁷⁹⁰ Han havde dengang advokeret for, at sagerne blev ført igen, således Højesteret kunne etablere, hvorvidt de havde haft ondsindede intentioner til at skade folk og fæ og ville vedstå sig signe-bønnerne samt pagten med Satan.⁷⁹¹ Det var ligeledes Caspar Bartholin, der dengang havde udtalt, at signen var almindeligt blandt almuen, foruden historierne om heksesabbatter, hjælpedjævlene i form af dyr såsom sorte katte og den diabolske trommeslager. Han havde dengang udtalt, at han: ”[...] nægter ikke trolddom, men således som gemene folk indbilder sig. [...]”⁷⁹² Den eneste af de fire, som han dengang havde villet dømme for trolddom, var den afdøde Anne Kruse, eftersom hendes eneste tilståelse havde været angående ”det som loven melder om trolddom, nemlig at hun har givet sig til fanden”.⁷⁹³

Siden Falster-sagen havde Caspar Bartholin dog siden været adspurgt i en anden djævlforkrivelssag, i 1720. Her havde han i kraft af sit embede som generalprokurør⁷⁹⁴ skulle afgive sin vurdering i sagen mod Hans Jørgen Forthammer.⁷⁹⁵ Her havde han været væsentlig mere tilbageholdende med sine udtalelser, og havde indledningsvis understreget sin egen inkompetence i den teologiske stillingtagen. Han havde dog konkluderet, at efter loven burde Hans Jørgen Forthammer dømmes til døden efter 6-1-9, hvilket vil sige efter trolddom og ikke efter 6-1-7 om gudsbespottelse. Caspar Bartholin havde dengang opremset tre former for djævlforkrivelser:

⁷⁸⁹ HR vot 1733A fol. 409r.

⁷⁹⁰ Opkastet.

⁷⁹¹ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 70-71.

⁷⁹² Ibid., s. 90.

⁷⁹³ Ibid., s. 100.

⁷⁹⁴ ”Embedsmand som forestod inddrivelsen af statens tilgodehavender og var kronens juridiske rådgiver.” ”Ordbog over det danske sprog: Historisk ordbog 1700-1950”. *Generalprokurør*.

⁷⁹⁵ Sagen er refereret efter Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 132-35.

[...] de bevidste og beregnende gudsbespottere, som burde dø, de der forskrev sig af sygdom og melankoli, som burde behandles med medlidenhed når de kom sig af deres sygdom, og de som gjorde det af vanvittig tåbelighed og 'malitieux Enfoldighed' og hvis forbindelse med Satan bestod i fantastisk indbildning.⁷⁹⁶

Caspar Bartholin ville have Hans Jørgen Forthammer dømt som sidstnævnte, og han havde yderligere noteret sig i en overskreven passage i sin kopibog, at Hans Jørgen Forthammer var som de troldfolk, der:

[...] indbilder både sig selv og andre at de er troldfolk, hvilket endskønt loven siger, at de skal levende brændes, så endog udi disse tider straf sjældent over dem eksekveres, eftersom nok som kan skønnes, at sligt ikkun er galne indbildninger og kællinge superstition, så at de fast ikke ved hvad de selv gør.⁷⁹⁷

Ifølge Tyge Krogh var dette et tegn på, at selvom Caspar Bartholin havde været komfortabel med at konstatere sin skepsis angående djævelpagten i starten af 1690erne, så var han nu mere tilbageholdende, idet denne udtalelse kom på baggrund af adskillige djævforskrivelseshenrettelser. Frederik IV havde fulgt en hård kurs, når det kom til disse djævforskrivelsessager og endda gået imod flertallet i Det Teologiske Fakultets rådgivning i visse sager, hvor han havde stadfæstet dødsdomme. Dette var også hans beslutning i sagen imod Hans Jørgen Forthammer, der blev henrettet i 1721.⁷⁹⁸

Caspar Bartholin var tøvende i sin udtalelse angående Jens Jørgensen og udtalte, at han gerne havde set, at Det Teologiske Fakultet var blevet adspurgt i sagen.⁷⁹⁹ Delinkventen havde bespottet Gud, og om end Caspar Bartholin fandt det ubegribeligt, at nogen kunne finde på den slags misgerninger, så havde Jens Jørgensen selv haft indrømmet det. Han kunne derfor ikke anses som "gal". Caspar Bartholin refererede dog tilbage til den nyligt afdøde konge Frederik IV og dennes votering sidst der havde været en lignende sag.⁸⁰⁰ Dette kunne være flere af de djævforskrivelsessager, som havde foregået i 1720erne, men med tanke på, at Jens Jørgensen ikke blot var latinskoleelev ligesom Hans Bilde Michelsen, men endog havde kendt ham, er der en god

⁷⁹⁶ Ibid., s. 135.

⁷⁹⁷ Ibid.

⁷⁹⁸ Ibid.

⁷⁹⁹ HR vot 1733A fol. 409r.

⁸⁰⁰ Ibid. fol. 409v.

sandsynlighed for, at det var denne sag, som han hentydede til.⁸⁰¹ I denne sag var den dengang 13-årige dreng ikke blevet henrettet, men i stedet indsat i Børnehuset, og benådet efter et par år. Dette var i modsætning til den i øvrigt hårde kurs, som Frederik IV havde haft over for djævlforkrivelserne, der ofte var endt i henrettelser.⁸⁰²

Caspar Bartholin fortsatte, og påpegede, at Jens Jørgensen ej kunne påberåbe sig, hvor ulykkelig han var (underforstået som en undskyldning for handlingen), og at han kunne dømmes efter artikel (6-1-9) ”at når nogen forsværger sig Gud, kan han levendes kastes på bål og brændes.” Yderligere kunne han ikke fragå sig de to forrige artikler i Danske Lov (6-1-7 om gudsbespottelse om tungen udskæres og sammen med hovedet sættes på stage og 6-1-8 om at bruge sin hånd til at bespotte Gud, og denne afhugges og ligeledes opsættes på stage med hovedet). Alt dette til trods pointerede Caspar Bartholin, at delinkventen, når sedlen var blevet brændt af bødlen, kunne søge at blive benådet af kongen og dermed på ærlig måde blive ”afflettet”, hvilket vil sige befriet for sin forbrydelses byrde.⁸⁰³ Det er en interessant udtalelse fra den garvede assessor. Både med tanke på hans 42 års erfaring, men ikke mindst med den ændring, som han måtte have oplevet imellem majestæternes tilgang til trolddom og gudsbespottelse. Som Krogh har pointeret:

Det er bemærkelsesværdigt, at 1720’ernes henrettelser af djævlforkrivere ikke var en fortsættelse af den ortodoksi, som havde ansvaret for afbrændingerne af hekse og troldkarle i 1600-tallet. Det var derimod et resultat af den religiøse nytænkning, som fulgte af den pietistiske vækkelse. Den majoritet af biskopper, fremtrædende teologer og gejstlige, som krævede djævlforkrivelserne henrettet, hørte ikke til pietismens varmeste fortalere, men de var alle påvirket af de nye tanker. Det samme var tilfældet med Frederik 4., som selv havde stærke meninger om djævlforkrivelserne.⁸⁰⁴

Herefter voterede højesteretsassessor Christian Braem. Jens Jørgensen skulle straffes med ”ris på kroppen”, for derefter at stå åbenbart skrifte og siden indsættes på Bremerholm på livstid. Den ”ugudelige” forkrivelse skulle brændes. Christian Braem brugte derefter en del sætninger på at udspecificere, hvor skammeligt og ukristeligt Jens Jørgensen havde opført sig, og hvor stor en misdæder han var.⁸⁰⁵ Trods den hårde melding om Jens Jørgensens formastelige opførsel, så bærer

⁸⁰¹ For en gennemgang af andre samtidige djævlforkrivelssager, som Caspar Bartholin ellers kunne referere til, se Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 124-40.

⁸⁰² Ibid., s. 135.

⁸⁰³ HR vot 1733A fol. 409v.

⁸⁰⁴ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 138.

⁸⁰⁵ HR vot 1733A fol. 410r.

Christian Braems votum præg af, at her er tale om en disciplinering af en dum latinskoleelev og ikke afstraffelse af en farlig troldkarl.

Hans Wilhelm Kaalund fulgte dernæst med den andensidste votering: Der var vidner, som fortalte, at Jens Jørgensen havde været melankolsk omkring det tidspunkt, hvor han havde skrevet forskrivelsen. Alligevel fandt Hans Wilhelm Kaalund, at med det der var hændt, både med ”sedlen og med sakramentets forhånelse”, som delinkventen havde ”taget ud af sin mund og gemt i sit skjorteærme”, da havde Jens Jørgensen frasagt sig sin ”saliggørelse” (hvilket vil sige sin frelse). Med reference til loven mente Hans Wilhelm Kaalund derfor, at Jens Jørgensen skulle ”udryddes af Guds rige” og sedlen brændes af bødlen.⁸⁰⁶ Om denne udryddelse skulle foregå ved bål eller halshugning specificerede han ikke.

Thomas Bartholins udmelding var den sidste i sagen. Eftersom Jens Jørgensen helt åbenlyst havde haft taget nadverbrødet og brugt det til at bespotte Gud, så skulle han dømmes hårdt efter loven til at miste livet.⁸⁰⁷ Eftersom bespottelsen understregedes i dette votum, så må dødsstraffen her være halshugning, og ikke bålet.

Endelig dom

Jens Jørgensens dom blev stadfæstet af Højesteret: han blev dømt til at få sin tunge skåret ud og at blive halshugget. Ganske som Caspar Bartholin havde forudsat, så blev han dog kort efter benådet af kong Christian VI til livsvarigt fængsel på Bremerholm. Ligesom Hans Bilde Michelsen, så blev Jens Jørgensen heller ikke der længe, og han blev løsladt i 1735 efter supplikation fra sin far.⁸⁰⁸ Herefter drog han hjem for at indgå ægteskab med den unge kvinde, som han havde forsøgt at indgå i en pagt med Satan for. Dette var den lokale præst Jens Bergendal ikke glad for og skrev til biskoppen for at få sanktion til at afskedige Jens fra Fredericia. Biskoppen så dog ikke øje til øje med Jens Bergendal:

Da både den allerbarmhjertigste Gud og hans Salvede, vores allernådigste arveherre og konge, har tilgivet oven bemeldte J. J. hans begangne ungdoms dårlighed og forseelse, og da han også derfor har udstået den ham dikterede straf, så bør samme ham ikke til videre bebrejdelse og saligheds anstød at forekastes. [...] Det er og vel, at samme person kan der kraftigst oprejses, hvor han dybest er falden, og af samme sjælesørger, som han før har gjort største sorg, kan styrkes, glædes og formanet til et helligere liv herefter

⁸⁰⁶ HR vot 1733A fol. 410r-v.

⁸⁰⁷ Ibid. fol. 410v.

⁸⁰⁸ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 141.

at føre, og alle tilhørerne får årsag til at love og prise Guds langmodighed, der nu har gjort ham fri af Satans snarer, i hvilke han før har, levende fangen, været omført.⁸⁰⁹

Jens var blevet straffet og skulle fremover ikke lide under et dårligt ry. Hans forbrydelser var blevet ophævet, og dermed havde Jens Bergendal intet andet valg end at tillade foreningen af Jens og hans kæreste i ægteskab.

Jens Jørgensens sag var den sidste djævlforskrivelsessag, hvori der blev rådført med Det Teologiske Fakultet.⁸¹⁰

Højesteretsdommen over Jens Jørgensen understreger, at den aftagende mængde trolddomssager, og manglende henrettelser af troldfolk, ikke skyldtes en tankegang om, at gudsbespottelsen ikke var at anse for en alvorlig nok forbrydelse til at straffe den med døden. Assessorerne var dybt fordømmende overfor Jens Jørgensens ”foragtelige” opførsel og bespottende adfærd. Særligt Michael Fjeldsted, Christian von Støcken og Caspar Bartholin satte tonen for håndteringen af Jens Jørgensens djævlforskrivelse. Den garvede Caspar Bartholins udtalelse giver os et indblik ind i en pragmatisk dommerstand: han var ikke alene klar over, at Jens Jørgensen kunne supplikere sin dom til kongen, men brugte dette som et argument for, at Højesteret skulle dømme Jens Jørgensen efter loven – velvidende om, at delinkventen ville blive benådet på korrekt facon efterfølgende. Således kunne alle involverede opfylde deres korrekte roller: Højesteretsassessorerne kunne fortsat hvilke i deres selviscenesatte rolle som de lovbundne grundpiller i den juridiske proces, kongen kunne være den enevældige og nådige arveherre, og Jens Jørgensen, den skændige og uvrne studerende, kunne på formel vis blive ”afflettet”, og herefter atter optages i samfundet. Korrekt fremgangsprocedure og performativ iscenesættelse blev derved også i denne sag det essentielle for assessorerne, og deres fælles fortælling om sagen.

⁸⁰⁹ A. Hemmingsen, "En forskrivning til Satan 1732 : en fredericiansk latinskoleelevs skæbne," *Vejle Amts årbog* 1986, no. 1986 (1986): s. 128.

⁸¹⁰ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 141.

Ågård 1738

Anna Maria Nielsdatter contra præsten Daniel Johansen Fridenreich

Sagens forløb

Anna Maria Nielsdatter var husholderske på herregården Ågård i Kettrup sogn det nordlige Jylland.⁸¹¹ Her havde der fundet en trolddomslignende hændelse sted som inkluderede noget diabolisk troldesmør og ulovlig omgængelse med dette, og det var i forbindelse med dette, at der opstod en sag imod Anna Maria Nielsdatter, som endte med at versere for Højesteret af to omgange. Først i 1738 og senere i 1741. Indimellem de to indkomne pådømmelser var der dog en anden trolddomssag, som fandt sted senere på året i 1738 med en anden Anna Nielsdatter, denne fra København, som ligeledes blev behandlet i Højesteret. Hendes trolddomssag vil blive undersøgt herunder, men først skal begyndelsen på sagen om det i Satans navn påsmurte troldesmør uddybes.

I 1735 i april gik husholdersken på herregården Ågård for at kærne smør sammen med en af de der ansatte piger. Da de kom til det lokale, hvor mælken blev opbevaret, så Anna Maria Nielsdatter noget ved den nederste del af huset, nær døren. Hun sagde, at det var troldkonesmør eller troldesmør og tilkaldte staldmesteren.⁸¹² Herefter skrabede hun troldesmørret af og bar det på et skår ind i køkkenet, hvor hun præsenterede substansen for staldmesteren. Da han spurgte, hvad der var i vejen, svarede Anna Maria Nielsdatter, at de skulle have vognen frem og smøre troldesmørret på hjulene. Staldkarlen Thomas Siegaard bragte derpå vognen frem og fik af Anna Maria Nielsdatter besked på at smøre den klæbrige, gule masse på vognen i Djævelens navn og så køre bort fra herregården, ligeledes i Djævelens navn, uden at se sig bagom. En anden mand, Conrad Petersen, skulle følge efter på sin hest, og hvis nogen dukkede op og begyndte at følge efter vognen, skulle han skyde dem og fylde deres rumpe med hagl, som det stod i protokollen. Tanken var, at troldesmørret på magisk vis ville lokke den ansvarlige troldkone eller -mand ud og afsløre dem for de mennesker, der holdt et vågent øje med vognen. Selvom både Conrad Petersen, Anna Maria Nielsdatter og to gårdpiger holdt udkig, så de ingen. Troldesmørret havde ikke virket efter hensigten.⁸¹³

⁸¹¹ Sagen er beskrevet i Hans Knudsen, "En Vogns forargelige Smørelse paa Aagaard," *Historie/Jyske Samlinger* (1916).

⁸¹² Troldesmør er også navnet på den gule svamp, som kan ligne en form for smørlignende substans. Folkloristisk har troldesmør eller troldkonesmør mange forskellige oprindelseshistorier, men blandt andet at det var efterladenskaber fra en troldkat eller mælkehare, en af troldfolkenes hjælpedjævl, som om natten diede mælk fra folk køer for at stjæle den. Når den så løb afsted over marken tilbage til sin ejer, kastede den af og til lidt af den troldstjålne mælk op. Andre fortællinger lyder på, at troldesmør var klatter af flyvesalve, som troldfolk tabte på deres natlige ridt over himlen. For flere af disse beskrivelser og yderligere detaljer, se Amber R. Cederstrom, "Of Milk and Men: Normative Masculinity in Scandinavian Milk-Witch Legends," *Journal of folklore research* 58, no. 2 (2021).

⁸¹³ Knudsen Hans, "En Vogns forargelige Smørelse paa Aagaard," *Historie/Jyske Samlinger* 2 (1916): s. 419-20.

Det hele havde angiveligt været Anna Maria Nielsdatters idé, og hun blev stævnet af sognepræsten i Kettrup, Daniel Johansen Fridenreich. Forbrydelsen var gavnlige magi, men den havde fundet sted i Djævelens navn, og selv om foranstaltningerne var blevet truffet for at finde en mistænkt heks, var sådanne metoder ikke tilladt. Sagen blev dømt af provsteretten, og Anna Maria Nielsdatter blev dømt til åbenbart skrifte, hvilket tyder på, at trolddomssagen blev betragtet som en kirkelig disciplinering mere end en egentlig verdslig forbrydelse, der krævede en lovhjemlet straf. I de foregående sager er det ligeledes set flere gange, at milde trolddomstiltaler ofte endte i offentligt skrifte (eller forsøg derpå) som i Fejøsagen i 1664 og i kommissionsdommen imod flere af det forment besatte unge kvinder fra Thisted 1696-1698. Ydermere var der i mellemtiden udkommet et skrift i 1736, *Fejekost til at udføje den gamle Surdejg eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme*, af Erik Pontoppidan. Heri manede Erik Pontoppidan til agtpågivenhed overfor den gemene mands overtro og påskrev blandt andet folk ikke at misbruge korsets tegn i et forsøg på at skærme heksenenes magt.⁸¹⁴

Anna Maria Nielsdatter var ikke tilfreds med at blive idømt den åbenbare skrifte, og ankede dommen til den verdslige domstol. Sagen blev skiftevis afgjort til fordel for eller imod Anna Maria Nielsdatter ved herredstinget. Hendes advokat hævdede, at sagen bundede i, at nogle af gårdens stuepiger havde forsøgt at forgifte Anna Maria Nielsdatter med arsenik, og da dette mislykkedes, havde ændret strategi og påbegyndt rygter om hendes udøvelse af illegal kunst. Øjensynligt havde motivet været jalousi, da en af tjenestepigerne ønskede at overtage Anna Maria Nielsdatters stilling som husholderske på Ågård. Atter drages tankerne derved tilbage på Lauritz Hansen og dennes fejde med Gert Eriksen på Fejøl i 1664, hvor motivet bag trolddomsbeskyldningen dengang var blevet spekuleret i at bunde i avind, eller til Thisted, hvor assessor Peder Hiort havde udtalt, ”at det skal være temmelig gement i Jylland, at når den gemene folk bliver vrede på andre, lader de som de er besatte og råber folk ud for trolddom.”⁸¹⁵

Sagen fra Ågård gik endelig til Højesteret i 1738, da Anna Maria Nielsdatter, der sidst var blevet frifundet af Han Herredsting for trolddomsbeskyldningen, stævnedes Daniel Johansen Fridenreich for til stadighed at nægte hende nadveren, førend hun havde gjort åbenbart skrifte.⁸¹⁶ På dette tidspunkt var sagen ikke en egentlig trolddomssag, men dog en trolddomsrelateret sag, ganske som Nibe-sagen også havde været der. Det endte dog alligevel med, at Højesteret også tog stilling til trolddomstiltalen.

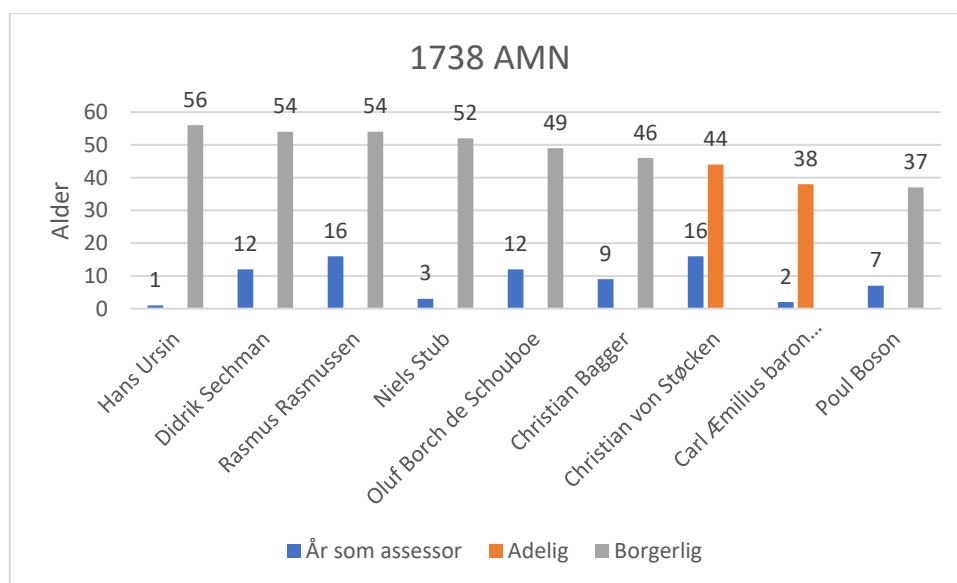
⁸¹⁴ Erik Pontoppidan og Jørgen Olrik, *Fejekost til at udføje den gamle Surdejg eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme*. 1736, vol. 27 (København: Det Schønbergske Forlag, 1923).

⁸¹⁵ Ibid. fol. 57r-57v.

⁸¹⁶ Hans, "En Vogns forargelige Smørelse paa Aagaard."

Højesteretsassessorernes vota

Voteringen i Ågård-sagen skete mandag den 24. marts 1738. Der var ni assessorer til stede, hvoraf tre var gengangere fra sagen imod Jens Jørgensen: Christian von Støcken, Oluf Borch de Schouboe og Poul Boson.

Hans Ursin var den første til at tilkendegive sin holdning, og han startede med at påpege, at dette ikke blot var en sag vedrørende Daniel Johansen Fridenreichs nægtelse af nadveren til Anna Maria Nielsdatter og erstatning herfor, men at "[...] sagen består af hekseri og trolddom" som skulle afgøres i den verdslige ret. Daniel Johansen Fridenreich havde øjensynligt forsøgt at "lade sagen fare" men Anna Maria Nielsdatter havde insisteret på at føre sagen videre. Øjensynligt for at blive rensset for det trolddomsrygte, som nu måtte klæbe til hende. Selvom det var længe siden, at nogen var blevet brændt for trolddom i Danmark, kunne et trolddomsrygte uden tvivl stadig forpeste livet for dem, som måtte få det tilknyttet.⁸¹⁷ Landsdommerne havde tidligere afvist sagen, fordi de anså den for at høre til den gejstlige ret, men dette mente Hans Ursin ikke havde været korrekt. I stedet skulle den føres igen ved den verdslige ret, hvor mere information var nødvendigt.⁸¹⁸ Denne argumentation minder om den, som blev anvendt i Fejøsagen i 1664, hvor en sag blev tilbagevist til ny procedure,

⁸¹⁷ Så sent som i starten af 1900-tallet havde den kloge man på Ærø, Carl Wilhelm Goldmann, et rygte for at kunne trolddom. Kallestrup og Danmarkshistorier, *Heksejagt*, 38, s. 87-88.

⁸¹⁸ HR vot 1738A fol. 48.

eller 1688, hvor Christen Jensen Hurtigkarl havde stævnet sin sognepræst Lauritz Hansen, idet denne havde tilbageholdt nadveren fra ham.⁸¹⁹

Assessor Niels Stub erklærede sig kort enig med Hans Ursin.⁸²⁰

Poul Boson var enig med de to foregående i, at sagen ikke burde have været ført ved provsteretten, men derimod igennem den verdslige ret, og at der var behov for mere information i sagen.⁸²¹ Alle de efterfølgende assessorer, Carl Æmilius baron Schack, Christian Bagger, Oluf Borch de Schouboe, Didrik Sechman, Rasmus Rasmussen og Christian von Stöcken erklærede sig enige med dette.⁸²²

Dommen blev herefter afsagt, men sagen ville vende retur til Højesteret tre år senere.

Endelig dom

Dommen blev, at sagen skulle tilbagevises. Voteringerne var ganske korte. Alligevel indeholdt de en vigtig information givet af Hans Ursin: hekseri og trolddom var stadig, officielt, at opfatte som et anliggende for den verdslige ret, en strafværdig forbrydelse, og ikke blot en kirkelig disciplinerings sag. I denne sags korte votering var han dermed toneangiven sammen med Poul Boson, idet deres udtalelser var dem, som de resterende assessorer lagde sig i linje med, idet de hjemviste sagen til ny proces i den verdslige ret. Deres vota fortæller os dermed, at i trolddomsrelaterede sager skulle den verdslige lov følges, og egenrådige præsters vurdering af, hvem der skulle afholdes fra nadveren eller ej, var ikke tilstrækkeligt, hvis der ikke lå en dom fra tinget. Derfor skulle sagen afgøres ved herredstinget, den verdslige ret, frem for den gejstlige, provsteretten. Hvor præsten Daniel Johan Fridenreichs håndtering fulgte Erik Pontoppidans eksempel fra *Fejekosten*, så var de siddende assessorer stadig stærkt fokuseret på, hvad lovgivningen påbød dem i henhold til korrekt procedure. Måske endda mere nu, hvor der ikke længere var nogle tilbageværende tilforordnede, som havde været involveret i 1690ernes skelsættende trolddomsprocesser, og som havde taget lære af særligt Thisted-sagens skandaløse indvirken.

Ågård-sagens første versering for Højesteret kommer til ganske kort at optræde som en lille for- eller sidehistorie til en anden sag, der dukkede op få måneder efter tilbagevisningen af Anna Maria Nielsdatter fra Ågårds sag. Det var en Anne Nielsdatter, denne gang fra København, og hun stod både anklaget og dømt for gudsbespottelse og trolddom.

⁸¹⁹ Se kapitel 6 og kapitel 8.

⁸²⁰ HR vot 1738A fol. 48.

⁸²¹ Ibid.

⁸²² Ibid.

København 1738

Anne Nielsdatter contra Commerce Assessor Svend Krag

Sagens forløb

Jeg, underskreven i Fandens navn, begærer hjælp af dig, så længe jeg lever her på jorden. Jeg forsværger både dåb og kristendom. Det til bekræftelse ved mit eget blod. Anne Nilsdatter.⁸²³

Tjenestepigen Anne Nielsdatter blev taget på fersk gerning med en djævlforskrivelse på sin person. Hun var egentlig blevet fængslet for tyveri af kød, brænde og tekstil, men mens hun sad indespærret, blev der fundet en lap papir på hende, hvorpå der med ordknaphed fandtes en forskrivelse til Djævelen. Anne Nielsdatter indrømmede at have søgt at forbedre sit liv med dette desperate middel. Hun havde fået hjælp af en sømand, der havde ført hendes hånd, idet hun skrev pagten, eftersom hun selv var analfabet. Efterfølgende havde hun gået omkring galgen ved Østerport tre gange, mens hun holdt om djævlforskrivelsen.⁸²⁴

I modsætning til de tidligere nævnte tilfælde af forsøg på pagter med Djævelen, blev Anne Nielsdatter ikke kun anklaget for blasfemi, men også for trolddom og hun blev dømt til at blive brændt levende. Hendes sag gik til Højesteret, hvor hun klogeligt nok nægtede at have skrevet kontrakten.⁸²⁵

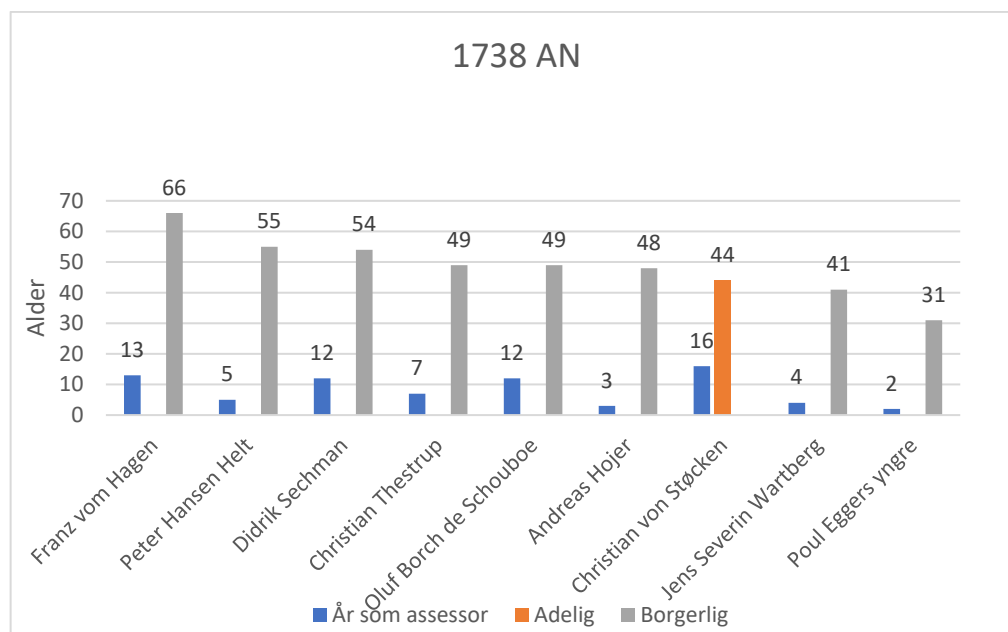
Højesteretsassessorernes vota

Lørdag den 4. oktober 1738 var der atter en gang ni højesteretsassessorer forsamlet. Didrik Sechman, Oluf Borch de Schouboe og Christian von Støcken havde alle voteret i Anna Maria Nielsdatters sag et par måneder tidligere på året, mens Peter Hansen Helt havde voteret i sagen imod Jens Jørgensen i 1733. Dette gjaldt ligeledes for Oluf Borch de Schouboe og Christian von Støcken, der således var de to assessorer, der på dette tidspunkt havde haft mest berøring med trolddoms- og djævlforskrivelsessager i Højesteret.

⁸²³ RA, DK, Konc. Og indlæg til sjæll. Tegn. 1738/705.

⁸²⁴ Nanna Eva Nissen, "Djævlforskrivelser – mellem trolddomsparagraffer og melankolske griller," *TEOL-information* (2019): s. 35.

⁸²⁵ Sagen kan læses yderligere i sjællandske tegnelser: DK, Konc. Og indlæg til sjæll. Tegn. 1738/705.

Poul Eggers den yngre begyndte. Han sagde om Anne Nielsdatters forskellige versioner af indrømmelser, at hun havde "[...] snart sagt et og snart et andet", men at han i øvrigt mente, at artiklen om magi (hvad der må tænkes at betyde trolddom, og derved 6-1-9) kunne benyttes, men desuden 6-1-8, hvorefter hun burde miste hånd og hoved for sin gudsbespottelse. Han ville derfor mene, at dette burde ske forinden en henrettelse for trolddom, men at han desuden ville vedblive magistratens dom om bålstraf.⁸²⁶

Jens Severin Wartberg fulgte dernæst. Han pointerede, at "denne ugudelige kvinde" først var blevet taget i tyveri, hvorefter sedlen med forskrivelsen var blevet fundet. Nu var spørgsmålet så, om de skulle tro hendes bekendelse for stokkehuset, for Rådstuen eller for Højesteret, om end han ræsonnerede, at det ville være mest rimeligt at tro den første. Han mente, at hun unægtelig havde bespottet Gud og hans hellige ord, og burde dømmes efter 6-1-8, og miste hånd og hoved. Han voterede dermed stadig for, at Anne Nielsdatter skulle henrettes, men ikke for trolddom.⁸²⁷

Peter Hansen Helts votum var kort, at han mente, at Anne Nielsdatter skulle dømmes efter 6-1-7 (for gudsbespottelse til at få tungen udskåret) og 6-1-8, som de to foregående.

Christian Thestrup fulgte dernæst med et mere nuancerende indlæg, der diskuterede, om Anne Nielsdatter overhovedet kunne tiltænkes at have forskrevet sig til Djævelen, når hun hverken kunne læse eller skrive. Han mente ikke, at hun kunne dømmes efter hverken 6-1-7, 6-1-8 eller 6-1-9, idet

⁸²⁶ HR vot 1738 fol. 300.

⁸²⁷ Ibid.

hun ikke havde bespottet Gud. Hun havde derimod været til forargelse, hvorfor hun burde indsættes på livstid til arbejde i Spindehuset, og kagstryges som straf for tyveriet.⁸²⁸ Modsat de tre første assessorer var Christian Thestrup klar i mælet: Det var ikke muligt at hverken bespotte Gud eller gøre sig skyldig i trolddom, når man var analfabet som Anne Nielsdatter. Hun var ganske enkelt for enfoldig.

Oluf Borch de Schouboes indlæg lagde sig i samme retning som Christian Thestrup. Han mente, at hendes bekendelse var uden betydning. Det var ”en tåbelig og urimelig gerning” og dertil også ”skammelig og uhørlig”, men mest af alt fandt Oluf Borch de Schouboe, at det mest ønskværdige var, om hun havde kunne blive bedre oplært, hvilket var en udtalelse i tråd med hans forgænger, Marcus Gøye, der i 1693 havde ment, at Karen Gregers knap havde forstået, at trolddom var forbudt: ”Signen er desværre al for gemen på landet, som sker af mangel på information i deres kristendom; denne kvinde ser han så groft an, at hun ikke ved engang, at det er synd at trolde; følger den passage i loven om signen.”⁸²⁹ Oluf Borch de Schouboe gav ikke på samme facon direkte udtryk for, at Anne Nielsdatter slet ikke havde vidst, at hun begav sig i kast med en kriminel handling. Dog giver hans bemærkning os et indblik i, at hun ikke havde forstået alvoren. Den gemene almue var, stadig, dårligt oplyst, ifølge assessorerne. Foruden dette medgav Oluf Borch de Schouboe, at hvis majoriteten af assessorerne var villige til det, så han gerne sagen hjemvist, men ellers ligesom Jens Severin Wartberg, der dermed ville dømme hende efter 6-1-8.⁸³⁰

Didrik Sechman afgav herefter sit votum, der – som det så ofte før var blevet pointeret for Højesteret – slog fast, at der var en helt konkret lov, der angav, at hvad man havde sagt for retten, kunne man ikke siden fragå. Anne Nielsdatter havde ”ej været i bånd og fængsel” da hun var kommen med sine tilståelser, som hun nu benægtede. Didrik Sechman var dog ikke hård nok til at ville dømme hende på baggrund af dette (som havde været sket med Anne Palles i 1693), men ville i stedet hjemvise sagen, så den kunne føres på ny, gerne bag lukkede døre.⁸³¹ Dette giver et klart indblik i, at denne sag må have været en kende for famøs, og ved dermed at lade den gå om uden offentligheden som tilskuere, kunne man med god sandsynlighed dulme sladder om den. Krogh har pointeret, at det var efter sagen imod Jens Jørgensen i 1733 at Det Teologiske Fakultet havde anmodet om, at lignende sager for fremtiden skulle føres bag lukkede døre.⁸³²

⁸²⁸ HR vot 1738 fol. 300-301.

⁸²⁹ Jacobsen, *Den sidste Hexebraending i Danmark 1693*, s. 55. Om loven vedrørende signen dybere forklaret: Kallestrup, *Demonology*, s. 5.

⁸³⁰ HR vot 1738 fol. 301.

⁸³¹ Ibid.

⁸³² Krogh, *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 141.

Den næste assessor var Andreas Hojer. Han var mere forsigtig i sin udtalelse, for selvom alle Anne Nielsdatters bekendelser ikke var troværdige, ”så kan der dog være noget sandt” i dem. Den burde videre undersøges, og skulle derfor hjemvises, og eksamineres bag lukkede døre.⁸³³

Christian von Stöcken mente mere klart, at Anne Nielsdatter ”[...] ganske vist er skyldig” men det var dog alligevel bedst at hjemvise sagen.⁸³⁴ Hvorfor begrundede han ikke, og derfor er det uvist, om dette skyldtes den offentlige furore, som sagen havde skabt, eller om det blot var for at have mere solide beviser imod Anne Nielsdatter. Selvom en fysisk kontrakt fundet på hendes person næppe kan tænkes at være mere konkret.

Franz vom Hagen erklærede sig herefter ligeledes.⁸³⁵ Det må konkluderes, at han dermed ligeledes fandt Anne Nielsdatters skyld bevist, om end han var enig i, at sagen burde gå om.

Peter Hansen Helt gav dernæst endnu et indlæg, hvori han korrigerede sit først. Han var nu enig i, at sagen burde hjemvises.

Jens Severin Wartberg rettede ligeledes sit første votum ved at konstatere, at han fornemmede, at der ikke burde fældes dom i sagen, men at den burde udsættes. Kongen burde dernæst underrettes om den, og afgive ordre om, hvorledes sagen burde håndteres.⁸³⁶

Didrik Sechman indskød herefter, at eftersom størstedelen fandt, at sagen behøvede yderligere undersøgelser, burde det ske således som Jens Severin Wartberg havde foreslået: med forelæggelse for majestæten.⁸³⁷

Oluf Borch de Schouboe, Andreas Hojer, Christian von Stöcken, Franz vom Hagen og Peter Hansen Helt istemte alle dette.

Endelig dom

Sagen blev hjemvist til bytinget, men blev nedlagt af kong Christian VI inden den fik mulighed for at blive ført på ny. Denne advisering af kongen skete på baggrund af højesteretsassessorernes interne votering. Anne Nielsdatters nye historie var ikke særlig sammenhængende, og ligesom med sagen om Anne Palles tilbage i 1692-93, var dommerne usikre på, om hun skulle have lov til at give afkald på sine to tidligere indrømmelser, da det var i strid med lovens praksis. De benyttede dog lejligheden til at sende sagen tilbage til den første retsinstans for at blive behandlet igen. En sådan tilbagevisning af trolddomsrelaterede sager havde været praksis helt fra Højesterets begyndelse, som det var tilfælde

⁸³³ HR vot 1738 fol. .301.

⁸³⁴ Ibid.

⁸³⁵ Ibid.

⁸³⁶ Ibid. fol. 301-302.

⁸³⁷ Ibid. fol. 302.

med Fejø-sagen i 1664, og senest med Ågård-sagen samme år, i 1738. Inden sagen imod Anne Nielsdatter fik chancen for at køre igen, annullerede kongen, Christian VI, hele sagen. Han dømte Anne Nielsdatter til pisk og livsvarigt fængsel i Spindehuset. Hun blev ikke dømt for en bestemt forbrydelse. I stedet bærer sagens afslutning præg af, at hun blev sendt væk og gemt af vejen for at få hele det djævelske trolddomsrod ud af offentlighedens øjne.⁸³⁸ Krogh har vurderet, at det var det samme ubehag over, hvor famøs og skandaløs sagen var, og ikke mindst havde antræk til at kunne blive, det resulterede i, at Konseillet og Christian VI valgte at afslutte hele sagen ved kongelig resolution. Anne Nielsdatter blev heller ikke idømt offentligt skrifte. Først og fremmest fordi skyldsspørgsmålet ikke var afklaret, men ydermere ville et åbenbart skrifte modarbejde et forsøg på at stoppe omtale af sagen.⁸³⁹

Hele Højesterets håndtering af Anne Nielsdatters sag vidner om en forsamling assessorere, der, som alle deres forgængere, gik højt op i at følge den korrekte procedure og lov. Samtidig var trolddom ikke længere en forbrydelse, som de ofte var nødt til at forholde sig til. Det ses i deres forskellige udtalelser samt diskussion af hvilken lov, der ville være den mest korrekte at applikere: de var ikke forventningsafstemt om, hvordan de skulle gribe sagen an. Var Anne Nielsdatter en gemen, tåbelig person, der burde oplyses bedre gennem arbejde og undervisning i Spindehuset, eller en foragtelig forbryder, der havde syndet så graverende imod Gud, at hun burde bøde korporligt for det? Hvis sidstnævnte, var det så som troldkone eller gudsbespotter, eller begge dele? Tvivlen endte med ikke at blive afgjort. I stedet ”løste” man sagen ved at begrave den. Først ved en tilbagevisning, ligesom de få måneder forinden havde gjort det imod Anna Maria Nielsdatter, men også med en notits om, at kongen skulle underrettes. Med tanke tilbage på Caspar Bartholins reference til at lade kongen benåde Jens Jørgensen i 1733, og på den måde ”løse” problemet udenom Højesteret, hvis *image* således forblev intakt, virker det ligeledes til, at majestæten atter en gang skule lindrages for at få sagen til at forsvinde. Ikke med benådning, for trolddomsanklagen og -dommen var for betændt, bevisbyrden imod Anne Nielsdatter tung, og sagen var for kendt i København. Den skulle annulleres, og gemmes af vejen. Trolddomsfortællingen var blevet for mudret, og assessorerne nåede aldrig helt frem til en fælles fortælling om, hvad der helt konkret var sket i denne sag. Ude af øje, ude af sind – ude af offentligheden. Anne Nielsdatter blev gemt og glemt, og i bedste Erik Pontoppidansk stil forsøgt

⁸³⁸ Denne form for ikke-lovhjemlet dom til indsættelse i Spindehuset blev eksempelvis også benyttet i 1756, da kvinden Sidsel Christensdatter blev indsat efter at have fået sine to døtre til at udgive sig for at være trolde. For at læse om den sag, se Tyge Krogh, "En trold(doms)sag fra 1756: Folkets og elitens forhold til magiske forestillinger i 1700-tallet," i *Mentalitet & Historie: Om fortidige forestillingsverdener*, ed. Charlotte Appel, Peter Henningsen, og Nils Hybel (Skippershoved, 2002), s. 215 ff.

⁸³⁹ *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, s. 141-42.

udfejjet. Dog ville Anna Maria Nielsdatter snart dukke op i Højesteretsregi igen. Hendes sag var netop ikke blevet afgjort, men blot tilbagevist til de verdslige ting, og herfra ville den tre år senere igen versere for Højesteret.

Ågård 1741

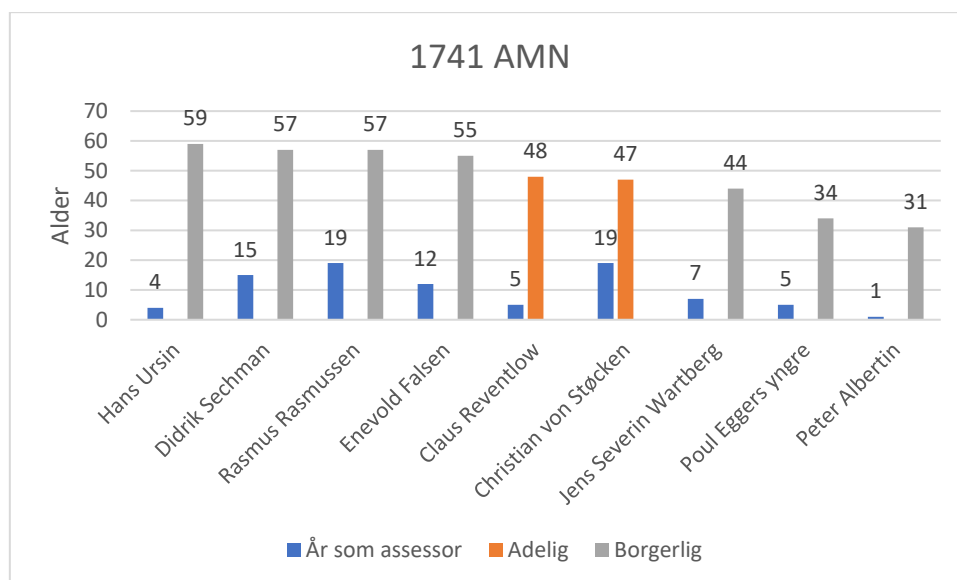
Anna Maria Nielsdatter contra magister Daniel Thomas Fridenreich

Sagens forløb

Anna Maria Nielsdatter fra Ågård var atter engang indkommen for Højesteret med sin sag imod Daniel Thomas Fridenreich. Hun ville rense sig for en dom fældet ved Jyllands Landsting i 1739 angående ”trolddom og signerier med en vogns smørrelse”.⁸⁴⁰ Dommen havde idømt ”Citantinden til velfortjente straf ... følge lovens pag 864 art 13 at stå åbenbart skrifte udi Ketterup Kirke og betale 15 rigsdaler til Viborg Kirke.”⁸⁴¹ Til gengæld blev det også specificeret, at ”beskyldningen ikke bør komme citantinden til præjudice.”⁸⁴² Ganske som i 1738 var Anna Maria Nielsdatter ikke tilfreds med denne dom, og indstævnedes den endnu engang til påkendelse for Højesteret.

Højesteretsassessorernes vota

Tirsdag den 16. maj 1741 mødtes de ni assessorer for at dømme udi sagen imellem Anna Maria Nielsdatter og Daniel Thomas Fridenreich. De eneste to, der ikke tidligere havde voteret i en lignende sag, var Peter Albertin (søn af prokurator Brostrup Albertin) og Claus Reventlow, hvorimod både Christian von Støcken og Didrik Sechman havde voteret både i 1733 og begge gange i 1738.

⁸⁴⁰ HR vot 1741 A fol. 55r.

⁸⁴¹ Ibid.

⁸⁴² Ibid.

Peter Albertin indledte. ”Det første der bør udledes er hvem der er *Actor*”. Selvom præsten Daniel Thomas Fridenreich insisterede, at han ikke var actor, så var han den, som havde indledt sagen og ført den videre. Sagen var startet med spørgsmålet om, hvorvidt Anna Maria Nielsdatter havde smurt vognen med ”troldkonesmør og anden kællingesladder”, som præsten kun havde vidneudsagn fra de to upålidelige vidner, Maren Christensdatter og Maren Larsdatter, der havde forsøgt at forgøre Anna Maria Nielsdatter med ”rotteskær”.⁸⁴³ De kunne derfor ikke bruges som vidner. Generelt kritiserede han præsten for at have involveret sig i en grad, der ikke blot var unødvendig, men også uprofessionel. Nidkære præster var tidligere blevet straffet i Højesterets håndtering af trolddomssager (provsten fra Fejø 1664, Lauritz Krase fra Nibe 1688 og den mest famøse Ole Bjørn fra Thisted 1696-98). Peter Albertin afsluttede sit indlæg med at frifinde Anna Maria Nielsdatter for alle tiltaler, og idømme Daniel Thomas Fridenreich til at betale 100 rigsdaler i procesomkostninger.⁸⁴⁴

Hans Ursin fulgte dernæst. Han var uenig med Peter Albertin, og mente ikke, at Anna Maria Nielsdatter var uskyldig. Tværtimod fandt han hende ”strafværdig”. Dog var landsdommerne ”gået for vidt i deres stævning”, og han måtte indrømme, at hun burde få nogen reparation. Dog påpegede han også, at det var tydeligt ”når sagen examineres” at det var Anna Maria Nielsdatter, der havde stået bag smørelsen af vognhjulet på Ågård, og derfor burde hun stå åbenbart skrifte, mens præsten burde frifindes for tiltale.⁸⁴⁵

Poul Eggers den yngre var også uenig med Peter Albertin: ”Dersom præsten havde ej talt på denne ugudelige og skammelige sag da burde han have været fra sit embede.”⁸⁴⁶ Dermed sagt, Daniel Thomas Fridenreich havde gjort sin kristelige pligt ved at påtale og anklage Anna Maria Nielsdatter, og der var ifølge Poul Eggers den yngre ikke tvivl om, at det var Anna Maria Nielsdatter, som havde været ”anstalten” bag den ugudelige påsmørelsen. Hun skulle derfor dømmes til at udstå kirkens disciplin.⁸⁴⁷

Jens Severin Wartberg var enig med dette, og erklærede, at ”Præsten har gjort hvad en retskaffen præst burde gøre” med sin anklage af Anna Maria Nielsdatter, og ved at holde hende ”fra alteret”. Dette var præcis, som han burde have ageret, mente Jens Severin Wartberg. Anna Marias Nielsdatters prokurator mente, at ”præsten har ført [sagen] af animositet” men dette var Jens Severin

⁸⁴³ Form for rottekrudt; arsenik.

⁸⁴⁴ HR vot 1741 A fol. 55v.

⁸⁴⁵ Ibid.

⁸⁴⁶ Ibid.

⁸⁴⁷ Ibid. fol. 56r.

Wartberg ikke enig i. Han frifandt Daniel Johansen Fridenreich og idømte Anna Maria Nielsdatter og prokuratoren at betale procesomkostningerne.⁸⁴⁸

Enevold Falsen mente generelt, at der var meget, som kunne siges om processens forløb. ”præsten har været passioneret” og Anna Maria Nielsdatter havde været nødsaget til at stævne ham. Da hun herefter ved dom var blevet frifundet, burde Daniels Thomas Fridenreich have ladet sagen være, men i stedet havde han holdt fast i at nægte hende nadver. Maren Christensdatter, der havde angivet Anna Maria Nielsdatter og villet forgive hende, burde betale 20 rigsdaler til Anna Maria Nielsdatter, mens Daniel Thomas Fridenreich burde betale 150 i procesomkostninger.⁸⁴⁹

Didrik Sechman mente ikke, at Anna Maria Nielsdatter kunne undgå straf. Derimod var spørgsmålet, om præsten også havde forset sig, idet han havde holdt Anna Maria Nielsdatter fra nadveren. Han besvarede selv dette ved at konstatere, at præsten burde frifindes, mens Anna Maria Nielsdatter og hendes prokurator burde betale 60 rigsdaler i procesomkostninger.⁸⁵⁰

Rasmus Rasmussen var i sit votum så forarget, at han i samme sætning præsterede at omtale sagen som den ”ugudeligste gerning” to gange. Af samme grund refererede han sig til justitarius.⁸⁵¹

Christian von Stöcken var enig, og refererede ligeledes til justitarius, ”thi hun bør straffes fordi hun er mest skyldig”, hvorimod Daniel Thomas Fridenreich kun havde gjort, som han burde. Derfor skulle Anna Maria Nielsdatter og Bentzon betale 60 rigsdaler i procesomkostninger.⁸⁵²

Claus Reventlow afsluttende indlæg var kort: Daniel Thomas Fridenreich burde være fri for tiltale, mens Anna Maria Nielsdatter burde tiltales af fiscalen.⁸⁵³

Endelig dom

Daniel Thomas Fridenreich frifandtes, og Anna Maria Nielsdatters blev endnu en gang sendt tilbage til underretten ved landfiscalen til pådømmelse ”over hendes forøvede ugudelighed og dårskab”.⁸⁵⁴ Sagen havde verseret to gange for Herredsting, Landsting, Højesteret, Provsteret og Landemode. Over seks år havde sagen dermed været blevet påkendt 10 gange i både gejstlige såvel som verdslige retsinstanser.⁸⁵⁵ I Højesterets behandling af sagen kan et ganske klart læses, at trolddomsdiskursen var ændret. Hans Ursin og Poul Eggers den yngres indlæg var toneangivende for, at præsten Daniel

⁸⁴⁸ Ibid.

⁸⁴⁹ HR vot 1741 A fol. 56r.

⁸⁵⁰ Ibid. fol. 56r-v.

⁸⁵¹ Siden 1737 havde dette været Didrik Sechman.

⁸⁵² Ibid. fol. 56v.

⁸⁵³ Ibid. fol. 56r.

⁸⁵⁴ Knudsen, "En Vogns forargelige Smørelse paa Aagaard," s. 435.

⁸⁵⁵ Ibid.

Johansen Fridenreich blev frifundet og Anna Maria Nielsdatters sag sendt tilbage til domfældelse ved hjemtinget. Anna Maria Nielsdatter omgang med vognhjul, ”troldkonesmør og anden kællingesladder” blev på intet tidspunkt i 1741-voteringen forsøgt dømt som hverken ”galne, indbildte kunster”, som ”mistænkte kunster” eller som den rette trolddom, hvor forsagelsen af sin kristendom og sjæl var essentiel. Derved var det heller ikke som sådan til overvejelse, om hun burde dømmes for gudsbespottelse. I stedet skrev assessorerne sig selv og sagen ind i den efterhånden ganske solide trolddomsfortælling: trolddom var gemen mands overtroiske handlinger, som var efterladenskaber af papistisk hedenskab. Den skulle ’udfejes’.

Først i 1743 blev Ågård-sagen endeligt afgjort, men udenom Højesteret. Anna Maria Nielsdatter slap for at stå åbenbart skrifte, og skulle kun betale en bøde på 8 rigsdaler til Viborg Hospital og 16 rigsdaler til prokurator Ravn for hans møje. Efterfølgende udgik der et kongeligt reskript om, at såfremt Anna Maria Nielsdatter ikke ønskede at appellere dommen, skulle sagen endeligt afsluttes og blive ved den sidste dom.⁸⁵⁶ Herved sattes der et endegyldigt punktum for Højesterets involvering i sagen vedrørende troldesmørret på Ågård.

Højesteretsassessorerne havde over en 77-årig periode behandlet 11 trolddomsrelaterede sager, og havde igennem voteringer i disse været medvirkende til en ændret grundfortælling om, hvad trolddom var. Sammenspillet imellem de synkrone fortællinger i de tre sager Rugård (1686), Falster (1692-3) og Thisted (1696) havde påvirket et paradigmeskifte i den lærde elites opfattelse af trolddom, som havde dekonstrueret trolddomsforbrydelsen, og dermed forandret den diakrone trolddomsfortælling. Som eksempel på, hvor stærk eftermælet efter den performative iscenesættelse af trolddomstro som værende gemen mands skandaløse overtro, kan man se i biskop Peder Herslebs brev til den lokale præst, Otto Ferslev, der havde forsøgt at bortmane trolde i Hyllested i 1756:

I min barndom har jeg hørt mangt et amnestueeventyr og deslige fabel, men aldrig noget så urimeligt og ilde sammenhængende, som Deres Velærværdigheds relation, og det publique rygte om den bjergpusling fra Lynge sogn: en djævel som er døbt og anse sig selv et godt eksempel og Jesu barn; et menneske som kan gøre sig usynlig; dråber contra incantationem; at stævne en usynlig, og det i Den Hellige Trefoldigheds navn. Det gør mig hjertelig ondt, at Deres Velærværdighed, en præst, en lærd, en gammel mand, skal således prostituere sig, befatte sig med upassende ting uden for Deres sogn [...] De begærer min vurdering, men den skulle De begæret før De indlod sig så meget i sagen, og forløb sig så visselig. *Har de læst mag. Ole Bjørns proces i Thisted og hans dom?* Det er alt hvad jeg kan svare, thi

⁸⁵⁶ Ibid., s. 441.

jeg må entholde mig fra at decidere noget, da jeg ej kan vide om sagens undersøgning kan gives ordre til fiskalen at påtale den opførsel.⁸⁵⁷

50 år senere, og efterdønningerne og rygterne om Ole Bjørns fald havde endnu ikke lagt sig. Anså man sig selv, eller gjorde andre det, for at være en del af den dannede, lærde elite, så skulle man afholde sig fra at agere efter gemen mands overtro. Særligt præster skulle afholde sig fra 'papistisk hedenskab', som også Marcus Gøye allerede i 1688 udtrykte det, idet han havde rettet sin kritik imod præsten Lauritz Krase: "Her ses hykleri, had, skalkhed og Guds ords foragt. [Lauritz Krase] har prostitueret embedet, og følger derfor deres mening, som kender ham fra sit kald, og aldrig betjene embedet igen."⁸⁵⁸

Med viden, uddannelse og stand kom også et ansvar om at være et godt eksempel for almuen, og hæve sig over dens overtro.

⁸⁵⁷ Citeret efter Krogh, "En trold(doms)sag fra 1756: Folkets og elitens forhold til magiske forestillinger i 1700-tallet," s. 221. Egen kursivering.

⁸⁵⁸ HR vot 1688A fol. 153r-v.

Del IV - Afslutning

Konklusion: dekonstruktion af trolddom

Denne afhandling har igennem 95 højesteretsassessorers indlæg, bedømmelser og voteringer undersøgt behandlingen af trolddom i Højesteret i perioden 1664-1741. Afhandlingen havde det formål at besvare tre overordnede forskningsspørgsmål, hvoraf det første lyder: *Hvordan blev trolddom italesat af højesteretsassessorerne i voteringsprotokollerne 1664-1741?*

Trolddom blev sjældent italesat direkte, men var ofte blot en antaget realitet. Dette var særligt gældende i de trolddomsrelaterede sager frem til 1686. Loven stadfæstede, at trolddom faktisk fandtes. Alligevel var der visse tilfælde, hvor assessorernes egen holdning skinnede igennem, både for og imod hvad trolddom var og hvad det kunne. I 1686 udtalte Cosmus Bornemann eksempelvis om den tiltalte troldkone Anne Sørensdatter, at hendes bekendelser om trolddom snarere skyldtes fantasi og spøgeri end (underforstået) løgnagtighed,⁸⁵⁹ og ved samme lejlighed udtalte Marcus Gøye, at der ikke forelå nogen beskyldninger om skadevoldende trolddom eller nogle beviser hertil imod Anne Sørensdatter. Hendes egen tilståelse om trolddom var dermed ikke nok, hvis ikke der var sket en skade. I 1688 stod Peder Lerche bag det ikoniske citat i Nibe-sagen: ”Han tror ej, at Hurtigkarl kan vise Fanden i nogen, thi kunne han gøre det, da havde han vist gjort det i Hr. Lauritz Krase, hans vederpart.”⁸⁶⁰ Generelt begyndte assessorerne efter Danske Lov af 1683 og ’Arenfeldtskandalen’ i 1686 at være mere diskuterende i deres indlæg vedrørende naturen af trolddom, og hvornår det var indbildte kunster overfor den rette trolddom. Eksempelvis udtalte Niels Benzon i 1692 om Karen Gregers, at ”[...] hendes bekendelse er ikke speciel, at jo der er trolddom til er ubestridt, men dette er meget tåbeligt, at fanden er kommen til hende som en hund”⁸⁶¹ og Caspar Bartholin: at ”[Anne Palles’] bekendelse er og ugyldig om hendes finger; om dansen og trommeslageren, og katten er ikkun en gammel snak, og kan sådan bekendelse intet gælde; og enten hun har bekendt det af frygt eller tvang så er det en ugyldig bekendelse, men signen vedstår hun, og det er så meget brugt på landet.”⁸⁶² I forbindelse med Thisted-sagen i 1696 udtalte Claus Rasch, at ”angående de forment besatte, så har man af guds ord, Eders kongelige majestæts lov og ritualen, at der er trolddom, signen og manen til, og hvad enhver straf skal være for dermed omgås og lader bruge”⁸⁶³ I 1733 var trolddom kun indirekte med i højesteretsvoteringen, da Caspar Bartholin mente, at Jens Jørgensen kunne straffes efter Danske Lov 6-1-9: ”at når nogen forsværger sig Gud, kan han levendes kastes på bål og

⁸⁵⁹ Spøgeri kunne også godt betyde trolddom (særligt i tidligere trolddomssager) ”Ordbog over det danske sprog: Historisk ordbog 1700-1950”. *Gespenst*.

⁸⁶⁰ Ibid.

⁸⁶¹ Jacobsen, *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*, s. 52.

⁸⁶² Ibid., s. 90.

⁸⁶³ Ibid fol. 64r.

brændes.”⁸⁶⁴ I 1738 udtalte Hans Ursin direkte at ”[...] sagen består af hekseri og trolddom” som skulle afgøres i den verdslige ret.⁸⁶⁵ Et par måneder senere var det Poul Eggers den yngre som kommenterede på Anne Nielsdatters forskellige indrømmelser. Hun havde ”[...] snart sagt et og snart et andet”, men han mente, at artiklen om magi, vel sagtens om trolddom, 6-1-9, kunne benyttes, men også yderligere 6-1-8, hvorefter hun burde miste hånd og hoved for sin gudsbespottelse.⁸⁶⁶ I 1741 blev trolddom ikke direkte italesat som andet end ”troldkonesmør og anden kællingesladder”.⁸⁶⁷

Dette leder til afhandlingens andet forskningsspørgsmål: *Hvilke argumenter for og imod trolddom præsenterede assessorerne via deres vota i trolddomssagerne?*

Fra Fejø til Ågård var det vigtigt for assessorerne at forstå hvilken motivation, som lå bagved søgsmålene. I de tilfælde, hvor de fandt, at sagen bundede i nidkærhed og had (Fejø, Trondhjem, Nibe, Thisted, til dels Ågård) var de hurtigt tilbøjelige til at tilsidesætte trolddomsanklagerne, og i stedet fokuserer på, om intentionen bagved sagen havde været ond. Viden var også et gennemgående element. I den sag, hvor umyndige børn var de bærende vidner (Rendalen) eller hvor tiltale var sket på baggrund af vandkyndighed og uvidenhed (Vissenbjerg, København)

Den fælles forestilling om trolddom var, at det var en virkelig forbrydelse. Men lige som med alle andre sager var Højesteret sammensat af dannede mænd, der satte en ære i deres høje status, og derfor efterprøvede sager grundigt. Dette var ikke kun gældende for trolddom, men heller ikke undtaget. Der var et stort fokus på korrekt procedureform, og sager, hvortil der blev knyttet en form for skandaløst element (Rendalen, Rugård, Falster, Thisted, Fredericia, København). Hvis man blev tilkendt, at burde have vidst bedre, blev man ligeledes straffet des hårdere (Rugård, Thisted, Fredericia, Ågård). Herunder hørte en for stærk passion og ivrighed i at forfølge troldfolk. Dette var ikke et spejlbillede for en reflekteret, civiliseret undersåt i Danmark-Norge, værende adel eller almue.

Løgn og ærekrænkelse var endnu et element, som var essentielt i assessorernes indlæg. Ofte endte de med at idømme både de anklagede såvel som de anklagende parter straf for ærekrænkelse, enten i forbindelse med trolddomsstraffe eller for sig selv for at have vidnet falsk (Fejø, Rugård, Nibe, Thisted). Iscenesættelse, nationalt såvel som internationalt, havde stor betydning i en tid, hvor ry og rygte fundamentalt. Derfor strammedes kontrollen. Det var dette punkt, som var bærende for reskriptet i 1686 i højere grad end en trolddomsskepsis. Samtidig med dette reskript begyndte der dog

⁸⁶⁴ HR vot 1733A fol. 409v.

⁸⁶⁵ Se kapitel 6 og kapitel 8.

⁸⁶⁶ HR vot 1738 fol. 300.

⁸⁶⁷ Ibid.

også at opstå en ændret diskurs om, hvad trolddom muliggjorde, og de mest fantastiske hændelser med at opkaste mus (Nibe) eller indgå pagten med Satan i dyreskikkelse (Falster) blev forkastet. Ikke trolddom som sådan, men disse dekonstruerede former. De passede ikke ind i forestillingen om trolddom hverken hos de sidste ortodokse eller hos de fremkommende pietister.

Den gemene mands trolddom, som oftest bestod i papistisk overtro og signeremser, havde assessorerne sjældent tiltro til ville virke. Det var ”galne, indbildte kunster”. I stedet var det til stadighed intentionen om at ville have gjort skade eller det gudsbespottende element, som blev fremhævet og straffet. Det er derfor heller ikke underligt, at trolddomssagerne for en stund syntes at have været blevet erstattet af djævforskrivelsessager. Ikke fordi frygten for Djævelen var opblomstret, men fordi foragten og sanktionen imod gudsbespottelsen havde overtaget frygten for troldfolk. Det var ikke en tanke om, at de tiltalte havde stjålet penge eller ”lykke” fra andre folk igennem deres kontrakter (hvor de altid bad om monetær fortjeneste i bytte for deres sjæl), som udløste de hårde lovhjemlede repressalier. Det var gudsbespottelsen efter Danske Lov 6-1-7 og nogle gange 6-1-8. Selv ved Anne Palles henrettelse var det gudsbespottelsen, og den juridiske procedure (herunder at tilbagetrække bekendelser), som var de afgørende elementer i at idømme Anne Palles dødsdommen.

Mens den fysiske Djævels formåen gik af mode blandt Europas elite, levede Fanden videre i bedste velgående blandt almindelige folk gennem doktor Faust og Marsken af Luxembourg, og lignende sådanne fortællinger. Højesteret forsøgte at forhindre, at andre landes intellektuelle elite ville latterliggøre Danmark (som var sket i forbindelse med både Molesworth og Bekkers udgivelser i 1690erne), idet den overordnede diskurs om trolddom begyndte at udmønte sig i naturligt fremkomne forklaringer på anfald og tilståelser, herunder melankoli, hysteri og epilepsi. Men det var ikke med udgivelsen af det ”propagandaskrift” om Thisted, og disse cartesianistiske teorier, at trolddomsforfølgelsen stoppede i Danmark. Ved at inddrage Højesterets behandling af de tre djævforskrivelses- og trolddomssager fra 1733-1741 er den danske ophørsfortælling blevet nuanceret yderligere. Selvom djævforskrivelserne ikke direkte tilsvarede trolddomsforbrydelsen, så har Højesterets argumentation i disse sager haft parallelle argumentationer, og været funderet i samme teologisk teoretiske argumentationspraksis. Særligt i Anne Nielsdatters sag, som indeholdt både djævforskrivelsen såvel som trolddomsbeskyldningen. Næsten fire årtier efter Anne Palles’ henrettelse var højesteretsassessorerne stadig ikke entydigt enige om, hvorvidt trolddom var til. Tværtimod var de fleste af dem dybt forarget over Anna Maria Nielsdatters (påståede) opførsel med troldesmør og signaler i Djævelens navn. Gudsbespottelsen var stadig det bærende element mere

end en italesættelse af, hvad en påkaldelse af Djævelen – hvad end det være sig til kontrakt eller troldesmørsindsmurte vognhjul til hekseafslørende trolddomsformål – kunne forårsagede. Djævelens fysiske tilstedeværelse var ikke nær så farlig som hans indtog i befolkningens tanker.

Den spirende oplysningstid, pietisme og cartesianisme afløste den gudsfrygtige heksejagt, og var påvirkede en begyndende skepsis blandt højesteretsassessorerne overfor de folkelige, magiske forestillinger og muligheden for den diabolske, fysiske trolddom. Alt dette er elementer, som tidligere er blevet fremhævet som værende medvirkende til trolddomsprocessernes aftagen. Det er dog vigtigt at nuancere dette ved at understrege, at gudsfrygtigheden i høj grad stadig var et bærende element for højesteretsassessorerne. Det var blot sket et skifte, hvor man gik fra en kontrol af en fysisk forbrydelse til en kontrol af tanker; fra et fokus på trolddom og den forvoldte skade til et fokus på gudsbespottelse og foragten imod Gud.

Dette leder slutteligt til besvarelse af det tredje og sidste forskningsspørgsmål: *Hvem var de toneangivende assessorer i Højesteret i forbindelse med trolddomssagerne?*

Alle 95 højesteretsassessorer var i kraft af deres embede toneangivende i håndteringen af trolddom, men nogle havde naturligvis mere markante holdningstilkendegivelser, som kom til at præge domskendelserne. Peder Resens indlæg var eksempelvis formende for dommene i 1664, 1665 og 1672, mens Villum Lange generelt influerede de tidlige sager, og særligt i 1674, og også Peder Lassen, Henrik Rantzau, Christen Skeel og Rasmus Vinding påvirkede voteringerne. I 1675 var Eiler Holck og Rasmus Vinding med til at præge dommen, og underbygge en fælles forståelse af, at Hans Lauritsen havde pådraget sig en noget at sit dårligt rygte af egen skyld.⁸⁶⁸ I 1686 var der kun én af de 18 assessorer der reelt ville have Anne Sørensdatter dømt for trolddom. Resten ville landsforvise hende som løgner, eller indsætte hende i Spindehuset,⁸⁶⁹ og dermed var deres vota mestendels enigt. Her kan Marcus Gøye og Ole Borch fremtrækkes som de potentielt mest tydelige holdningstilkendegivere, men det var en forholdsvis enig dommerstand, der traf beslutningen. Overordnet set gjorde det samme sig gældende i 1688, hvor størstedelen ligeledes var enig i håndteringen af Nibe-sagen. Claus Rasch, Rasmus Bartholin, Poul Vinding og Marcus Gøye var blandt de mest fremtrædende til at konstatere, at sagen var begyndt på baggrund af ”had” imellem Lauritz Krase og Christen Jensen Hurtigkarl. I 1692-3 forsøgte Matthias Moth at blive toneangiven, men det endte med at være de mere hårde tilkendegivelser fra blandt andet Niels Benzon, Hans

⁸⁶⁸ HR vot norsk 1675 fol. 151r.

⁸⁶⁹ HR vot 1686 fol. 123r.

Nansen den yngre, Otto Skeel og Conrad Reventlow, der endte med at diktere domsfældelsen i Falster-sagen. I forbindelse med Thisted-sagen i 1696 var det dog Matthias Moth, som var den suverænt mest toneangivende assessor – ikke mindst for al eftertids holdning til trolddom. Hans holdninger blev bakket op af både Siegfried Friis Dverig, Peder Hiort, Poul Vinding og Caspar Schøller. Med et hop på tre årtier og efter et grundigt generationsskifte blandt assessorerne, var det i 1733 Michael Fjeldsted, Christian von Støcken og den erfarne Caspar Bartholin, der satte tonen for håndteringen af Jens Jørgensens djævlforskrivelse. I den korte votering i 1738 imod Anna Maria Nielsdatter var det Hans Ursin og Poul Boson, der dikterede, at sagen skulle hjemvises, mens det samme år imod Anne Nielsdatter var justitarius Didrik Sechman, som fik overtaget styringen, og sat sagen til hjemvisning. Slutteligt i 1741 blev Hans Ursin og Poul Eggers den yngres indlæg toneangivende for, at præsten Daniel Johansen Fridenreich blev frifundet og Anna Maria Nielsdatter igen sendt tilbage til sit værneting for at blive idømt en straf for sin ugudelig troldesmørelse.

Kernen i denne afhandling har været at forstå et af facetterne de danske trolddomsprocessers afslutning ved at klarlægge den øverste retsinstans håndtering af trolddom. Ved at foretage en komparativ, kronologisk analyse af de 11 trolddomsrelaterede sager har afhandlingen bidraget med at klarlægge en rød tråd igennem 77 års trolddomsforståelse ved den dømmende elite. De sene trolddomsprocessers håndtering hos Højesteret bar i hele perioden præg af, at assessorerne var præget af en selvscenesættelse som en intellektuelt overlegen elite, der funderede sine domsafsigelser i lov og korrekt procedure. Selvom de ofte afveg fra den nedskrevne strafudmåling, så var deres eget selvbillede stærkest: med lov skal land bygges. Det havde været idealbilledet siden sætningen blev nedskrevet i Jyske Lov i 1241, og 500 år senere stod det stadig centralt i dommerstandens bevidsthed. Dette udmøntede sig også i en stadig stærkere og mere markant afstandtagen fra den gemene almue i løbet af afhandlingens undersøgelsesperiode. Fortællingen om den kloge elite overfor de dumme bønder tiltog, og blev et vigtigt element i dekonstruktionen af trolddom. Det blev en historie om ”dem” og ”os”, hvori trolddoms(over)troen blot var et af mange punkter, hvorpå den øverste elite søgte at skille sig fra den brede befolkning. Dette kom til at påvirke trolddomshistorien i mange år efterfølgende, hvor en fremherskende idé om, at man havde forfulgt folk for trolddom med rod i dumhed har domineret langt de flestes fortællingsmæssige forståelse af, hvorfor der blev brændt hekse.

Trolddom var igennem alle sagerne en juridisk stadfæstet forbrydelse. Dette ændrede sig ikke. Men karakteren for trolddom blev ændret, og blev dekonstrueret ud i andre former, hvoraf det mest

håndgribelige aspekt var gudsbespottelsen. Den apokalyptiske verdensforståelse, hvor kampen stod imellem Gud og Djævelen med mennesket i midten, var ikke forsvundet. Den havde skiftet arena. Kampen foregik ikke længere ude i den virkelige verden, og forståelsen af Djævelen, ”som for omkring som en brølende løve” var ikke længere tiltænkt en materiel forståelse. Løgnens fader lå stadig på spring, men det var for at korrumpere tankerne. I takt med overgangen fra ortodoksi til pietisme blev den øverste dommerstand ikke mindre religiøse – snarere tværtimod. Deres inderlige gudsforståelse var dyb, og dette ses også på de fortsat meget hårde domme overfor forbrydelser imod Danske Lovs sjette bog i starten af 1700-tallet. Samtidig viser assessorernes højesteretsindlæg igennem perioden også, at der ikke var én fælles forestilling om, hvad trolddom var, og hvad det kunne. Igennem samtlige af sagerne diskuterede og forhandlede assessorerne med hinanden om, hvad hver enkelt sags trolddomsfortælling var. Igennem voteringsprotokollerne har det dermed været muligt at belyse disse forskellige argumenter og syn på forbrydelsen trolddom, og på hvilke delelementer, som den blev dekonstrueret ud i. Det andet fremtrædende aspekt var ærekrænkelsen, som stod i kontrast til gudsbespottelsen.

Højesteretsassessorerne respektive personlige tro på trolddom var ikke lige så væsentlig som deres fælles selviscenesættelse som intellektuel, lærd elite. Det officielle ry og rygte, som en overlegen retsstat, var det essentielle, og de intellektuelle assessorernes lovbundenhed suveræn. Ganske som det performativt var blevet iscenesat i det hyldestdigt, som Ahasvérus Bartholin havde forfattet til Højesterets ære i 1684:

Se rettens høje mænd, hvor de til hobe træde
til kongeretten op i rettens høje sæde:
der granskes sager ud og falder rigtig dom,
der er lovkroge ej, hvor rænker finder rum.
Om hver og en jurist i verden ville komme,
de ej kan vrage dog et ord i disse domme.
Der ligger kongens lov, hvor det til prikke står,
som udenlands jurist må søge mange år.⁸⁷⁰

⁸⁷⁰ Ahasvérus Bartholin, 1684. *Dagligliv i Danmark : 1720-1790 : nyttige kundskaber og honnet ambition*, s. 265.

Resumé – dansk

Denne afhandling undersøger, hvordan trolddom blev behandlet i den danske Højesteret i perioden 1664-1741. Gennem en analyse af voteringsprotokollerne fra de trolddomsrelaterede sager, som indkom for Højesteret i perioden, undersøges hvordan trolddom blev italesat, hvilke argumenter for og imod eksistensen af trolddom som blev præsenteret, samt hvilke af assessorerne som var toneangivne i behandlingen af trolddom som forbrydelse.

Kildematerialet er primært baseret på højesterets voteringsprotokoller, men også stævnings- og dombøger inkluderes. I afhandlingen analyseres 11 sager. Voteringsprotokollerne var ikke tiltænkt som dokumenter rettet mod offentligheden, om end de var tilgængelige internt, og de forskellige assessorers argumentation giver derved også et indblik i den *sensemaking*, der foregik i processen og forhandling om en fælles fortælling om trolddom, som fandt sted igennem voteringerne. Ydermere giver voteringerne også et indblik i hvilken *selviscenesættelse*, som assessorerne skrev den øverste lærde elite ind i.

Disse udtryk er en del af afhandlingens teoretiske grundlag. Afhandlingen har trukket inspiration flere steder fra. Først og fremmest bruges og diskuteres de forskellige trolddomsophørsteorier, der særligt fremhæver, hvordan elitens og den folkelige forestillingsverden var i opbrud og heraf følgende forestilling om en uofficiel *de facto* afskaffelse af trolddomsforfølgelse. For at få analytisk greb om denne proces, bruges særligt begreberne om selviscenesættelse, mens en fortællingsanalytisk teoretisk vinkel bruges til at undersøge hver enkelt sag.

Afhandlingens analyse er kronologisk opbygget efter de 11 højesteretssager, som danner grundlag for et komparativt case study. Den kronologiske analyse udbygges sideløbende med en aktørnær analyse, hvor assessorernes voteringer behandles. I afhandlingens analysedel er der således to spor, som er vigtige for at forstå de sene trolddomsprocesser: indledningsvis den gennemgående, ændret fortælling om trolddom og dekonstruktion af trolddomsforbrydelsen, og dernæst det aktørnære perspektiv rettet mod assessorerne. Hver af de enkelte sager besidder deres unikke trolddomsfortælling, som i en større sammenhæng var med til at ændre grundfortællingen om trolddom. Dermed opstod der en kausalitet, hvor dekonstruktionen af forbrydelsen var med til at ændre fortællingen, og den ændrede fortælling yderligere dekonstruerede forbrydelsen. Der argumenteres for, at denne cykliske påvirkning imellem fortælling og dekonstruktion styrkede en skeptisk holdning til trolddomsforbrydelsen hos højesteretsassessorerne. Dette fører til analysens besvarelse af det sidste forskningsspørgsmål.

Analysen viser, hvordan håndteringen af trolddom i Højesteret i hele perioden bar præg af, at assessorernes selviscenesættelse som en intellektuelt overlegen elite, der funderede sine domsafsigelser i lov og korrekt procedure, var dominerende. Dette fordrede en stigende afstandtagen fra almuen, som blev iscenesat som værende dum og overtroisk. Fortællingen om den kloge elite overfor de dumme bønder blev mere markant, og blev et vigtigt element i dekonstruktionen af trolddom. De endelige domskendelse blev performative i kraft af, at de stadfæstede forskellen på 'dem' og 'os' – elite og almue. Trolddoms(over)troen var bare ét af mange punkter, hvorpå den øverste elite søgte at adskille sig fra den brede befolkning, men det var medvirkende til at påvirke trolddomshistorien i mange år efterfølgende. Det fremherskende narrativ om, at man havde forfulgt folk for trolddom på grund af dumhed har domineret i senere populære og udbredte fortællinger om, hvorfor man brændte hekse.

Undersøgelsen fremhæver desuden, at den lærde elites afstandtagen til trolddom ikke havde rod i en mindre religiøs verdensforståelse. Afhandlingens undersøgelsesperiode indebærer overgangen fra ortodoksi til pietisme, men herunder blev assessorerne nærmere mere end mindre gudfrygtige. Dette afspejles blandt andet i de meget hårde domme overfor forbrydelser imod Danske Lovs sjette bog, særligt i begyndelsen af 1700-tallet.

Assessorernes højesteretsindlæg igennem perioden belyser, at der ikke var én fælles forestilling om, hvad trolddom var, og hvad det kunne.

Afhandlingen konkluderer, at for højesteretsassessorerne var behandlingen af trolddom og deres respektive personlige tro derpå eller ej, mindre vigtig end deres selviscenesættelse som intellektuel, lærd elite udadtil. Det officielle ry og rygte, var vægtigst. Trolddom var stadig officielt en forbrydelse, men den var blevet de facto afskaffet i den form, som Christian V havde lovgivet imod i 1617-forordningen. Igennem de skiftende voteringer og med påvirkning udefra var trolddom blevet dekonstrueret, så gudsbespottelse, forvoldelse af skade og ærekrænkelse fremadrettet blev retsforfulgt adskilt.

Abstract - English

This dissertation examines how witchcraft was dealt with at the Danish Supreme Court during 1664-1741. Through an analysis of the voting protocols from the witchcraft-related cases submitted to the Supreme Court during the period, it is examined how witchcraft was articulated, which arguments for and against the existence of witchcraft were presented, and which of the assessors were key in the treatment of witchcraft as a crime.

The source material is primarily based on the Supreme Court's voting protocols, but the writ of summons and the judgment books are also included. The dissertation analyses 11 cases. The voting protocols were not intended as documents aimed at the public, although they were available internally, and the various assessors' argumentation thus provides an insight into the *sensemaking* that took place in the process and the negotiation of a common narrative about witchcraft through the voting. Furthermore, the votes also provide an insight into what *self-narrative* the assessors conducted for the top learned elite.

These expressions are part of the theoretical groundwork of the dissertation, which has drawn inspiration from several places. First and foremost, the various theories of the decline of witchcraft are used and discussed, highlighting how the elite and the popular mentality were in disarray and the consequent notion of an unofficial *de facto* abolition of witchcraft persecution. To gain an analytical grasp of this process, the concepts of self-narrative are used, while a narrative-analytical theoretical angle is used to examine each individual case.

The analysis of the dissertation is chronologically structured through the 11 Supreme Court cases, which form the basis for a comparative case study. The chronological analysis is expanded in parallel with a close actor analysis, where the assessors' votes are processed. In the analysis part of the dissertation, there are thus two tracks that are important in understanding the late witchcraft trials: initially the general, changed narrative of witchcraft and the deconstruction of the witchcraft as a crime, and subsequently the actor-oriented perspective directed at the assessors. Each of the individual cases possessed their own unique narrative of witchcraft, which in a larger context helped to change the basic narrative of witchcraft. Thus, a causality arose in which the deconstruction of the crime helped to change the narrative, and the changed narrative further deconstructed the crime. It is argued that this cyclical influence between narrative and deconstruction reinforced a sceptical attitude towards the crime of witchcraft among the Supreme Court assessors. This leads to the analysis answering the last research question.

The analysis shows how the handling of witchcraft in the Supreme Court throughout the period was characterised by the assessors' self-narrative as an intellectually superior elite, which based its judgments in law and proper procedure. This view was dominant amongst them. This required an increasing distancing from the common people, who were staged as being uneducated and superstitious. The narrative of the wise elite opposed to the stupid peasants became more tangible and an important element in the deconstruction of witchcraft. The final verdicts became performative by affirming the difference between 'us' and 'them' – the elite and the commoners. The (superstitious) belief in witchcraft was just one of many points on which the upper elite sought to differentiate itself from the general populace, but it was instrumental in influencing the history of witchcraft for many years afterwards. The prevailing narrative that people had been persecuted for witchcraft because of stupidity has dominated in later popular and widespread tales of why witches were burned.

The study also highlights that the scholarly elite's distancing from witchcraft was not rooted in a less religious worldview. The study period of the dissertation involves the transition from orthodoxy to pietism, and the assessors became more rather than less godly. This is reflected, among other things, in the very harsh convictions for crimes against the sixth book of Danish law, especially in the early 18th century.

The assessors' Supreme Court speeches throughout the period shed light on the fact that there was no single common notion of what witchcraft was and what it could do.

The dissertation concludes that for the Supreme Court assessors, the treatment of witchcraft, and their respective personal beliefs in it or not, was less important than their self-narrative as an intellectual, learned elite outwardly. The official rumour and reputation were more important than personal beliefs. Witchcraft was still officially a crime, but it had been de facto abolished in the form that Christian IV had legislated against in the 1617 ordinance. Through the shifting votes and with outside influence, witchcraft had been deconstructed, so that blasphemy, causing harm and defamation in the future were prosecuted separately.

Litteraturliste

Literatur og trykte kilder

- "The American Dictionary of Criminal Justice: Key Terms and Major Court Cases, 3d ed." 161. Portland: Ringgold, Inc, 2005.
- Andersen, Bjørn. *Kong Christian den Femtis Danske Lov 1683: Ved justitsministeriets foranstaltning udgivet paa grundlag af den af dr. Jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911 - digital udgave*. Søborg: G. E. C. Gads forlag, 2003. 1683.
- Ankarloo, Bengt. "Trolldomsprocesserna i Sverige." Nordiska Bokhandeln, 1971.
- Ankarloo, Bengt, Stuart Clark, E. William Monter, og ProQuest. *Witchcraft and magic in Europe: the period of the witch trials*. Vol. 4, London: Athlone, 2002.
- Appel, Charlotte. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, 1-2*. Det kongelige bibliotek museum tusculanums forlag, 2001.
- Appel, Charlotte, og Morten Fink-Jensen. *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*. Højbjerg: Hovedland, 2009.
- . *Religious reading in the Lutheran north: studies in early modern Scandinavian book culture*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Pub, 2011.
- Appel, Hans Henrik. *Tinget, magten og æren: studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Vol. 219, Odense: Odense Universitetsforlag, 1999.
- "arkivdk." <https://arkiv.dk/>.
- Bagge, Povl, Jep Lauesen Frost, og Bernt Hjejle. *Højesteret 1661-1961*. København Gad, 1961.
- Barry, Jonathan, og Owen Davies. *Palgrave Advances in Witchcraft Historiography*. London: Palgrave Macmillan UK, 2007.
- Behringer, Wolfgang. "Witches and witch-hunts: a global history." xxi-xxi, 2004.
- Bekker, Balthasar. *Die bezauberte Welt : oder, Eine gründliche Untersuchung des allgemeinen Aberglaubens, Betreffend, die Art und das Vermögen, Gewalt und Wirckung des Satans und der bösen Geister über den Menschen : und was diese durch derselben Krafft und Gemeinschaft thun*. Aus dem Holländischen nach der letzten vom Authore vermehrten Edition in die Deutsche Sprache übersetzt Amsterdam: Dahlen, 1693.
- Bibliotek, Det Kongelige. *Arne Magnusson 1663-1963*. København 1963.
- Birkelund, Merete. *Troldkvinden og hendes anklagere : danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede med et bilag om processerne i Østjylland*. Arusia - historiske skrifter, 3. Århus: Arusia - Historiske Skrifter, 1983.
- Bonderup, Gerda. "Enevælden 1660-1849." (2012).
- Bramming, Torben. *Heksene og den perfekte hofmand : Albert Skeel og den magisk-religiøse renæssance*. 1. udgave Kbh.: Kristeligt Dagblad, 2021.
- Bregnsbo, Michael. "Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750. Forlaget Hovedland, 2009." *Historisk Tidsskrift*.
- . *Folk skriver til kongen : supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet : en kildestudie i Danske Kancelis supplikprotokoller*. Kbh.: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1997.
- Bricka, C. F. *Dansk biografisk Lexikon: Tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814*. Kjøbenhavn: Gyldendal, 1887.
- Briggs, Robin. "Witchcraft and the Local Communities: The Rhine-Moselle Region." i *The Oxford handbook of witchcraft in Early Modern Europe and colonial America*, redigeret af Brian P. Levack. Oxford: Oxford University Press, 2013.

- Brimnes, Niels. "Konstruktion og kontekst - Konstruktivistisk historieskrivning mellem beskrivelse og forklaring." i *Historiefagets teoretiske udfordring*, redigeret af Per H. Hansen og Nevers Jeppe, 53-66. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2004.
- Brunsmann, Johan. *Køge Huskors*. Edited by Anders Bæksted. Vol. nr. 61, København: Munksgaard, 1953.
- Brunsmann, Johan, Christian bogtrykker forlægger boghandler København Wering, Christian forlægger boghandler København Gertsen, Anne Giøe, og Karen Brahe. *Et Forfærdeligt Huus-Kaars: Eller en Sandferdig Beretning om en Gruelig Fristelse aff Dieffvelen som tuende Fromme oc Gudfryctige Æctefolck i Kiøge for nogen rum tid siden haffver været plagede med*. København Paa hans egen oc Christian Geertsøns Boghandler ved Høybro deris bekostning, 1674.
- Bæksted, Anders. *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 1*. Danmarks folkeminder, 69. Munksgaard, 1959.
- . *Besættelsen i Tisted 1696-98. bind 2*. Danmarks folkeminder, 70. Munksgaard, 1960.
- Cameron, Euan. *Enchanted Europe: superstition, reason, and religion, 1250-1750*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Cederstrom, Amber R. "Of Milk and Men: Normative Masculinity in Scandinavian Milk-Witch Legends." *Journal of folklore research* 58, nr. 2 (2021): 1-29.
- Chr. V. Johansen, Jens. "Tavshed er guld. En historiografisk oversigt over amerikansk og europæisk heksetros-forskning 1966-1981." *Historisk Tidsskrift* (1982).
- Christensen, Andres Wulff Vissing. "Enevældens gejstlige embedsmænd: Aktører, arenaer og agendaer i Sjællands stift, ca. 1700-1750." monografi, Aarnus Universitet, 2021.
- Christensen, Jens Peter, John Erichsen, og Ditlev Tamm. *The Supreme Court of Denmark*. Kbh: DJØF, 2015.
- Christensen, Peter M. M. "Matthias Moth : embedsmand, heksedommer, leksikograf og landligger i Søllerød." *Søllerødbogen* 1997, nr. 1997 (1997): 7-62.
- Clark, Stuart. *Thinking with demons: the idea of witchcraft in early modern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1999. doi:10.1093/acprof:oso/9780198208082.001.0001.
- Coutelle, Antoine, Sarah Ferber, Antoine Follain, Carlo Ginzburg, Franck Mercier, Georg Modestin, William Monter, Maryse Simon, og Rita Voltmer. *La sorcellerie et la ville*. Edited by Antoine Follain og Maryse Simon. Presses universitaires de Strasbourg, 2018.
- Crull, Jodocus. *Denmark vindicated: being an answer to a late treatise called, an Account of Denmark, as it was, in the year 1692 sent from a gentleman in the country, to his friend in London*. London 1694.
- Dagligliv i Danmark : 1720-1790 : nyttige kundskaber og honnet ambition*. 2. udgave (fotografisk optryk) Kbh.: Nyt Nordisk Forlag, 1982.
- "Dansk biografisk leksikon." <https://biografiskeleksikon.lex.dk/>.
- Dansk identitetshistorie. 1 : Fædreland og modersmål, 1536-1789*. København: C.A. Reitzel, 1991.
- Davies, Owen. *The Oxford illustrated history of witchcraft and magic*. First New York, NY, United States of America; Oxford, United Kingdom;: Oxford University Press, 2017.
- . "Urbanization and the Decline of Witchcraft: An Examination of London." *Journal of Social History* 30, nr. 3 (1997): 597-617.
- Davis, N.Z. *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-century France*. Stanford University Press, 1987.
- Davis, Natalie Zemon. *Historien om Martin Guerre*. København: Akademisk, 2001.
- de Blécourt, Willem. "Contested Knowledge: A Historical Anthropologist's Approach to European Witchcraft." 1-22. Cham: Springer International Publishing, 2017.
- "Den Store Danske." <https://denstoredanske.lex.dk/>.

- Dillinger, Johannes. *"Evil people": a comparative study of witch hunts in Swabian Austria and the Electorate of Trier*. Charlottesville: University of Virginia Press, 2009.
- . *The Routledge History of Witchcraft*. Taylor and Francis, 2019.
- Durrant, Jonathan B. "Bamberg Witch Trials." i *Historical dictionary of witchcraft*, 32-33: Scarecrow Press, 2012.
- Easlea, B. *Witch Hunting, Magic, and the New Philosophy: An Introduction to Debates of the Scientific Revolution, 1450-1750*. Harvester Press, 1980.
- Eaton, Scott. *John Stearne's confirmation and discovery of witchcraft: text, context and afterlife*. New York: Routledge, 2020.
- Elleby, Maria Østerby. "Billed i kontekst: Fra overtro til oplysning." *TEMP* 23 (2021): 196-200.
- . "La grande tyrannie et le terrible pouvoir du diable sur certaines femmes de Thisted: Le dernier cas de possession démoniaque au Danemark (1696-1699)." *Source(s): Arts, Civilisation et Histoire de l'Europe* 16 (2021): 93-107.
- Elleby, Maria Østerby, og Louise Nyholm Kallestrup. "Anmeldelse af Heksene og den perfekte Hofmand af Torben Bramming." *historie-online.dk* (2021).
- En Forskrivning til Satan 1732 : en fredericiansk Latinskoleelevs Skæbne*. Kolding 1910.
- Fink-Jensen, Morten. *Fornuften under troens lydighed: naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2004.
- . "Medicine, Natural Philosophy, and the Influence of Melanchthon in Reformation Denmark and Norway." *Bulletin of the history of medicine* 80, nr. 3 (2006): 439-64.
- Fink-Jensen, Morten, og Danmarkshistorier. *Den danske reformation*. 1. udgave Vol. 29, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020.
- Floto, Inga. *Dødsstraffens kulturhistorie: Ritualer og metoder 1600-2000*. Vol. Bd. 1, København: Museum Tusculanums Forlag, 2001.
- Frisk Jensen, Mette. *Korruption og embedsetik: danske embedsmænds korruption i perioden 1800 til 1866*. Vol. 449, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2013.
- Gaskill, Malcolm. "Witchcraft and Evidence in Early Modern England." *Past & Present* 198 (2008).
- . "Witchcraft Trials in England." i *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*: Oxford University Press, 2013.
- . *Witchfinders: A Seventeenth-Century English Tragedy*. Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Gibson, Marion. *Imagining the Pagan Past: Gods and Goddesses in Literature and History since the Dark Ages*. Taylor and Francis, 2013.
- Ginzburg, Carlo. *Threads and traces: true, false, fictive*. 1 Berkeley: University of California Press, 2012.
- Gjedsted, Hans. *Aalborg rådstuebog 1604-1715 : Hans Gjedsteds uddrag*. Ole Færch, 2020. <https://www.ferch.dk/onewebmedia/Aalborg%20r%C3%A5dstuebog%201604-1715.pdf>.
- Goodare, Julian. *The European witch-hunt*. London: Routledge, 2016.
- . *Scottish Witches and Witch-Hunters*. Edited by Goodare Julian og Julian Goodare. London: Palgrave Macmillan UK, 2013.
- Goodare, Julian, Rita Voltmer, og Liv Helene Willumsen. *Demonology and Witch-Hunting in Early Modern Europe*. Milton: Taylor and Francis, 2020.
- Greenblatt, Stephen Jay. *Renaissance self-fashioning: From More to Shakespeare*. Chicago, Ill: University of Chicago Press, 1980.
- Grønlund, David, og Kirsten Agerbæk. *Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker*. 2.udg. Ribe: Historisk samfund for Ribe amt, 1973.
- Hagen, Rune Blix. "Ingen udediske mennesker skal stå til troende» - Lagmannsdømming i nordnorske trolldomssaker 1647–1680." *Heimen (Oslo, Norway)*, nr. 2 (2015): 148-66.

- Hagen, Rune Blix "Katekismesangene hos Petter Dass. Norsk protestantisk demonologi på vers og rim. ." i *Efter reformationen. Rapporter til det 29. Nordiske Historikermøde*, redigeret af Poul Duedahl og Bo Poulsen Kari G. Hempel, 88-120. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2017.
- Hallager, Fr. *Magister Ole Bjørn og de besatte i Thisted*. København Dansk Sundhedstidendes Forlag, 1901.
- Hans, Knudsen. "En Vogns forargelige Smørelse paa Aagaard." *Historie/Jyske Samlinger* 2 (01/01 1916).
- Hansen, Georg. "Præsten." i *Dagligliv I Danmark : 1720-1790 : Nyttige Kundskaber Og Honnet Ambition.*, redigeret af Axel Steensberg, 1981.
- Hansen, Per H. "Making Sense of Financial Crisis and Scandal: A Danish Bank Failure in the First Era of Finance Capitalism." *Enterprise & society* 13, nr. 3 (2012): 672-706.
- Hansen, Per H., og Jeppe Nevers. *Historiefagets teoretiske udfordring*. Vol. 285, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2004.
- Helk, Vello. *Dansk-norske studierejser. 1661-1813, 1*. Odense University studies in history and social sciences, vol. 139. Odense: Odense Universitetsforlag, 1991.
- . *Dansk-norske studierejser. 1661-1813, 2 ; Matrikel over studerende i udlandet*. Odense University studies in history and social sciences, vol. 139. Odense: Odense Universitetsforlag, 1991.
- . *Dansk-norske studierejser. Fra reformationen til enevælden 1536-1660 : med en matrikel over studerende i udlandet*. Odense University studies in history and social sciences, vol. 101. Odense: Odense Universitetsforlag, 1987.
- Hemmingsen, A. "En forskrivning til Satan 1732 : en fredericiansk latinskoleelevs skæbne." *Vejle Amts årbog* 1986, nr. 1986 (1986): 122-29.
- Henderson, Lizzanne. *Witchcraft and Folk Belief in the Age of Enlightenment: Scotland, 1670-1740*. London: Palgrave Macmillan UK, 2016.
- Henningsen, Gustav. "Hekseforfølgelser." i *Dagligliv i Danmark, bind 1, 1620-1720* redigeret af Axel Steensberg: Gyldendal, 1969.
- . *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*. Herning: Skippershoved, 1991.
- . "Jens Christian V. Johansen: Da djævelen var ude. Trolddom i det 17. århundredes Danmark. Odense Universitetsforlag 1991." *Historisk Tidsskrift* (1992).
- . "Sort magi, spådomskunst og heksemishandling 1855." *Folk og kultur* (1984): 75.
- . "Trolddom og hemmelige kunster." i *Dagligliv i Danmark, bind 1, 1620-1720* 1969.
- Henningsen, Peter. *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714-66: Elitekultur og folkekultur i Danmark i det 18. århundrede*. Troense: Tåsinge Museumslaugs Forlag, 1993.
- Henningsen, Peter f, Nils Hybel, Charlotte Appel, og Alex Wittendorff. *Mentalitet & historie : om fortidige forestillingsverdener*. Ebeltoft: Skippershoved, 2002.
- Holberg, Ludvig. *Dannemarks og Norges Beskrivelse*. Kjøbenhavn: Johan Jørgen Høpfner, 1729.
- Holberg, Ludvig, Laurids Kristian Fahl, Peter Zeeberg, Henrik Andersson, Finn Gredal Jensen, Camilla Zacho Larsen, og Litteraturselskab Detø Danske Sprog- og. *Ludvig Holbergs hovedværker*. Aarhus Universitetsforlag, ~Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2016.
- "Holbergordbog: oplysningstidens sprog 1700-1750." <https://holbergordbog.dk/>.
- Holmboe, Tage. "Advokaterne." i *Højesteret 1661-1961*, redigeret af Povl; Bagge, Jep Lauesen; Frost og Bernt Hjejle. København, 1961.
- . "Betydningen for strafferetten." i *Højesteret 1661-1961, andet bind*, redigeret af Povl; Bagge, Jep Lauesen; Frost og Bernt Hjejle. København, 1961.
- Haack, O. "Om "ægte" Trolddom i Danmark i retshistorisk Belysning." *Nordisk Tidsskrift for Strafferet* 28 (1940).

- . "Om den "uægte" eller lavere Grad af Trolddom i Danmark." *Nordisk Tidsskrift for Strafferet* 28 (1940).
- Institoris, Heinrich, og Jakob Sprenger. *Malleus maleficarum*. Speyer: Peter Drach der Mittlere, 1486.
- Jacobsen, J. C. *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*. København Gad, 1971.
- Jacobsen, J. C. f. *Besættelse og Trolddom i Nibe 1686*. Gad, 1973.
- . *Danske domme i trolddomssager i øverste instans*. Gad, 1966.
- Jensen, Anton. "To hekseprocesser." i *Staten og civilisationen*, 78-81, 1984.
- Jensen, Bent, Ditlev Tamm, og Torben Tranæs. *Forbrydelse, straf og afsoning i Danmark*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2015.
- Johansen, Jens Christian V. *Da Djævelen var ude - : trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Odense University studies in history and social sciences, vol. 129. Odense: Odense Universitetsforlag, 1991.
- Jørgensen, Claus Møller. "Københavns Universitet indtil 1849." (2011).
- Kallestrup, Louise Nyholm, ; Nobel, Michael Hviid. "Trolddom i Danmark i 1500- og 1600-tallet." (2017).
- Kallestrup, Louise Nyholm. *Agents of Witchcraft in Early Modern Italy and Denmark*. London: Palgrave Macmillan UK, 2015.
- . "'Da kom den onde ånd ind i mit knæ'. En kulturhistorisk undersøgelse af djævlebesættelser i Danmark efter Reformationen." redigeret af Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud, 2010.
- . "De besmittede og de skyldige." *Religionsvidenskabeligt tidsskrift*, nr. 59 (2012): 55-72.
- . "Djævelen." i *Nattens gerninger*: Gad, 2015.
- . "'He Promised Her So Many Things': Witches, Sabbats, and Devils in Early Modern Denmark." redigeret af Julian Goodare, Rita Voltmer og Liv Helene Willumsen: Routledge, 2020.
- . *I pagt med djævelen : trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter reformationen*. Frederiksberg: Anis, 2009.
- . "The Infected and the Guilty: On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark." 233-54. Cham: Springer International Publishing, 2017.
- . "Knowing Satan from God: Demonic Possession, Witchcraft, and the Lutheran Orthodox Church in Early Modern Denmark." *Magic, Ritual, and Witchcraft* 6, nr. 2 (2011): pp. 163-82.
- . "When Hell Became Too Small: Constructing Witchcraft in Post-Reformation Denmark." redigeret af Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup og Claus Bundgård Christensen, 19-37: Routledge, 2018.
- Kallestrup, Louise Nyholm, og Danmarkshistorier. *Heksejagt*. Vol. 38, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020.
- Kallestrup, Louise Nyholm, og Raisa Maria Toivo. *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe: Heresy, Magic and Witchcraft*. Cham: Palgrave, 2017.
- Klaniczay, Gábor, og Éva Pócs. *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. Cham: Springer International Publishing, 2017.
- Klassisk og moderne samfundsteori*. oversat af Hans Chr Fink. 5. udgave Kbh.: Hans Reitzel, 2013.
- Knudsen, Hans. "En Vogns forargelige Smørelse paa Aagaard." *Historie/Jyske Samlinger* (1916).
- Knutsen, G. W. "The decline and end of witchcraft trials in Scandinavia." *Historisk tidsskrift* 84, nr. 4 (2005): 593-93.
- Knutsen, Gunnar W. "Trolddomsprocessenes opphør i Skandinavia." *Historisk tidsskrift* 84, nr. 4 (2005): 593-611.

- Knutsen, Gunnar W. . *Trolldomsprosessene på Østlandet: En kulturhistorisk undersøkelse*. Oslo: Tingbokprosjektet 1998.
- Koefoed, Nina. "Det juridiske system 1660-1849." (2012).
- Koefoed, Nina Javette. "Den gode kristne og den gode borger." i *Religion som forklaring?: Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman*, redigeret af Nina Javette; Holm Koefoed, Bo Kristian; Stopa, Sasja Emilie Mathiasen: Aarhus Universitetsforlag, 2018.
- Koefoed, Nina Javette; Jensen, Mette Frisk. "Religion og oplysningstid." www.danmarkshistorien.dk: danmarkshistorien.dk, 2020.
- Kounine, Laura. *Imagining the witch : emotions, gender, and selfhood in early modern Germany*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Kounine, Laura, og Michael Ostling. *Emotions in the History of Witchcraft*. London: Palgrave Macmillan UK, 2016.
- Kragh-Nielsen, Niels H. *Straffet på livet: henrettelser i Danmark 1537-1892*. Kbh: Gads Forlag, 2018.
- Krogh, Tyge. *Det store natmandskomplot: en historie om 1700-tallets kriminelle underverden*. 2. udgave Kbh: Rosinante, 2018.
- . "En trold(doms)sag fra 1756: Folkets og elitens forhold til magiske forestillinger i 1700-tallet." i *Mentalitet & Historie: Om fortidige forestillingsverdener*, redigeret af Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel: Skippershoved, 2002.
- . "Kvinder i mandsklæder." *90.5 Historisk tidsskrift* (1 2013): Side 106-41.
- . *A Lutheran plague: murdering to die in the eighteenth century*. Vol. 55, Leiden;Boston;: Brill, 2012.
- . *Oplysningstiden og det magiske : henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Kbh.: Samleren, 2000.
- . "The Rise and Fall of Religious Crimes and Punishments." redigeret af Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup og Claus Bundgård Christensen, 39-56: Routledge, 2018.
- Krogh, Tyge, Louise Nyholm Kallestrup, og Claus Bundgård Christensen. *Cultural histories of crime in Denmark, 1500 to 2000*. Edited by Tyge Krogh, Louise Nyholm Kallestrup og Claus Bundgård Christensen. 1 Vol. 55, New York, NY: Routledge, 2018.
- Langen, Ulrik. *Det sorteste hjerte: historien om et dybt fald i enevældens København*. Kbh: Politikens Forlag, 2012.
- Levack, Brian P. *The witch-hunt in early modern Europe*. Fourth London: Routledge, 2016.
- Lindgaard, Louise Hauberg. "'Din onde ånd og slemme Djævel, hvad gør du i det uskyldige barn?' - Børns rolle i de danske hekseprocesser." *Levende viden, kulturhistorisk årbog for Esbjerg-Ribe- Fanøområdet* 7 (2019): 18.
- Lorenz, Sönke, Dieter Bauer, og Gerald Maier. *Das Ende der Hexenverfolgung*. Vol. 1, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995.
- Løgstrup, Birgit "Den ældre enevælde, 1660-1784." Aarhus Universitet, <https://danmarkshistorien.dk/perioder/den-aeldre-enevaelde-1660-1784/>.
- Macfarlane, Alan. *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A regional and comparative study*. London: Routledge and Kegan Paul, 1970.
- Machielsen, Johannes M. *The science of demons: early modern authors facing witchcraft and the devil*. Abingdon, Oxon;New York, NY;: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020.
- Magnussen, Anne. "Fortællingsanalyse for historikere." *TEMP* nr 17 (2018): 5-26.
- Magnusson, Arne. *Kort og sandfærdig Beretning om den vidtudraabte Besættelse udi Thisted: Til alles Efterretning af Original-Akter og troværdige Dokumenter uddragen og sammenskreven*. 1700.

- Matthiessen, Hugo. *Bøddel og galgefugl et kulturhistorisk forsøg*. Denmark Gldendalske Boghandel Nordisk, 1910, 1910.
- . *De Kagstrøgne*. København: Gyldendal, 1919.
- Midelfort, H.C.E. *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562-1684: The Social and Intellectual Foundations*. Stanford University Press, 1972.
- Millar, Charlotte-Rose. *Witchcraft, the devil, and emotions in early modern England*. 1 London: Routledge, 2017. doi:10.4324/9781315547015.
- Mitchell, Stephen. "Heresy and Heterodoxy in Medieval Scandinavia." 35-56. Cham: Springer International Publishing, 2017.
- Molesworth, Robert. "An account of Denmark, as it was in the year 1692." (1694).
- Moth, Matthias. "Moths ordbog: Historisk ordbog ca. 1700." <https://mothsordbog.dk/>.
- Muchembled, Robert. *Popular culture and elite culture in France 1400-1750*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1985.
- . "Sorcières du Cambresis aux XVIème et XVIIème siècles." *Revue du Nord* 61, nr. 240 (1979): 211-12.
- Murray, Margaret Alice. *The witch-cult in western Europe; a study in anthropology, by Margaret Alice Murray*. England: Clarendon Press, 1921, 1921.
- Møller, John M. *Historiske oplysninger om Verninge Sogn*. Odense 1916.
- Nissen, Nanna Eva. "Djævelforskrivelser – mellem trolddomsparagraffer og melankolske griller." *TEOL-information* (2019).
- Nünning, Ansgar. "Travelling Concepts for the Study of Culture." i *Narrativist Approaches and Narratological Concepts for the Study of Culture*, redigeret af Neumann Birgit og Nünning Ansgar, 145-84: De Gruyter, 2012.
- Nünning, Vera, Birgit Neumann, og Ansgar Nünning. *Cultural Ways of Worldmaking: Media and Narratives*. 1. Aufl. Vol. 1, Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH Co.KG, 2010.
- Ohrvik, Ane. *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway: Conceptualizing Knowledge*. London: Palgrave Macmillan UK, 2018.
- Olden-Jørgensen, Sebastian. *Svenskekrigene*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2018.
- "Ordbog over det danske sprog: Historisk ordbog 1700-1950." <https://ordnet.dk/ods>.
- The Oxford handbook of witchcraft in Early Modern Europe and colonial America*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Pedersen, Maria Nørby. "Arbejdstitel: Forsorg for de fattige i danmark 1521-17??": Aarhus Universitet, 2021.
- Pihlajamäki, Heikki. "'Swimming the Witch, Pricking for the Devil's Mark': Ordeals in the Early Modern Witchcraft Trials." *Journal of legal history* 21, nr. 2 (2000): 35-58.
- Pontoppidan, Erik, og Jørgen Olrik. *Fejekost til at udfeje den gamle Surdejg eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme. 1736*. Vol. 27, København: Det Schønbergske Forlag, 1923.
- Purkiss, Diane. *The witch in history: early modern and twentieth-century representations*. Repr. London: Routledge, 1997. doi:10.4324/9780203359723.
- Robisheaux, Thomas. "The German Witch Trials." i *The Oxford handbook of witchcraft in Early Modern Europe and colonial America*, redigeret af Brian P. Levack. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Roper, Lyndal. "Beyond Discourse Theory." *Women's history review* 19, nr. 2 (2010): 307-19.
- . *Witch craze: terror and fantasy in baroque Germany*. New Haven, Conn: Yale University Press, 2006.
- Rowlands, Alison. *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*. London: Palgrave Macmillan UK, 2009.

- Rønkilde, Jette Bendixen. "Gudstjeneste i Danmark efter reformationen." (2017).
- Safley, Thomas Max. "Business Failure and Civil Scandal in Early Modern Europe." *Business history review* 83, nr. 1 (2009): 35-60.
- Schulte, Rolf. *Man as Witch: Male Witches in Central Europe*. London: Palgrave Macmillan UK, 2009.
- Secher, V. A. *Corpus constitutionum Daniæ : Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660*. 6 vols. Vol. 2, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie., 1889-90.
- Sejr, Valdemar. *Jyske Lov*. Vordingborg 1241.
- Sharpe, James. "Witch Hunts in Britain." redigeret af Johannes Dillinger, 145-59: Routledge, 2020.
- Simon, Maryse. "Les métamorphoses diaboliques." Presses universitaires de Strasbourg, 2013.
- . "The Risk of Being Burned Alive. Was It Possible to Escape from Being Sentenced for Witchcraft in Europe in the 16th and 17th Centuries?". *Revue des sciences sociales (Strasbourg)*, nr. 38 (2007).
- . "Witch Hunts in France." redigeret af Johannes Dillinger, 125-33: Routledge, 2020.
- Skovbo, Martin "Fra Hekseprocessernes Tid." i *Årbog for Odense og Assens Amter 1925*, 1925.
- Skaar, Anne-Sofie Schjøtner. "En retshistorisk komparasjon av trolldomsprosessene i Mora (1669) og Rendalen (1670-74)." 2019.
- Sneddon, Andrew. *Witchcraft and Magic in Ireland*. London: Palgrave Macmillan UK, 2015.
- Somers, Margaret R. "The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach." *Theory and society* 23, nr. 5 (1994): 605-49.
- Steensberg, Axel. "Omgangsskikke." i *Dagliv i Danmark, bind I, 1620-1720*, redigeret af Axel Steensberg: Gyldendal, 1969.
- Stenfeldt, Niels. "En Historie om Mosegrisene paa Fejø 1664—65." *Lolland-Falsters historiske Samfund Aarbog XXI* (1933): 11.
- . *Træk af livet på Fejø i svundne tider*. S.L.: Lolland-Falsters Historiske Samfund, 1957-61. 1961. 1931.
- Sørensen, Mette Nybye. "Den lutherske ortodoksi i skole og hjem i 1600- og 1700-tallet." (2011).
- Sörlin, Per. "'Wicked art': Witchcraft and magic trials in southern Sweden, 1635-1754." Brill, 1999.
- . "Witchcraft in Scandinavia." redigeret af Johannes Dillinger, 160-70: Routledge, 2020.
- Tamm, Ditlev. *Dansk retshistorie*. 2. udgave, 2. oplag Kbh.: Jurist- og Økonomforbundet, 1996.
- . *Juraens 100 bedste historier: rettens kulturhistorie fra middelalderen til i dag*. Kbh: Gyldendal, 2016.
- . *Retshistorie*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1990.
- Thomas, Keith. *Religion and the decline of magic*. New York: Charles Scribner's Sons, 1971.
- Thurston, Robert W. "The Salem Witch Hunt." i *The Routledge History of Witchcraft*, redigeret af Johannes Dillinger. London: Routledge, 2019.
- "Tings Vidner, Proces og Dom Slutning imod Presten og Meenige Indbyggere paa Fæø for Troldom og deslige Ting som de var Beskyldt for." i *NKS, 727, 4°, 192*: Det Kongelige Bibliotek, 1665.
- "Trolldomsprosessen i Rendalen." Oslo Universitet, <https://www.norgeshistorie.no/kilder/enevelde/K1220-Trolldomsprosessen-i-Rendalen.html>.
- Valentin, Emilie Luther. "Feelings of Imprisonment [upubliseret Ph.D.-afhandling]." 2022.
- Vedel, Sophus. *Den dansk-norske Høiesterets historie under enevælden fra 1661 indtil 1790*. Af Sophus Vedel. Denmark Gyldendalske boghandels forlag (F. Hegel & søn) 1888, 1888.
- Voltmer, Rita. "The Witch Trials." i *The Oxford Illustrated History of Witchcraft and Magi*, redigeret af Owen Davies. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Wittendorff, Alex. *Rejsen mod virkeligheden : den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden*. Kbh.: Aschehoug, 1986.

- . "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark." *Historisk Tidsskrift* 1 (1992): 1.
- Wolff, Odin. *Greve Peder Griffenfelds levnet. Et bidrag til Danmarks historie under konge Christian den Femte. Af professor og dr. Odin Wolff*. Denmark: Trykt paa forfatterens forlag hos E. M. Cohens enke, 1820, 1820.
- Zika, Charles. *The appearance of witchcraft: print and visual culture in sixteenth-century Europe*. London: Routledge, 2009.

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Højesteret

Højesterets Stævningsbog (1662 - 1800).

Højesterets Dombog (1662 - 1950).

Højesterets voteringsprotokol (1661 - 1939).

Højesterets voteringsprotokol *norske domme* (1661 - 1939).

Danske Kancelli

Sjællandske tegnelser (1660-1771).

Overhoffretten Norge

Overhoffretten, ekstraktprotokoll nr. 238, 1671-74. S. 121a og b.

Bornholmske Tingbøger

Nørre Herreds Tingbog (1691-1697).

Det Kongelige Bibliotek

"Tings Vidner, Proces og Dom Slutning imod Presten og Meenige Indbyggere paa Fæø for Troldom og deslige Ting som de var Beskyldt for." i NKS, 727, 4°, 192, 1665.

Poul Vindings rejsedagbog – "Itinerarium Pauli Vindingii apud exteros degentis 1677-81" i NKS, 2158, 4°, 1677.

Bilag

Bilag 1: Lovuddrag

Københavnske Reces af 6.12.1547

Art.8: Udæske mand må ingen mand vidne til skade.

Item skal ej heller nogen udæske menneske eller nogle andre, som forvunden er for nogen uærlig sag tyve, forrædere, troldkarle eller troldkvinder stå til troende enten udi vidnesbyrd eller udi andre måde, i hvad de ville sige eller vidne på nogen.

Art.17: Ingen skal pinligt forhøres, førend han er dømt.

Item skal ingen pinligt forhøres, uden den er tilforn lovligt forvunden til døde for nogen ugerning.

Kalundborgske Reces af 21.11.1576

Art.8: Hvorledes holdes skal, når kirkenævn oversværgen nogen trolddomssager. Og eftersom vi have bemærket, hvorledes at når kirkenævn og andre, som pleje at sværge om trolddomssager, opkræves og sværge nogen, som beskyldes for slig misgerninger, til ilden, da er det tit og ofte blevet befundet, at de, som så er blevet oversvoret og ret, have været uskyldige, da på det at ingen i så måde skulle overiledes eller uskyldigt tages af dage, før end endelige dom er gangen, ville vi, at al tid herefter så dermed holde skal, at når kirkenævn haver oversvoret nogen, som for trolddomssager er anklaget, da skal den, som oversvoret er, ikke straks rettes, men blive besiddende, til så længe sagen indstævnes til landstinget, og landsdommerne da at dømme derpå og enten dømme forskrevne kirkenævn ved magt eller fæld at være, og dersom dens slægt og venner, som oversvoret bliver, ikke ville stævne sagen til landsting og tage dom, da skal det stande den anden part åben for at stævne og tage endelige dom efter, som foreskrevet står. Dog skal den, som oversværges, ikke aflives, før dom er gået til landsting, som før er rørt.

Forordning af 12.10.1617

Om Troldfolk og deres medvidere.

Eftersom daglig erfaring giver til kende, at nogle hemmelige kunster, som er signen, manen, målen, karakterer eller malen, vise igen, visse dage i ugens udvælgelse etc., fast finder sted og holdes for ligegyldigt og tilladt af den årsag, at de menes at komme mennesker og fæ til gavn og helbrede, og også fordi der under tiden bruges og misbruges nogle bestemte Guds ord, uanset at sådanne kunster af Gud den almægtigste strengt forbudte er, som de menneskerne fra Gud og af ham forordnede

naturlige hjælp og medicin til djævelen og hemmelige, unaturlige råd og middel henvender og bortfører. Derforuden findes førskrevne kunster fast at være alle troldfolks første alfabet, og til trolddoms onde og ulykkelig gerning er ret ophav og begyndelse. Da på det sådan Guds fortørnelse og vederstyggelighed med Guds hjælp kunne standses og hindres, har vi været nødsaget til at tænke på alvorlige og dertil tjenende midler og veje og derfor med vort rigsråd således herom bestemt og forordnet, så og hermed bestemmer og forordner,

1. at dersom nogen efter denne dag findes udi førskrevne kunster kyndige og erfarne at være og dem øve og bruge, da skulle de, som er af adel, stå til rette og straffes efter, som af os og vort rigsråd over dem kendt og afsagt bliver; de andre, som ikke er af adel, skal have forbrudt deres boslod og rømme alle vore riger, lande og fyrstendømmer. De, som sådanne folks medvidere er og deres råd og dåd til sig eller sine bruger eller lader bruge, skal første gang, om de er af adel, stå offentligt skrifte og have forbrudt til nærmest liggende hospital et tusinde daler; de andre skulle på samme måde stå offentligt skrifte og straffes efter deres formue; anden gang, såfremt nogen findes i samme forseelse, da skulle de, hvem som helst de er, uden al undtagelse den samme pine og straf være undergivne som dem, der kunsterne øve og erfarne udi er.

2. Hvad angår rette troldfolk, som med Djævelen forbundet haver eller med ham omgås, med dem skal forholdes efter loven og recessen; men de, som sig med sådanne folk indvikler og ved deres trolddom noget sig drister til at lade udrette, skal straffes på deres hals uden al nåde.

3. Og på det sådan vores alvorlige vilje og forordning Gud til ære des bedre kan efterkommes, da byde vi og hermed strengeligt befaler alle vore befalingsmænd og ridderskab, så og bisper, provster, præster, borgmestre, rådmænd, fogeder og alle andre, som er i øvrighedskald og bestilling, at de alle efter deres vilkår, straks de derom vidende bliver, alle dem, om hvilke denne vor forordning tilkendegiver, angiver, tiltaler og lader straffe, såfremt de selv der for ikke vil stå os til rette som de, sådanne folks medvidere er og med dem samtykke.

Danske Lov, 1683

1-5-3: Giver nogen dommere en uretfærdig dom ud, og det sker, fordi han er ikke ret undervist i sagen, eller om sagen er ham vrangt foredragen, eller om han haver det gjort af vanvittighed, da skal han igengive den, som han med sin dom uret gjort haver, hvis bevislig skade, kost og tæring, han

derpå lidt og gjort haver; kan det og bevises, at dommeren haver taget gunst, gave, vild, eller frændskab for retten, eller sagen findes så klar, at det ikke kan regnes for vanvittighed, eller vrang undervisning, da skal han derfor afsættes, og ej sidde mere i dommers sted, og bøde imod den forurettede skaden igen, være sig gods, liv, eller ære, og Kongen, hvis overbliver af hans boslod.

1-5-4: Dør nogen dommere, som for uretfærdig dom beskyldes, før end sagen til overdommeren indstævnes, eller der endelig på hans forseelse efter klar bevislighed kendt være, da svare hans arvinger skaden alene, og skal det ej være den afdødes lempe for nær, som den, der ikke kan møde, og svare for sig.

1-13-19: Intet udædisk menneske, eller nogen anden, som forvunden er for nogen uærlig sag, tyverj, forræderi, eller trolddom, skal stå til troende i vidnesbyrd, eller i andre måder, i hvad de ville sige og vidne på nogen.

1-15-1: Hvis nogen for dom og ret vedgår det, som han sigtes og beskyldes for, da må han det ej siden fragå.

1-20-1: Ingen skal pinligt forhøres, uden han tilforn er dømt til døde for nogen ugerning, med mindre det er *in crimine Majestatis* i højeste grad, hvor sagens beskaffenhed ikke lider, at den almindelige lands proces kan følges.

1-24-51: Når nogen for trolddom, eller for drab, er dømt fra sit liv til hjemting, da skal dog efter samme dom ingen eksekution ske, før end den af landsdommerne, eller overretten, bliver ved magt kendt; og dersom den beskyldte, eller hans slægt og venner, ikke vil stævne sagen til Landsting, eller Overret, da står det sagsøgeren frit for der endelig dom at tage.

6-1-7: Hvem som overbevises at have lastet Gud, eller bespottet hans hellige navn, ord og sakramenter, ham skal tungen levendes af hans mund udskæres, dernæst hans hoved afslås, og tillige med tungen sættes på en stage.

6-1-9: Befindes nogen troldmand, eller troldkvinde, at have forsvoret Gud og sin hellige dåb og kristendom, og hengivet sig til Djævelen, den bør levendes at kastes på ilden og opbrændes.

6-1-10: Hvem som bruger nogen galne indbildte kunster med forsæt at ville forgøre og skade en anden, have sin hovedlod forbrudt; og er det mandsperson, da straffes han med jern og arbejde på Bremmerholm, eller andet sådant sted, sin livs tid; er det kvindsperson, straffes i lige måde i Spindehuset.

6-1-11: End bryde de ud, eller bortløbe, straffes på deres Liv, om de kan antræffes.

6-1-12: Dersom nogen befindes med signen, manen, målen, igenvisning, visse dages udvælgelse, karakterers misbrug, at omgås, og i sådanne mistænkte kunster kyndige og forfarne at være, og dem øve og bruge, da skulle de have forbrudt deres boslod, og rømme Kongens riger og lande.

6-1-13: De, som er sådanne folks medvidere, og deres råd og kunster til sig, eller andre, bruge, eller bruge lade, skulle første gang stå åbenbare skrifte, og give til næste hospital to tusinde lod sølv, om de middel dertil have, ellers efter deres yderste formue. Befindes nogen anden gang i samme forseelse, da straffes den ligesom de, der sådan ugudelighed og dårskab øve.

6-21-6: Kalder mand anden tyv, horesøn, forræder, eller andre ukvemsord; Er han ved sin fulde lavalder, da bliver han selv den samme mand, medmindre han den anden sådan gerning skellige overbevise kan. Er han mindreårig, miste sin hud.

6-21-8: Overbevises nogen at have skrevet, eller opslaget, skandskrifter og paskviller på ærlige folk, og haver ikke været sit navn bekendt, da bør han at miste sin ære, og gå i jern sin livs tid på Holmen, eller anden steds; er det på øvrigheden, miste sin hals.

Fra Danmarks og Norges Kirke-Ritual, 1685

VI. Capitel, III. Artikel: Bliver præsten kaldet til nogen, som holdes for at være besat, eller i anden måde plages af Djævelen, da må han ingenlunde afslå det; men bør, efter sit embedes pligt, i Herrens navn, efter foregående alvorlig bøn og påkaldelse til Gud, straks at forføje sig til den syge og fornemme hans tilstand.

End bliver han ikke kaldet, og det er vitterligt, at sådan en er i hans menighed, bør han dog komme af sig selv, og, om han så tykkes, kan han tage sine medhjælpere eller nogle andre Guds børn der af sognet med sig.

Han må ikke være for hastig til at dømme derom, at han enten gør for lidet der af, eller og for meget. Ti om endskønt slige eksempler, derfor Gud være æret! Er nu om stunder sjældne i kristenheden, siden den stærkere er kommen over den stærke [...] Så bør man dog ikke holde det for fabel, drømme, melankolske griller, eller anden sindets urolighed, når sådant høres iblandt os, og ikke tænke, at vi nu er aldeles fri for slige Satans anfægtninger, ligesom der var ingen plads nu mere for ham i kristenheden, efterdi han er ikke så bunden til afgrunden [...]

Ikke heller skal en Guds tjener være for hastig til at tro den gemene tale om sådanne syge; men han bør at være betænksom i sine domme, og i sådan fald vel vide at gøre forskel på slige Satans gerninger, så at han ikke tager det ene for det andet, og dømmer den at være besat, som enten ikkun udvortes plages af Djævelen, eller og ved forgift eller anden trolddom er bragt i den tilstand, eller og må ske af en naturlig svaghed således kan anstille sig, eftersom der er adskillige sygdomme, som udi et og andet ligner dem som er besatte, såsom måned-syge, raseri, den faldende syge og andre deslige.

Derfor når præsten kommer til nogen, som er således anfægtede, skal han først og for alting vel give agt på hvorledes den syges tilstand monne være, og derhos nøje udforske på hvad måde denne anfægtning er overfalden ham. Hvilket han straks skal give superintendenten tilkende, efter alle omstændigheder, og imidlertid med bøn, trøst og formaning flittig opvarte den syge, såvel som dagligt antegne hvis der forefalder, for des bedre underretning om sygdommens beskaffenhed.

Siden skal superintendenten beskikke nogle visse præster der omkring, som tillige med sognepræsten der på stedet, skulle skiftes til at opvarte den anfægtede med bøn og læsning.

Disse skulle allerførst i nogle *medicorum* overværelse nogle gange komme tilsammen hos den anfægtede, og vel med hinanden overveje, om den svaghed kan være naturlig eller ej, hvis ikke, om det da, må ske, måtte være et Εμπαισµα og Satans gøglespil [...] Eller og om sådan en vel kan eragtes at være legemlig besat af Djævelen, så at han enten hersker og regerer i det ganske legeme og alle dets lemmer, samt sind, fornuft og alle sjælens egenskaber, eller og, at han ikkun har bemægtiget sig en eller anden særlig lem på legemet, som han selv bor udi, og lader sin magt fornemmelig se udi [...]

Ti om endskønt det for mange og store årsagers skyld, er meget vanskeligt nu i disse sidste tider at gøre forskel på ånderne, og ret til grunde at kende og udforske sådan Satans legemlige og personlige besættelse i menneskene, så kan dog en Guds tjener, ikke let fare vild der udi, når han spørger Gud til råds derom, og indretter sin prøve efter Guds hellige og salige ord, hvor udi alle Satans

anslag imod os arme mennesker af Gud selv er os forud åbenbarede tillige med en kraftig recept og lægedom imod en hver af dem.

Og skal bispen til den ende forfatte en særdeles bøn i slig tilfald for den anfægtedes nådige befrielse, efter Guds behagelige vilje, hvilken præsten tillige med andre hos værende Guds børn, til det mindste tvende gange hver uge, med tilbørlig iver og andagt på sine knæ skal bede inde hos den anfægtede, og altid slutte med Herrens bøn, og velsignelsen over den lidende.

Ellers skulle de nærmeste venner, og de, som er i huset, tvende gange hver dag læse samme bøn for ham : I lige måde skal og i alle bedestunde, såvel som og til hver prædiken, gøres bøn for samme menneske både for og efter prædiken, ikke alleneste i den sognekirke, som personen er udi, men end og i alle andre kirker der i byen såvel som i alle herredskirkerne der omkring, om det er på landet; dog skal den syge og anfægtede ikke personlig opføres til kirken, mens samme bøn holdes, som andetsteds brugeligt haver været, med mindre det for sær årsags skyld således måtte være befalet, på det menigheden med des større iver og andagt måtte gøre deres bøn for ham.

Reskript af 21.7.1686.

Vor Nåde tilforn, eftersom Vi kommer udi erfaring, at der skal være adskillige i Vort land Nørre Jylland, som for trolddom beskyldes, da er Vor allernådigste vilje og befaling, at når dom i sagerne til landstinget er gået, I da de vedkommende advarer, at de ingen af de beskyldte personer lader henrette, førend at sagerne for Vores Højesteret bliver examinerede og påkendte...

Bilag 2: Alfabetisk liste over assessorerne

Assessor	Stand	Fødsel	Død	Tilforordnede start	Tilforordnede slut
Andreas Hojer	Borgerlig	1690	1739	1735	1739
Andreas von Engberg	Adelig	1630	1690	1684	1690
Axel Urup	Adelig	1601	1671	1661	1670
Balthasar Sechman	Borgerlig	?	1675	1672	1675
Bartholomæus Jensen	Borgerlig	1623	1697	1680	1692
Carl Æmilius baron Schack	Adelig	1700	1742	1736	1741
Caspar Bartholin	Borgerlig	1655	1738	1691	1734
Caspar Schøller	Borgerlig	1644	1719	1697	1719
Christen Caspersen Schøller	Borgerlig	1609	1677	1670	1676
Christen Skeel	Adelig	1623	1688	1670	1687
Christian Andersen Dverig	Borgerlig	1622	1691	1678	1690
Christian Bagger	Borgerlig	1692	1741	1729	1738
Christian Thestrup	Borgerlig	1689	1750	1731	1749
Christian von Støcken	Adelig	1694	1762	1722	1761
Christoffer Parsberg	Adelig	1632	1671	1667	1671
Chritian Braem	Adelig	1683	1752	1726	1752
Claus Rasch	Borgerlig	1639	1705	1683	1704
Claus Reventlow	Adelig	1693	1758	1736	1758
Conrad Reventlow	Adelig	1644	1708	1680	1708
Cosmus Bornemann	Adelig	1637	1692	1685	1692
Didrik Sechman	Borgerlig	1684	1743	1726	1743
Eiler Holck	Adelig	1627	1696	1675	1687
Enevold Falsen	Borgerlig	1686	1761	1729	1761
Erik Banner	Adelig	1618	1687	1671	1685
Erik Kragh	Adelig	1620	1672	1669	1672
Erik Rosenkrantz	Adelig	1612	1681	1675	1679
Franz vom Hagen	Borgerlig	1672	1749	1725	1748
Frederik Christian Adeler	Adelig	1668	1726	1694	1726
Gunde Rosenkrantz	Adelig	1604	1675	1662	1664
Hans Nansen	Borgerlig	1598	1667	1661	1667
Hans Nansen den yngre	Borgerlig	1635	1713	1685	1713
Hans Svane	Borgerlig	1606	1668	1661	1668
Hans Ursin	Borgerlig	1682	1757	1737	1744
Hans Wilhelm Kaalund	Adelig	1666	1735	1710	1734
Henrik Bielke	Adelig	1615	1683	1661	1683
Henrik Ernst	Borgerlig	1603	1665	1661	1664
Henrik Matthesius	Borgerlig	?	1681	1661	1679
Henrik Rantzau	Adelig	1599	1674	1661	1673
Holger Parsberg	Adelig	1636	1692	1684	1691
Holger Vind	Adelig	1623	1683	1669	1683
Iver Krabbe	Adelig	1602	1666	1661	1665

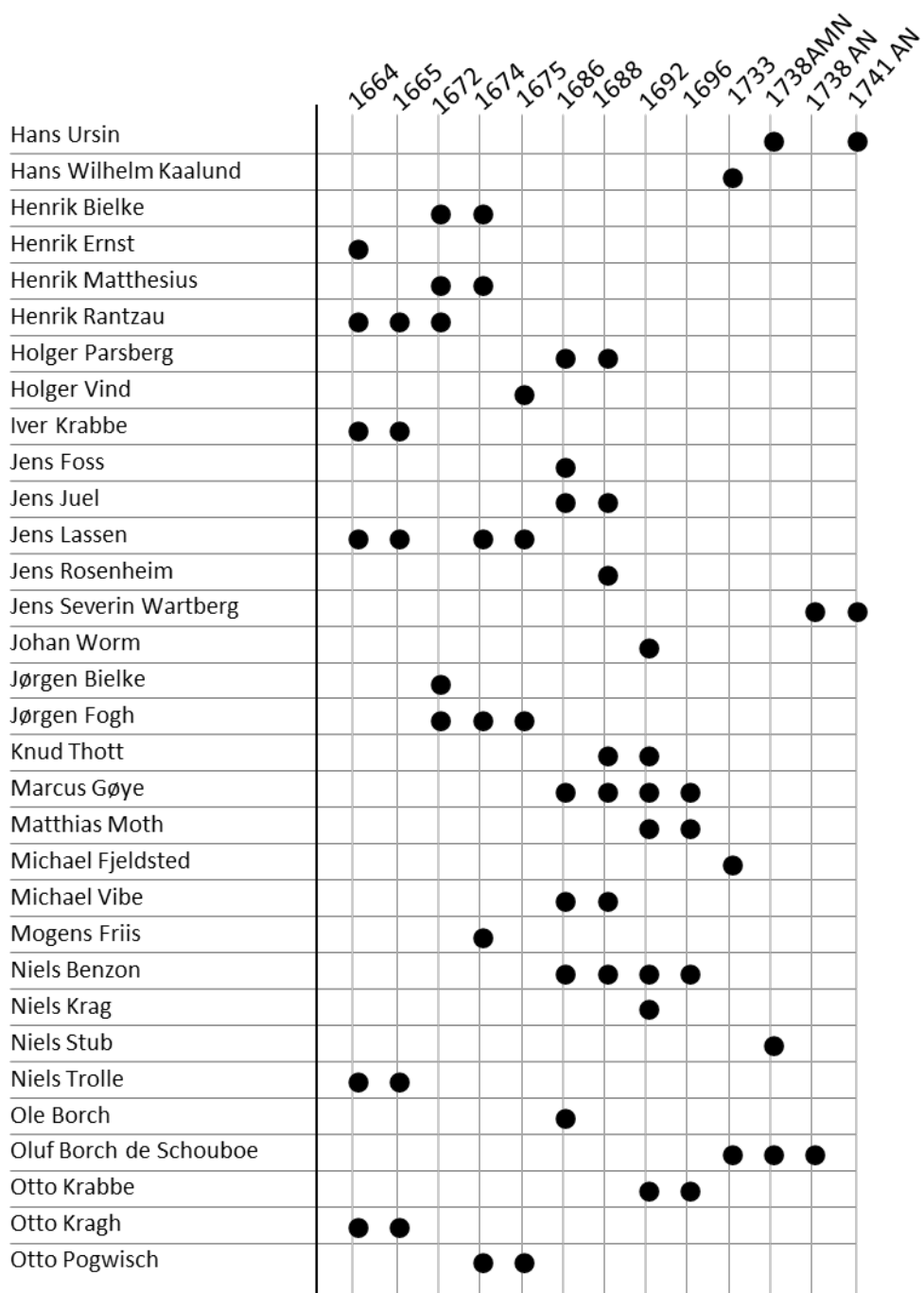
Jens Foss	Borgerlig	1629	1687	1679	1686
Jens Juel	Adelig	1631	1700	1675	1699
Jens Lassen	Borgerlig	1625	1706	1661	1675
Jens Rosenheim	Adelig	1636	1690	1687	1689
Jens Severin Wartberg	Borgerlig	1697	1747	1734	1749
Johan Worm	Borgerlig	1652	1718	1691	1718
Jørgen Bielke	Adelig	1621	1696	1661	1679
Jørgen Fogh	Borgerlig	1631	1685	1670	1675
Knud Thott	Adelig	1639	1702	1682	1701
Marcus Gøye	Adelig	1635	1698	1683	1697
Matthias Moth	Adelig	1646	1719	1692	1699
Michael Fjeldsted	Borgerlig	1684	1741	1733	1740
Michael Vibe	Adelig	1627	1690	1678	1690
Mogens Friis	Adelig	1623	1675	1673	1675
Niels Benzon	Adelig	1646	1708	1675	1707
Niels Krag	Adelig	1653	1713	1686	1712
Niels Stub	Borgerlig	1686	1746	1735	1739
Niels Trolle	Adelig	1599	1667	1662	1667
Ole Borch	Borgerlig	1626	1690	1686	1688
Oluf Borch de Schouboe	Borgerlig	1689	1763	1726	1758
Otto Krabbe	Adelig	1641	1719	1691	1717
Otto Kragh	Adelig	1611	1645	1661	1665
Otto Pogwisch	Adelig	1610	1684	1669	1684
Otto Skeel	Adelig	1633	1695	1672	1694
Ove Skade	Adelig	1609	1664	1661	1664
Peder Hiort	Adelig	1646	1709	1691	1709
Peder Lassen	Borgerlig	1606	1681	1661	1676
Peder Lemvig	Borgerlig	1646	1710	1691	1710
Peder Lerche	Borgerlig	1613	1683	1670	1682
Peder Madsen Lerche	Borgerlig	1642	1699	1687	1693
Peder Reedts	Adelig	1614	1674	1661	1674
Peder Resen	Borgerlig	1625	1688	1670	1687
Peder Scavenius	Borgerlig	1623	1685	1662	1684
Peter Albertin	Borgerlig	1710	1779	1740	1748
Peter Brandt	Borgerlig	1644	1701	1692	1699
Peter Bülche	Borgerlig	1605	1671	1661	1671
Peter Hansen Helt	Borgerlig	1683	1752	1733	1750
Poul Boson	Borgerlig	1701	1786	1731	1743
Poul Eggers	Borgerlig	?	1723	1697	1721
Poul Eggers yngre	Borgerlig	1707	1752	1736	1752
Poul Vinding	Borgerlig	1658	1712	1688	1711
Rasmus Bartholin	Borgerlig	1625	1698	1675	1693
Rasmus Rasmussen	Borgerlig	1684	1753	1722	1746
Rasmus Vinding	Borgerlig	1615	1684	1661	1684
Sigfried Friis Dverig	Borgerlig	1663	1710	1695	1710
Steen Hohendorf	Borgerlig	1625	1687	1676	1686

Thomas Bartholin	Borgerlig	1616	?	1675	1680
Thomas Bartholin yngre	Adelig	1690	1737	1721	1737
Thomas Fincke	Adelig	1623	1677	1669	1677
Titus Bülche	Borgerlig	1639	1684	1670	1684
Ulrik Frederik Gyldenløve	Adelig	1638	1704	1669	1699
Villum Lange	Borgerlig	1624	1682	1661	1680
Wilhelm Mule	Adelig	1629	1710	1678	1710
Willum Worm	Borgerlig	1633	1704	1679	1703

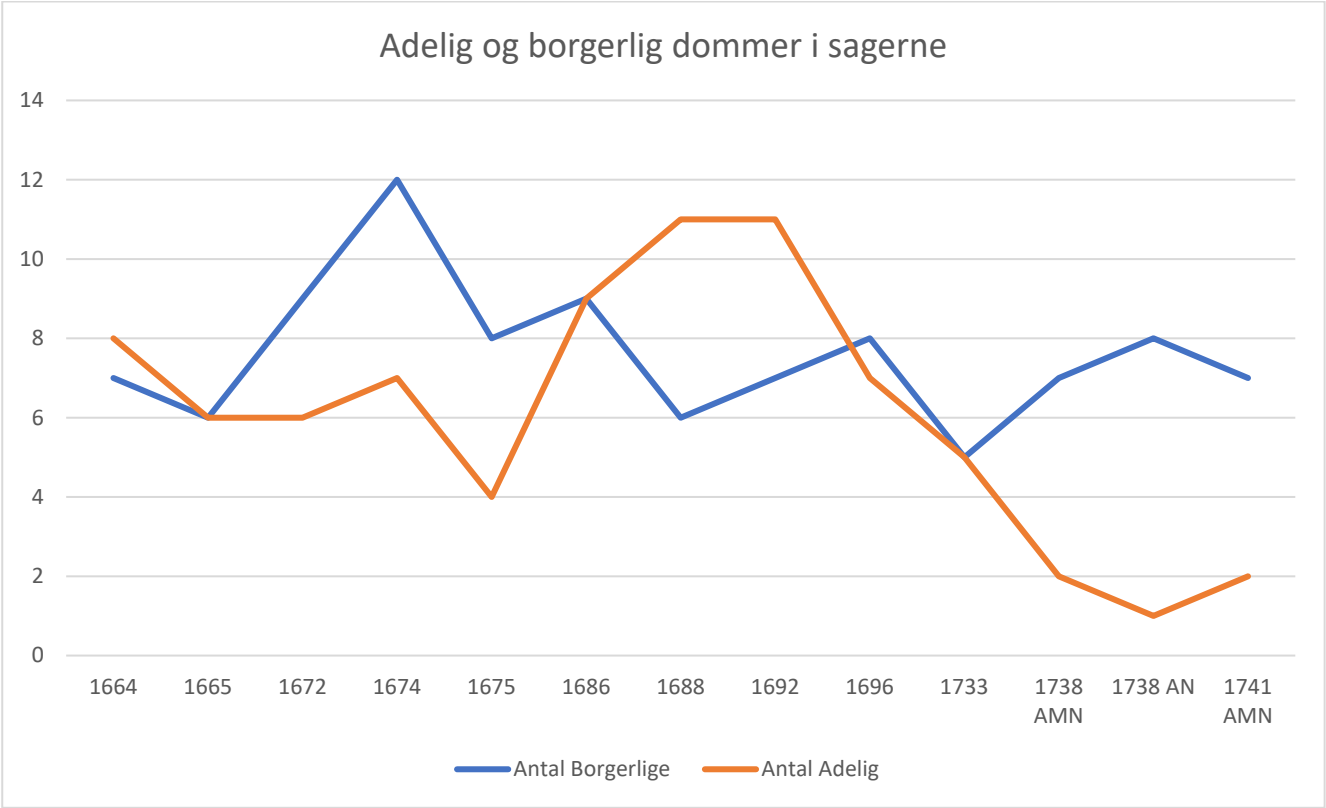
Bilag 3: Tabel over assessorerne 1664-1741

	1664	1665	1672	1674	1675	1686	1688	1692	1696	1733	1738AMN	1738AN	1741AN
Andreas Hojer													
Andreas von Engberg													
Axel Urup													
Balthasar Sechman													
Bartholomæus Jensen													
Carl Æmilius baron Schack													
Caspar Bartholin													
Caspar Schøller													
Christen Caspersen Schøller													
Christen Skeel													
Christian Andersen Dverig													
Christian Bagger													
Christian Thestrup													
Christian von Støcken													
Christoffer Parsberg													
Chritian Braem													
Claus Rasch													
Claus Reventlow													
Conrad Reventlow													
Cosmus Bornemann													
Didrik Sechman													
Eiler Holck													
Enevold Falsen													
Erik Banner													
Erik Kragh													
Erik Rosenkrantz													
Franz vom Hagen													
Frederik Christian Adeler													
Gunde Rosenkrantz													
Hans Nansen													
Hans Nansen yngre													
Hans Svane													

	1664	1665	1672	1674	1675	1686	1688	1692	1696	1733	1738AMN	1738 AN	1741 AN
Otto Skeel					●	●	●						
Ove Skade	●												
Peder Hiort							●	●					
Peder Lassen	●	●	●	●									
Peder Lemvig							●	●					
Peder Lerche			●	●									
Peder Madsen Lerche						●							
Peder Reedts	●	●	●										
Peder Resen			●	●	●								
Peder Scavenius	●	●	●	●	●								
Peter Albertin													●
Peter Brandt							●						
Peter Bülche		●											
Peter Hansen Helt									●		●		
Poul Boson									●	●			
Poul Eggers								●					
Poul Eggers yngre											●	●	
Poul Vinding						●	●	●					
Rasmus Bartholin				●		●							
Rasmus Rasmussen										●		●	
Rasmus Vinding	●	●	●	●	●								
Sigfried Friis Dverig								●					
Steen Hohendorf					●								
Thomas Bartholin				●									
Thomas Bartholin yngre									●				
Thomas Fincke			●										
Titus Bülche		●	●	●									
Ulrik Frederik Gyldenløve							●						
Villum Lange	●		●										
Wilhelm Mule					●	●	●	●					
Willum Worm					●	●	●	●					

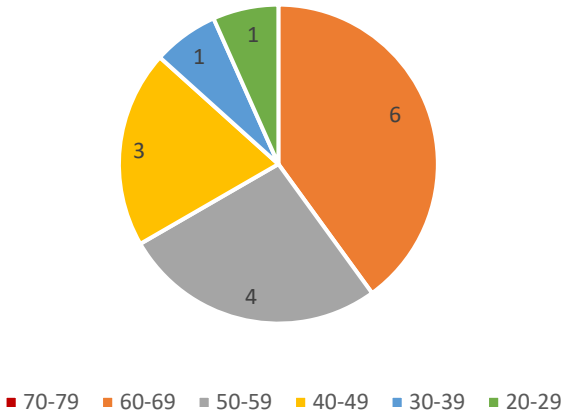

Bilag 4: Graf over adelige og borgerlige assessorer

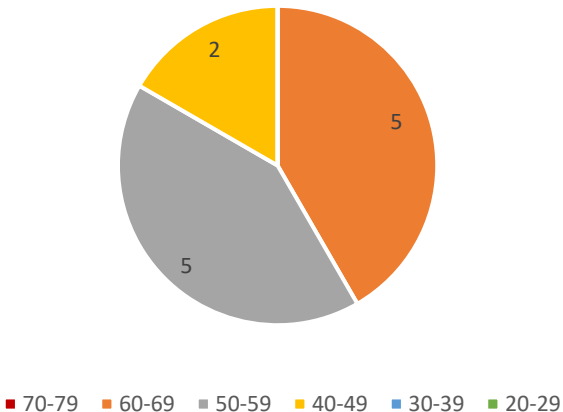

Bilag 5: Grafer over assessorernes alder

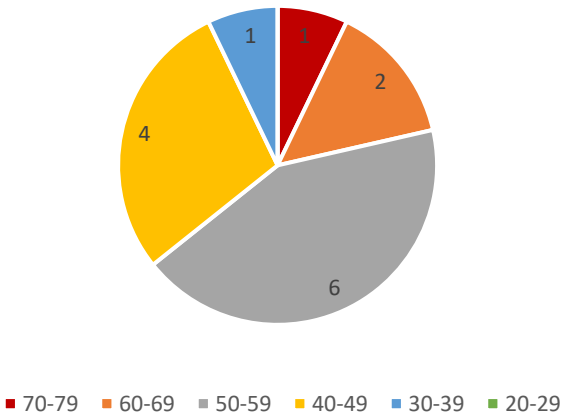
1664: Assessors alder

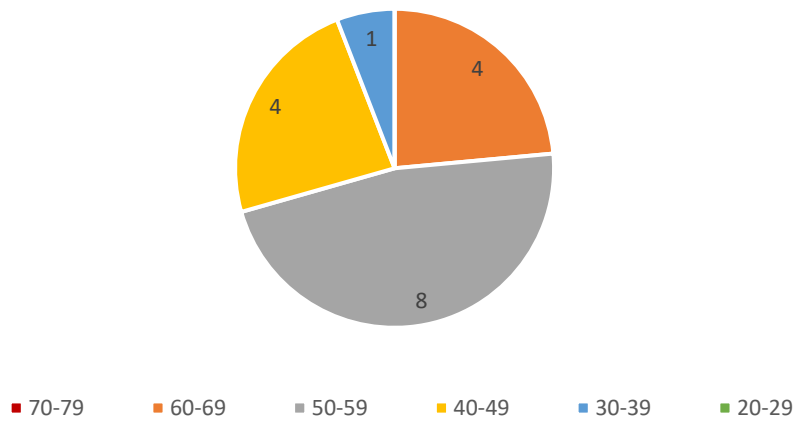
1665: Assessors alder

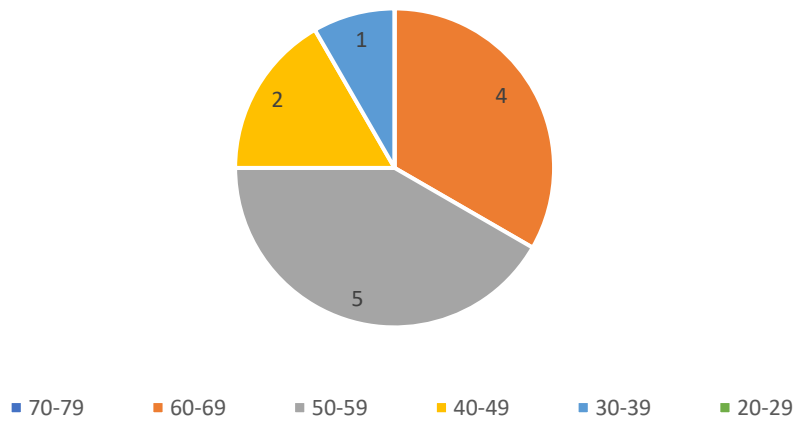
1672: Assessors alder

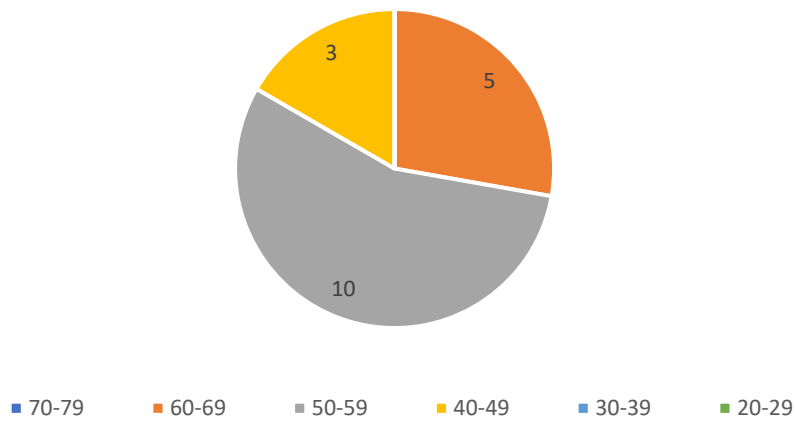
1674: Assessors alder

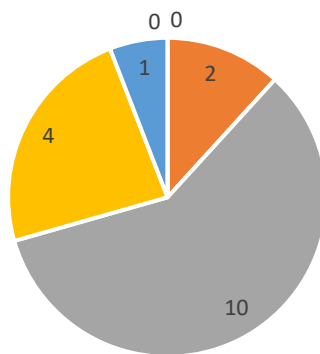
1675: Assessor alder

1686: Assessor alder

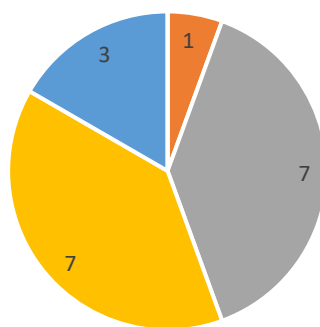

1688: Assessor alder

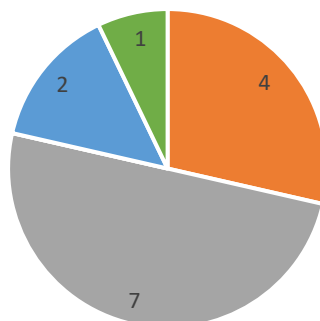
■ 70-79 ■ 60-69 ■ 50-59 ■ 40-49 ■ 30-39 ■ 20-29

1692: Assessor alder

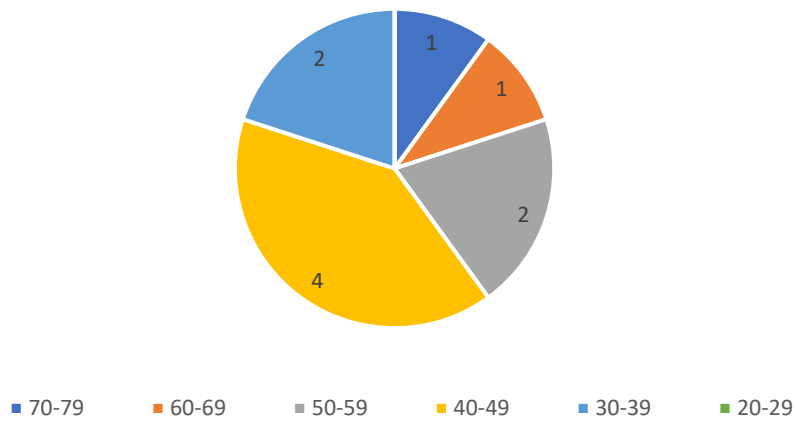
■ 70-79 ■ 60-69 ■ 50-59 ■ 40-49 ■ 30-39 ■ 20-29

1696: Assessor alder

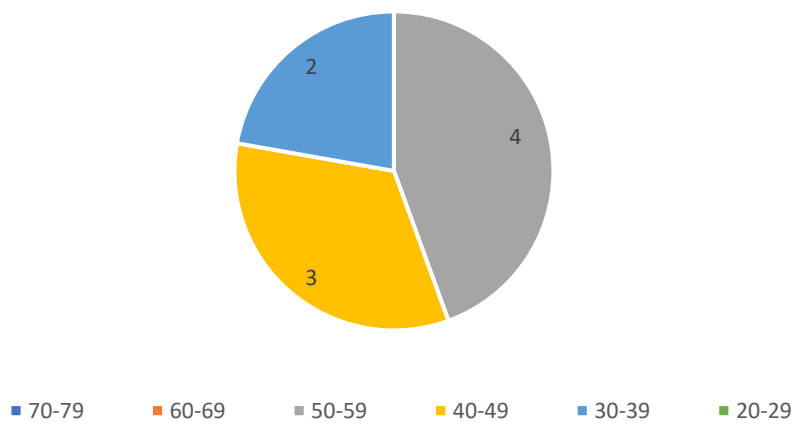

■ 70-79 ■ 60-69 ■ 50-59 ■ 40-49 ■ 30-39 ■ 20-29

1733: Assessor alder

1738 AMN: Assessor alder

1738 AN: Assessor alder

